

XII

KORUNK

FÓRUM • KULTÚRA • TUDOMÁNY

ALBU-BALOGH ANDREA
ANTAL BALÁZS
BALÁZS IMRE JÓZSEF
BÁRDI NÁNDOR
BERSZÁN ISTVÁN
BOCSKOR-SALLÓ LILLA
BOKA LÁSZLÓ
DEMÉNY PÉTER
FILEP TAMÁS GUSZTÁV
GÁBOR CSILLA
KARÁCSONYI ZSOLT
KOLOZSI TIBOR
LÁNG GUSZTÁV
LŐRINCZ ILDIKÓ
MOLNÁR B. ENIKŐ
ORBÁN GYÖNGYI
SERESTÉLY ZALÁN
TOMPA ANDREA
VINCZE FERENC
ZABÁN MÁRTA

11

TRANSZILVANIZMUSOK

III. FOLYAM
2025.
NOVEMBER

JK

KORUNK

FÓRUM • KULTÚRA • TUDOMÁNY

HARMADIK FOLYAM • XXXVI/11. • 2025. NOVEMBER

TARTALOM

BOKA LÁSZLÓ • Transzilvanizmusok. Egy sokrétű fogalom életterejéről	3
BÁRDI NÁNDOR • A politikai erdélyiség. <i>Válaszok Balázs Imre József kérdéseire</i>	17
LÁNG GUSZTÁV • Elöljáróban. Világfigyelő tető. A transzilvanizmusnak mint írói-költői világképnek a története	30
BALÁZS IMRE JÓZSEF • Láng Gusztáv munkásságának Erdély-dimenziói	35
Gyöngy és homok, álom és értelem. Kerekasztal-beszélgetés a BBTE Magyar Irodalomtudományi Intézetében	40
KESZTHELYI GYÖRGY • A régi, Noktürn, Éjszaka (<i>versek</i>)	50
TOMPA ANDREA • „Meghalni szabad”. A Hamlet-szerep mint modell Janovics Jenő számára 1919-ben	52
KARÁCSONYI ZSOLT • Az erdélyiség alternatív színpadai, avagy a kísérletezés méltósága	64
ANTAL BALÁZS • Ahogyan szétszedik. Az abszurd próza transzilvanizmuskritikája	70
VINCZE FERENC • A kortárs német nyelvű irodalom régiórepresentációi. Prózaszövegek lehetséges transzkulturális/transzilvanista olvasatai	78
LŐRINCZ ILDIKÓ • „Én dolgozni akartam, valami jót létrehozni mindig”. Bak Áron teológus, festő és grafikus, kísérletező alkotó erdélyi sorsa	88

■ DISPUTA

FILEP TAMÁS GUSZTÁV • A vég kezdete, a kezdet vége?	96
---	----

■ MŰ ÉS VILÁGA

BOCSKOR-SALLÓ LILLA • Román irodalmi és kulturális hatások

Kovács András Ferenc költészetében 105

■ TÉKA

DEMÉNY PÉTER • Résekben működik (*Sasszé*) 115

BALOGH ANDREA • A változatok transzilvanizmusa 117

■ ABSTRACTS 124

■ KÉP

KOLOZSI TIBOR

ALAPÍTÁSI ÉV 1926

Kiadja a Korunk Baráti Társaság ■ Főszerkesztő: KOVÁCS KISS GYÖNGY (történelem)

■ A szerkesztőség tagjai: BALÁZS IMRE JÓZSEF (főszerkesztő-helyettes, irodalom),

CSEKE PÉTER (médiatudomány), GYÖRFFY GÁBOR (társadalomtudományok), RIGÁN LÓRÁND (filozófia),
a Korunk–Komp-Press Kiadó felelős szerkesztője)

■ Gazdasági vezető: KOVÁCS GÁBOR ZSOLT, BALÁZS JÚLIA (titkárság, tördelés), DEÁK SZIDÓNIA (korrektúra)

■ Grafikai arculat: KÖNCZEY ELEMÉR, SZENTES ZÁGON

■ A Korunk grémiuma: DERÉKY PÁL, HORKAY HÖRCHER FERENC, ILIA MIHÁLY, KOVÁCS ANDRÁS,
ROMSICS IGNÁC, TÁNCZOS VILMOS, ZALÁN TIBOR

■ Kiemelt támogató a Communitas Alapítvány és a Romániai Magyar Demokrata Szövetség.

A megjelenéshez továbbá támogatást nyújt a a Miniszterelnökség Nemzetpolitikai Államtitkársága,

a Bethlen Gábor Alap, az Iskola Alapítvány, a Nemzeti Kulturális Alap, az Amerikai Magyar Koalíció – Cultural
Foundation for Transylvania és a Kolozs Megyei Tanács

■ Szerkesztőség: Kolozsvár, Str. gen. Eremia Grigorescu (Rákóczi út) 52.

Telefon: 0264-375-035; 0742-061-613; ■ Postacím: 400750 Cluj, OP.1. cp. 273, Románia;

Internet: www.korunk.org; <http://epa.oszk.hu/00400/00458>; e-mail: korunk@gmail.com

■ Nyomda: ALUTUS, Csíkszereda, Hargita út 108/A. Tel./fax: 0266-372-407

■ Előfizetést a szerkesztőség is elfogad: egyévi előfizetés díja 120 RON.

A KORUNK magyarországi terjesztését Tóth Ernő Béla E. V. végzi;

a lap megrendelhető a következő telefonszámon: 06-303-539-724, illetve e-mailen: erno.toth.deb@gmail.com

■ Revistă culturală finanțată cu sprijinul Consiliului Județean Cluj

■ Revistă editată de Asociația de Prietenie Korunk

(400304 Cluj-Napoca, str. gen. Eremia Grigorescu nr. 52.; Cod fiscal 5149284)

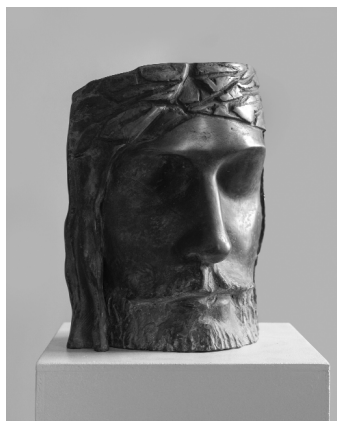
■ ISSN: 1222-8338

BOKA LÁSZLÓ

TRANSZILVANIZMUSOK

Egy sokrétű fogalom életerejéről

■ Ha valaki felüt egy középkori vagy kora újkori lexikont, abban a „transzilvanizmus” (erdélyiség) címszónál olyasmit olvashat, hogy a régiónak „mindig is több-kevesebb politikai, köz-igazgatási és kulturális önállóságot” biztosított a magyar centrumtól való távolság és a sajátos földrajzi helyzet, valamint a határvédelem, s ez olykor a külkapcsolatok szintjén is megmutatkozott: a Magyar Királysághoz képest „azok többször is eltérő irányba mutattak.”¹ Az államforma önállóság persze csak ritkán, többnyire történelmi kényszerhelyzetben vagy azok következtében valósult meg, a régiónak nem is mindig voltak önállóságot lehetővé tevő gazdasági alapjai, de a tartomány említett földrajzi helyzete katonai és demográfiai, majd ezek függvényében közjogi tekintetben is különleges viszonyokat eredményezett. A 15. század végére kristályosodott ki Erdély sajátos együttélési modellje (magyarok, székelyek, szászok) igaz, ebben a negyedik népcsoport, a románság belső nemzetté szervezése rendre megghiúsult. A történelmileg meggyökerezett közjogi rendszer stabil, európai alkotmányos alapokat biztosított, amelyre egyedülálló politikai szerkezet épülhetett. Az Erdélyi Fejedelemségnek meg kellett teremtenie ugyanakkor a maga eszmei önállóságát is, s közben ki kellett alakítania nemzetközi kapcsolatrendszerét, ezen belül is különösen a törökhöz, a némethez és az elszakadt magyarsághoz fűződő viszonyát. A belpolitikát, a belső elveket tekintve azonban az erdélyiség fogalma

A transzilvanizmus a két világháború közötti irodalmi élet (és részben a közélet) nem kizárólagos, mégis vezető eszméje lett Erdélyben, mely elsődlegesen az értelmiség szellemi közegében manifesztálódott, de jogi, erkölcsi és vallási vetületeiben is igen hangsúlyossá vált.

mint olyan nehezen volt értelmezhető. A nemzetiségek közötti kulturális egyiségről nem beszélhetünk, vallási és nyelvi különbségek pedig mindvégig fennálltak, a társadalmi rendek szintjén az egyes „anyaországokhoz” fűzött viszonyt sohasem adták fel, ugyanakkor toleráns vallási kapcsolatrendszer és termékeny belső kulturális, gazdasági stb. kölcsönhatások jellemezték a területet, ami bizonyos fokon egy „helyi lelkület” meglétét, illetve történelmi „sorsközösséget” is feltételezett. A kérdéskört nehezítette, hogy a régió maga is folyton változott. A török kiűzése és II. Rákóczi György halála után, 1693-ban a Partium visszatért Magyarországhoz, az ún. „Belső-Erdély” a bécsi udvar kormányzása alá került, az önálló Erdélyország gondolata így végképp lekerült a napirendről. A magyarság ezt követően a Magyarországgal való unióért szállt síkra, amit 1848-ban is el kívánt érni, de végül 1867-ben következett csak be (nem független államiségon belül tehát, s nem mellékesen az erdélyi románok döntő többségének ellenkezése mellett). E történelmi helyzetben jutunk el aztán a kettős Monarchia talán legdinamikusabb fejlődést hozó évtizedeiig, a boldog békeidők prosperitásáig és a rohamosan modernizálódó társadalom árnyoldalaiig, a millenniumi ünnepségig és megoldatlan nemzetiségi kérdésekig, majd az alapjaiban új helyzetet teremő Nagy Háborúig. Ami ezt követte, már nem igazán szorul magyarázatra, legalábbis a helyzetértékelés történelmi momentumain túl az új államformák kereteit illetően.

Mind e bevezetőre csupán azért volt szükség, hogy érzékelhetővé váljék, a címbe emelt többes szám már azért is indokolt, mert a transzilvanizmus (bár nem egy gumifogalom), nagyon is történelmi képződmény. Mint ilyen, eleve változó korszakokat fog át, nem egyetlen eszmét, hanem egy teljes fogalomkört fed, olyat, melynek elsődlegesen egy régió érdekérvényesítése volt a mindenkor kitűzött célja, s ezen belül a különböző hatalmi központoktól (vagy akár „anyanemzetektől”) való politikai és szellemi autonómia fenntartása. A gondolatkör lényegét az adta, hogy Erdély földjén a történelem változásai, a térség viszonylagos geográfiai zártága és a jellegzetes táj együttesen formált valamiféle unikális és autentikus, életformákat meghatározó lelkületet, amely elvben az itt együtt élő népek mindegyikének sajátja lehet. E jellegzetességben a domborzati s egyéb földrajzi adottságok által meghatározott életvitel, gazdálkodás stb., valamint a történelmi tapasztalatok egyaránt fontosak. Kuncz Aladár, aki az eszmekör két világháború közötti újrafelfedezésének egyik szorgalmazója s továbbgondolója is volt, illetve ennek a megújított formának a szellemi növekedésre buzdító téziseit is megfogalmazta, e régmúlt tapasztalataira hivatkozva jegyezte le: „Nemzetek, vallások, világszemléletek, népi szokások, társadalmi osztályok és külső hatalmi érdekek bölcs és eszes kiegyensúlyozása – ez az, amit a történelemben erdélyiségnek mondunk.”² Az okos réalpolitika esszenciális volt Erdély pusztá léte szempontjából, hiszen a térség valóban „küszöbök” volt századokon át „Európa kelete és nyugata között”.³

1918/1920 után, az impériumváltás következtében más szempontból lett esszenciális mindez. Drasztikusan új helyzet állt elő, amely révén időszerűnek látszott egy progresszív Erdély-hagyományt előkeresni, általa pedig régi-új önállóság-reményekről, autonómiaformákról, esetleg egy föderális Erdély-elképzelésről szólni. Mindezek háttérben elsődlegesen nem a terület Magyarországtól való traumatikus elszakadtsága állott (ilyen ugyanis már volt), hanem az a nyomasztó tény, hogy a korábban politikai, kulturális, közigazgatási hatalommal bí-

ró magyarság (egy évezred után) most kisebbségi helyzetben találta magát, így kollektív identitását újra kellett fogalmaznia.

Aligha kétséges, hogy az eszmekör koronként is szakaszolható s eltérő irányokat mutat (a Fejedelemség idején, a török kiűzése után, a kiegyezést követően stb.), részben eltérő területeket is fog át, másrészt eltérő hatalmi „központokat” szólít meg, közönségét tekintve is más-más „címezett” feltételez. Az úgynevezett historikus, felsorolt változatai esetében éppúgy igaz ez, mint a modern, poszt-trianoni formái esetében, ahol szintén számos alszakaszra és minőségre bontható a változó viszonyulások függvényében.⁴ Az egyes szakaszokon, alkorszakokon belül is több arcél létezett egymás mellett akár párhuzamosan is. A *Transzilvánizmus*-kötet⁵ nyitótanulmányának végén igyekeztem összegezni a fogalomkörhöz kapcsolt legfőbb tipológiákat, felsorolni az egyes változatokban vagy altípusokban az egykor használt jelzős szerkezeteket, ezért ettől most eltekintek. Azt azonban nem lehet elégszer hangsúlyozni, hogy a korántsem egynemű elképzelésnek az utóbbi száz esztendőben is több variánsa élt egymás mellett hálózatszerűen, s ezek közül a legtöbb már a két világháború közötti időszakban megmutatkozott. Az 1920-as évek kiűtkereső, kollektív azonosságformákat és persze jövőképet kereső vitáiban sokféle elképzelés került napvilágra, később a Helikon (nagyon is heterogén) alkotói körének sem volt egységes és szilárd transzilvánizmus-koncepciója, de annak progresszív iránya adott volt, a harmincas évekre ezek – eredetileg remélt hatókörüket tekintve – fokozatosan szűkülni kényszerültek, 1945 után pedig egyenesen torzultak. Ha idevesszük még, hogy 1940 után, a „kis magyar világban” megint új (politikai és területiális) helyzet állt elő, amikor a helikonisták többségét gyanúval szemlélték európai transzilvánizmusuk miatt, akkor szembeötlő különbségeket láthatunk, melyek az eszmekörnek hol tágabb, teljesebb, hol szűkebb, kényszerűen módosult vagy torzult verzióját kínálják. Ezek ugyanakkor erőteljesen áthatották az irodalmi alkotásokat és művészeti formákat, melyek adott esetben a politikai paletta kisebbségi reprezentánsainak is ihlető szavakkal, irányokkal és argumentumokkal szolgáltak.

A transzilvánizmus a két világháború közötti irodalmi élet (és részben a közélet) nem kizárólagos, mégis vezető eszméje lett Erdélyben, mely elsődlegesen az értelmiség szellemi közegében manifesztálódott, de jogi, erkölcsi és vallási vetületeiben is igen hangsúlyossá vált. Az erdélyi magyar értelmiségiek döntő hányada a húszas évek derekára magáénak vallotta ezt a cselekvő, progresszív gondolatot, melynek – Szabédi László emlékeztető terminológiáját használva – létezett egy *tájtranszilván* és egy *országtranszilván* lenyomata a korban lendületet kapó szépirodalmi alkotásokban. Az előbbi magyar sajátosságot, lokális szint, „erdélyi koloritot” vélt felfedezni a regionalitásprogram irodalmi manifesztációjában, de közben mindvégig magyar kultúregységben gondolkodott. Az utóbbi egy hipotetikus Erdély-országot vizionált, vagyis zártabb földrajzi-történelmi-lelki kötelékben gondolkodott, a sajátos tájlelkületet pedig kiterjesztette az erdélyi társnemzetekre is. Előbbinek lenyomata a „helikoni triász” költőinek tájírása, utóbbit Szabédi főként Kós regényeihez kapcsolta, nyilván nem függetlenül azok identitáskonstruáló erejétől.⁶ Bár az *Erdélyi Helikon* heterogén alkotói köre a két elképzelés ötvözetét adta, vagyis a két variánst egymással komplementernek érzékeltette, e szűkebb (magyar–magyar) és a tágabb (erdélyi és társnemzeti) elképzelés együtt mozgott a politikai érdekérvényesítés változó lehetőségeivel, annak kinyúló vagy éppen beszűkülő kereteivel.

„Csak” magyar viszonylatban a gondolatnak óhatatlanul vigaszideológiai aspektusai is voltak már a kezdeti években, tehát a diktátum utáni letargiában is, s majd a harmincas évek derekától egyre elkomorulóbb helyzetben, a központosító romániai valóságban, amikor a kezdeti, demokratikus néptestvérségi gondolatkör óhatatlanul beszűkült, s fokozatosan teret adott a belső, „védekező kollektivitás” szölamainak, amikor a transzilvanizmusszölamok már szinte kizárólag a magyar közösségnek tudtak csak erkölcsi kapaszkodókat kínálni.

A „címezettek” köre mindenesetre a transzilvanizmus eszmei tartalmi mentén is változott már a húszas években is. Szölt elvben minden erdélyi nemzet fiához (egy leendő, megteremthető Keleti Svájcz-gondolat jegyében), s szölt *ezen belül* külön vagy *kizárólagosan* az erdélyi magyarsághoz. Ha K. Lengyel Zsolt kutatásai mentén az általa javasolt tipológiára támaszkodunk (aki nem pusztán kulturális, hanem politikai programokat alkotó irányzatként értékelte a transzilvanizmust), akkor még inkább belátható, hogy csupán az első tíz esztendőben (1918 és 1928 között) már legalább két, időben egymást követő variánsról kell szölet ejtenünk. Eszerint az új „hőskor” két részre bontható: „Egy *föderalisztikus*ra, amely 1923-ig Erdély bizonyos fokig független területi autonómiáját és, ezt átfogóan, egy magyar–román–német federációt szorgalmazott, és egy *decentralisztikus*ra, amely azután elsősorban kulturális és közigazgatási autonómiát sürgetett a magyar – és elvileg a többi romániai – kisebbség javára szerte az országban, a bukaresti központosítás enyhítése révén.”⁷⁷

Mindkét variáns ekkor még a sokszínűségre és eközben a nemzeti/anyanyelvi kultúra integritására apellált, oly módon, hogy a történelem forgatagában ide került népek egymással sajátos sorsközösséget vállaljanak, anélkül, hogy ez saját kultúrájuk, anyanyelvük és identitásuk feladásával járna. Vagyis egy virtuális Közép-Európa-gondolatot kívánt Erdély példája révén foganatosítani: az eszmében benne rejtett egy olyan társadalmi-közigazgatási keret megteremtésének a lehetősége, amely évtizedekkel előre vetítette akár egy Duna menti, vagy páneurópai demokratikus együttműködés transznacionális szellemiségét. Kitzűzött céljai ezért a legjobb európai hagyományokkal való mindenkori szinkronitás, a bezárkózás és sérelempolitika helyett a nyitottság, a provincializmus helyett a világirodalmi és művészeti távlatok voltak. Más kérdés, hogy az ún. „utódállamok” szinte mindegyikében, így a királyi Romániában is meglehetősen megkésve ért zárószakaszába a nemzetépítés folyamata, s ezek olykor „épp a magyar kisebbségi közösségek társadalmi, gazdasági pozícióival szemben” formálódtak és mentek végbe.⁸ Az eszmekör ütközési pontjai, politikai elutasíttósága vagy ennek következtében módosulási irányai nagyrészt ide vezethetők vissza.

Az 1930-as évek már a román többség (értelmiség és politikum) felöl érkező elutasítások, és a nyílt jogfosztások, illetve az ezekre adott magyar válaszreakciók ideje, így jobbára a kényszerpályák időszaka. 1935 után – ahogyan Ligeti Ernő írta – „a légkör idehaza is, meg Európában is, egyre elsötétült”, egyre kevesebb remény látszott arra, hogy az erdélyi magyarság sorsát „saját erejéből és a saját kitartásából” megjavíthassa. A román belpolitika az évtized derekára a nyomtatott sajtóban betöltja a történelmi magyar helységnevek és földrajzi nevek használatát, megakadályozza magyarországi prominens értelmiségiek beutazását, intézményesen lép fel a genfi panaszbeadványokkal szemben (akár állampolgárságtól megfosztó rendelkezéseket is kilátásba helyezve).⁹ Dsida Jenő keserű kifakadásában ezt követően mondta egyoldalú, akár naiv kísérletezésnek is a „gyengébbek oldaláról” indított kultúrközeledési programot, melyre a végső kijózanító pofon

ezen években érkezett. Makkai Sándor ekkor hozza meg repatriálási döntését. A magasztos eszme politikai, társadalomszervező erejének fokozatos térszűkítését, részben irodalmi hatástalanságát ilyen előzmények után dokumentálta generációs kritikával a híressé lett *Jelszó és mítosz*-polémia, mondván: a transzilvanizmus „megfutotta pályáját”. (Nem feledhető persze, hogy erre a közösség belső fórumán, vagyis saját folyóiratukban kaptak teret a fiatalok, ami a szellemi nyitottságot és a vitakultúra minden körülmények között megőrzendő fontosságát igazolja.) Az ifjabb nemzedék „körön belül” érzékelte a transzilvanizmus holtpontra jutását, határfoka korlátozottságát vagy egyenesen illuzórikus formáját: „változatos színeit és ágazatait elvesztette, köre fokozatosan összeszűkült, ami megmaradt belőle, az csupán a jelszó, és egy talpraesett regionális irodalom” – írta 1938-ban Szenczei László.¹⁰

Mindez arra is figyelmeztet, hogy nem magával az eszmével, hanem annak korabeli beszűkült, megkövesedett (vagy a védekező kollektivitást elfogadó) formáival nem értettek egyet a fiatalabbak. A transzilvanizmus irodalmi-művészeti jelentkezésének ugyanakkor nem létezett sem egzakt definíciója, sem intézményi formája.¹¹ Bizonyos alapvetésekben már az impériumváltás utáni években megegyeztek, szellemi autonómiaformákat hirdettek, vagy az egyes nyelveket meghaladó, lokális és regionális identitásalakzatok stabil, kikezdhetetlen elemeit keresték. Magyar szempontból ez különösen is érthető, hangsúlyos volt. Az 1920 utáni általános veszteség narratívában ugyanis az, hogy a szülőföld, a táj és a történelmi múlt *nem változik*, tehát *elvehetetlen*, a magyar olvasóközönség szemében alapvető lelki, erkölcsi és szellemi erőforrásnak bizonyult. A szűkebb haza, akár egy-egy alrégió korabeli irodalmi művekben megmutatkozó arca (pl. Kónál Kalotaszeg) ezért erőteljes identitáskonstruáló erővel bírt.

Fontos kiemelni, hogy a Helikon-kör szellemi vezetői közül Kuncz az új történelmi helyzetben revideált eszmekört a politikától jórészt távol kívánta tartani, s közvetlenül a magyar olvasókhöz, illetve a társnemzetek alkotóihoz, művészeihez fordult szerkesztői, fordítói működése révén is. Ebben leginkább Makkai Sándorral volt azonos véleményen, aki erkölcsi fejlődést, minőségben való előrelépést szorgalmazott, s a belső közösség szellemi-lelki fejlődését indítványozta, mondván: valós, politikai önállóság és hatalom hiányában a magyarság „önfenn tarthatásának egyetlen útja a kultúra”. Kuncz szerint is a kisebbség „csak politikában kisebbség, irodalmában és művészetében maga az egyetemesség”.¹² Ez az egyetemes távlat a politika révén azonban – a kor összetett értékválságai közt – csak sérülne, az eszme maga a politikától csak besározódna, ami rosszabb esetben egyenesen kontraproduktívvá tenné. Kuncz úgy vélte már 1923-ban is, hogy: „Bármilyen irányú politikai szellemet is képzeljünk el, az mindig szöges ellentétben áll az irodalmi szemlélettel. A politika egyszerűsíti, uniformizálja az életet, az irodalom annak éppen sokféleségét és összetettségét hangsúlyozza. A politika, ha vezetni akarja az embert, kénytelen absztrakttá változtatni; az irodalom még a fogalmiságot is csak megérzékítve tudja visszaadni. A politika mindig érdekeket szolgál; az irodalom megbukott, ha nem tud az érdekek fölé emelkedni... Az egészséges kritikai szellemet majdnem mindenik államban megfertőzte a politika, melynek hatásai az irodalomra beláthatatlanok”.¹³ Sokat elárul, hogy Babitsnak szóló egyik legelső, már Erdélyből, az *Ellenzék* szerkesztőségéből küldött, kéziratot kérő levelében úgy fogalmazott: „Ma itt csak irodalom az egész élet!”¹⁴

Az irodalmi és a politikai transzilvanizmus talán ebben az aspektusban tért el leginkább egymástól. Utóbbi folyamatosan és a kezdetektől ismerhette az „ahogy lehet” keserű gondolatát, edzettebb volt valamelyest, felkészültebb a várható pofonokra, az előbbi sokáig vágyálmokba ringatta magát és célközönségét, mert hinni akarta, hogy erkölcsi felülemelkedést szorgalmazó humanista programja végül meghallgatásra talál a társnemzetek értelmisége felől, s addig is belső közönségét kívánta felvértezni szellemi és kulturális tőkével. Az 1926-ban hazaköltöző, helikonistává szegődő Bánffy, aki 10 évig vállalta, hogy Romániában nem politizál (ámbar erős kapcsolatokkal bírt mind Budapest, mind a román királyi udvar felé), a helyi irodalmi életben és a „kismagyar” közéletben ugyanezt a nívémelést szorgalmazta, miközben irodalmi és közéleti tevékenységével afféle köztes pozíciót foglalt el. A belső megújulást és a múlt hibáiból való tanulást ugyanakkor ő a teljes magyarságra – vagyis az otthagyt „csonka-országára” is értette. Azt szorgalmazta, hogy előbb „lelkileg, erkölcsileg és tudásban” kelle-ne gyarapodnia a nemzetnek, ha valóban arra a szerepre készül, amit a régióban Klebelsberg Kunóék programja is betölteni akart. Józanágával sokaknak ezért is „kényelmetlen útítárs” lett itt is, ott is.¹⁵

Ha a magyar közösséget képzeljük is el csupán a transzilvanizmuseszmeék receptív oldalán, a gondolatkörnek akkor is lehettek többes eredői. Ez a „vígassz-ideológia” ugyanis egy fejlettebb, modernebb patriotizmusformát is fedett, mely más elszakított területen élőknek, sőt a „csonka-magyar” társadalom tagjainak is perspektívát mutathatott. Erre többek között Láng Gusztáv is figyelmeztetett, mondván: a történelmi Magyarország felbomlása nem csupán a kívül rekedtek traumatikus élménye, hanem a teljes nemzet identitásának újrafogalmazására készítő létmeghatározó pont. Ilyen téren lehetett különösen is fontos az irodalmi, szellemi háttér, például az Ady-életmű korabeli kisugárzása (a nemzeti önkritika szükségességével és az új nemzedékek szemléleti bővítésével, legfőképp pedig a korábbi nacionalizmuselveket felváltani képes progresszív patriotizmus-szemlélettel, amit Jászi is hirdetett),¹⁶ Babits „szellemi haza”-programja, vagy később Bibó tevékenysége s mellettük egy sor olyan gondolkodóé, akik a 19. századi megrekedt, liberális-nacionalista nemzeteszmeével szemben igyekeztek új, alternatív koncepciót kidolgozni.

E ponton nem feledhető, hogy míg a budapesti vezető politikai réteg egy végső soron teljesíthetetlen belpolitikai program foglya maradt, az elcsatolt területeken (bár az új főhatalom ellenséges fellépte okozta a legnagyobb gondot, mégis) másoknak bizonyultak a cselekvések lélektani eredői. A kisebbségi létben szükségszerűen gyorsabban kellett reagálni, váltani egy következő életfázisra, így a véleményformáló magyar értelmiségiek (helyiek, Erdélybe visszatérők és ide emigrálók) az első évek passzivitása után elkezdtek fokozatosan kiépíteni szervezeteiket, létrehozni a helyzethez alkalmazkodva és a mostoha körülmények dacára is új intézményeiket. Ennek a cselekvő programnak lett legfőbb aktivizálója, belső motorja a revideált erdélyi gondolat.

Maga a kisebbség kategóriája a transzilvanizmus értékrendszerében mindvégig erőteljes etikai jellegzetességekkel bírt. Makkai a kisebbségi kategóriáját magát vélte az egyetemeshez közvetlenül kapcsolódó kategóriának s nem a nemzetit, s ebben az egyik legjellemzőbb vonás mutatkozott meg: a humanista értékekre való nyitottság, mely új etikai alapokra kívánt építkezni. A *Magunk revíziója* szerzője azt hirdette: korlátozott lehetőségek közt komoly szellemi erőfeszítéssel lehet csak egyetemesen emberi szellemmé lenni. Bánffy, Áprily és Kuncz ezért

is *nem kész adottságként* tekintett a transzilvanizmusra, hanem próbakőről beszélt. Lehetőségről, komoly munkával elérendő célról, aminek megvalósításához (s az értelmiség közös felelősségének tudatosításához ennek elfogadtatásában) olyan út vezet, amit dühös nacionalizmusok és a nagypolitika szította bizalmatlanság szegélyez mindenütt, miközben az irodalmi, művészeti megnyilatkozásait a provincializmus veszélye is óhatatlanul fenyegeti. A fokozatosan teret nyerő, minőségi művekkel jelentkező erdélyi irodalomszegmensben a húszas évektől érezhető etika mögött (Babits szerint is) maga a transzilvanizmus emelkedett világnézete állt, mely felül tudta emelni az erdélyi értelmiséget a párttörtéteseken, másrészt ott állt az a nagyobb irodalmi és eszmei szabadság, amit ez a világnézet jelentett.¹⁷ Ennek fontos saroktételei a partikularitás és egyetemesség, az erdélyiségben föllelt európaiság, az elvehetetlen szülőföldbe rejtett szellemi haza gondolatok voltak, melyek hol a természet iránti érzékenységekben, kontemplatív-vallomások tájköltészetben, hol a régió lelkületét, múltját és jelenét vizsgáló irodalmi sorsképletekben, különböző metafizikai távlatokban, nem egyszer pedig újjáfogalmazott magatartásmintázatokban, értelmet nyerő szenvedésretorikák etikai távlatában mutatkoztak meg.

A Helikon-kör későbbi szellemi iránymutatói közül talán Kós volt leginkább cselekvő, politikusi alkat, aki az eszmét (az egyes Céhek, társadalmi, irodalmi, művészeti szervezetek és persze a sajtó mellett) az új erdélyi kisebbségi politika szolgálatába is becsatornázni kívánta ezen években. Mindemellett az irodalmi transzilvanizmust is olyan kultúrpolitikai cselekvési programnak tekintette, amely elsődlegesen a szellemi élet pilléreit (és intézményes formáit) kívánta megeremteni, ebben nyitott maradt a többi nemzetiség irányába, az eszmekörből ihletődő művekben pedig Erdély mindenkor megújulni képes lelkiségét és szabad, autonóm karakterisztikumát hirdette. Ahogyan a 20. század első éveiben (még a Monarchián belül) hangoztatott erdélyiséggondolat a polgáriásított *hungarus*-eszmének egy modernebb, koncepcionális lenyomataként is felfogható, úgy ez a későbbi elgondolás az ő optikáján keresztül a szellemi progresszió és a tájirodalomk téziseinek, de akár Taine miliőelméletének, ismert történelem-filozófiájának az ötvözeteként is olvasható.

Kós (ország)transzilván szemléletét sokan, sokáig felületesen népi, „plebejusi” transzilvanizmusnak is mondták. E kérdéskört azért hozom röviden szóba, mert a Romániához csatolt „kibővített Erdély”¹⁸ egyrészt messze túllépett a történelmi régió vagy a Fejedelemség egykori területi határain, másrészt mert ez egy meglehetősen sematikus (sajnos mindmáig létező) Erdély-képet vitt be az „anyamagyar” (vagy Cs. Gyimesi Éva kedvesen élcelődő kifejezésével a „pannonmagyar”) köztudatba. Ennek értelmében szilárdult meg az a felületes kép, mely (érzelmi hatvány révén vagy politikai indíttatásból) az elveszített térség romantikáján túl (amelynek vonzerejébe vadregényes domborzati képe, érintetlen és tiszta tájai s a 19. század végéig épp sokszínű népeinek kultúrája is beletartozott) a róla szóló ábrázolások centrumába immáron leginkább a felfedezett székely falut emelte mint irodalmi nívumot.¹⁹ Fokozatosan elmaradt annak tudatosítása, hogy a terület számos alrégiót olvasztott magába a kényszerű új határ révén: a partiumi, bánági fejlett, kozmopolita térség (a Szatmárnémeti–Nagyvárad–Arad–Temesvár „tengely” és annak polgársága) szintén „erdélyi” lett, e nagyvárosok kereskedelmi és kulturális ereje jelentette az egyik fő pillérét a korabeli sajtóéletnek, s persze Kolozsvár, Marosvásárhely, Szeben és Brassó magyar, német (vagy örmény és egyéb nyelvű) értelmisége sem volt a legcsekélyebb mértékben sem

plebejusinak mondható. Az Erdélyi Szépmíves Céh kiadványaival történő budapesti fellépések az 1930-as évektől e téren is sokatmondóak. „Szántó György azt jegezte fel, hogy az 1933-as Budapesti Könyvvásáron, ahol először próbálták az »Erdély brand« segítségével gazdasági sikerre alakítani a könyvkiadás egy szeletét, három népviseletbe öltözött nő árulta a sátorban a könyveket.”²⁰ Tamási, Szántó György és Kovács László felesége székelyruhában vagy kalotaszegi népviseletben való mutatkozása rájátszott nyilván a népi, romantizált Erdély-képre, s engedte, hogy a piaci kereslet akár jobban is meghatározza a kínálatot, mint az természetes lenne. Ezt a Szépmíves Céh kiadói politikájában is érezni lehetett az évtized derekától.

Túl e sematizált regionalitáson szót kell ejtenünk arról is, hogy „a maga lábán megállni és a maga gondjait, a maga helyzetét mérlegelve megoldani akaró kisebbségi magyar irodalom”²¹ a 20-as években nem sok támogatásra számíthatott konzervatív budapesti körök irányából, a harmincas évek elejére viszont több mint érezhetővé vált a helyi „kulturálközlekedés” kudarca is (a románység után a kezdetben ígéretesen induló szász együttműködés is megrekedt), ezzel pedig a szellemi önállóságtörekvések magyar–magyar tengelyen is tompultak. A transzilvanizmus alapeszméit ekkorra Bukarest felől minden korábbinál erőteljesebb elutasítás, gyanú kísérte, Budapest felől viszont olykor ki is sajátították vagy felhasználták egyes elemeit. Ha az eszmekör művészeti, irodalmi és publicisztikai manifesztációit a magyar nemzet, a szellemi haza és a román állam iránti lojalitás kihívására adott válaszok közül leginkább a középsőre, vagyis a szülőföldben egy virtuális hazafogalomra-találás erkölcsi válaszaként értelmezhetjük, belátható, hogy Bánffyék a politikai extrémítások ellen afféle lengéscsillapítóként is működtek. Talán ezért sem tartották „időszerűnek” Dsida nagypoémájának, a *Psalmus Hungaricus*nak a közlését, s általában semmi olyat, ami még inkább élezhetne volna az adott helyzetben a nacionalista szemléleteket. Abban is bizonyíthatóan egység mutatkozott a Helikon prominensei közt, hogy a revizionizmus propagálásának a legcsekélyebb látszatától is igyekeztek távol tartani magukat. A gondolatkör értékvilága mégis visszaköszönt a korszak magyar diplomáciájának szótárában is. Bár a nemzetközi térben Magyarország az erdélyi magyarság kulturális autonómiájáért szállhatott csak hivatalosan síkra, Bethlen István 1933-ban a Brit Királyi Külügyi Társaság ülésén mondott beszédében földrajzi, történelmi, demográfiai és geopolitikai argumentumokkal alátámasztva igyekezett meggyőzni hallgatóságát, hogy a román–magyar kapcsolatok stabilizálása és a valós megbékélés „csak a transzilvanista eszmék mentén”, önálló államiség formájában lehetséges.²²

Reményik, aki Makkainak írott levelében²³ keserűen fakadt ki, hogy a *Nem lehet* kimondó, távozott püspök korábban épp azt tanította: magyar életet nem csak egy „saját szuverén nemzeti államban” lehet élni, sőt: „a nemzet államtalan formája mélyebb, tisztultabb, bensőségebb, keresztyénibb, etikaibb lehet, mint az állami, tehát politikai formája”, most tétvével cáfolta mindezt. „Amíg lesz olyan állam, amelyben jelentős számmal élnek más nemzethez tartozók, azaz szellemileg magukat egynek érző töredékek, addig lesz kisebbségi vagy nemzetiségi, vagy faji, vagy népi, vagy nemzet-töredéki, vagy nem bánom, nevezd, ahogy akarod: probléma, de mindég lesz, mert ilyen államok mindég lesznek, s a bennük élő más fajok életének becsületes, emberhez méltó elhelyezkedése, ennek a kérdésnek rendezése mindég aktuális lesz” – írta Reményik. Ezért is a revíziót a transzilvanisták közt „komolyan senki sem akarhatja”. „»A kisebbségi kérdés megoldhatatlan«, mondd Te. Revízió lehetetlen háború nélkül, mondjuk itt

mindnyájan, s mondják bizonyára ott túl is. A háborúba pedig belepusztulhat az egész magyarság, sőt bizonyára bele is pusztul, a megmaradt csonka rész is.”²⁴

A transzilvanizmus irodalmi aspektusai mélyrehatóbban jelentkeztek, tartóssabban rajta hagyták lenyomatukat az erdélyi magyar szellemi életen, mint annak politikai irányai. A két háború közötti erdélyi irodalmat vizsgáló értekezői munkák fontos eredménye, hogy mára felmutatták: a hipotetikusán közös transzilván mag mellett eleve többes számú, egyéni írói műhelyek mentén artikulálódó elképzelések léteztek egymás mellett, másrészt ezek nem egyénenként, hanem közösen formáltak a korszak irodalomolvasatában egyfajta világképet, összefüggő olvasatot. A szerkezeti, stílári, tematikai jellegzetességek együttesen hatottak tehát, a művészi megnyilatkozások a magyar közönség szemében transzilvanista eszménnyé ezek révén álltak össze, a művek maguk részben a korabeli olvasók elvárásaira rezonáltak, részben azokat maguk is tevőlegesen alakították. A valós vagy imaginatív helyzetek, kollektív tudatállapotok, vagy éppen a lehetőségként mindvégig remélt, jövőbe projektált elképzelések a konfliktusos, diszharmonikus identitáshelyzet feloldásáról *megvalósítandó minőségeket* jelentettek, amihez az irodalmi megnyilatkozások szemléleti megújulást is sürgettek. Ezen elvek együttesen kavaroztak a primer szépirodalmi művekben és az értekezői munkákban, illetve ott találjuk őket a korszak értelmiségi levelezésében. Arról, hogy az első „22 kisebbségi év” végül úgy került be a kollektív emlékezetekbe, mint ezek erőteljes cáfolata, arról aligha az eszme maga vagy annak européer elkötelezettjei tehettek.

Az irodalmi olvasatok sajátos természete szerint ugyanakkor ezek a világkép-elvárások (vigaszideológiai vagy akár konkrét olvasás-lélektani, netán csoportos szociológiai irányokból) ráolvashatóknak bizonyultak később is szinte bármilyen más művészeti alkotásra, adott esetben azokra is, melyek nem a konkrét helyzet és identitás, a kisebbségi sors és a magyarságtudat közt feszülő ellentét-re és annak tompítására vagy feloldására épültek.²⁵ Ennek köszönhető, hogy számos korabeli, mára csupán történeti értékkel bíró alkotásról lehet tudomásunk, miközben igaztalan lenne azt állítani, hogy nem született legalább ennyi valós esztétikai értékkel telített, vagyis aktualizálható, új kontextualizációt is lehetővé tevő szépirodalmi, illetve színpadi mű. Ezek az alkotásviszhangok, Erdély-asszociációk határozták meg némiképp az 1970-es és 80-as évek bizonyos olvasatait is, amikor konkrét helyzetanalógiák adódtak (a kisebbségi jogok drasztikus csorbítása, az elnyomásnarratívákra adott erkölcsi válaszok a művek értelmezési hálói, történelmi példázatok stb.).

Ehhez hozzájárult, hogy a korábbi évtizedekben, az 1960-as években a transzilvanizmus irodalmi örökségét megpróbálták hivatalos fórumokon is (nyilván részlegesen csak és erőteljes torzulások árán) a szocialista állami diskurzusba integrálni. Az óvatos közeledésben ezen „adaptáció” a szocialista internacionálé keretezte néptestvérség-diszkurzusokhoz, illetve a hangsúlyos romániaiság-képzetekhez és kollektív szemléletekhez igazodhatott. Fontos momentum volt ennek egyfelől a „népi” jelleg újbóli hangoztatása, másfelől a romániaiságtudat fokozása érdekében azon sajátosságoké, melyek még véletlenül sem kötődtek az összmagyar kulturális emlékezethez.²⁶ A 70-es évtized második felére drámaian elkomoruló kisebbségpolitikai helyzet hatására aztán a fölülről jövő, hatalmi cenzurális viszonyok mellé belső cenzurális viszonyok és elvárásrendek is társultak, végső soron belső közösségi programosságnak adva teret,²⁷ melyet bizonyos aspektusaiban szintén a lefotott transzilvanizmusörökségnek láttattak utólag.

A 80-as évtized végletesen beszűkített szellemi erőterében, értelmiségi vitáiban csak igen korlátozott formában kerülhetett terítékre a transzilvanizmuselképzelések teljes spektruma. Egyrészt nyilvánvaló ideológiai okokból, másrészt mert jószerével csak primer, publikált szépirodalmi anyagok voltak elérhetők, harmadrészt pedig az eredeti elképzelések zöme nem is ezekből, hanem levelezésekből és egyéb kéziratári vagy levéltári dokumentumokból állt volna össze, melyek jelentős része feldolgozatlan volt. Ami hangsúlyozódott, az leginkább a 30-as évek transzilvanizmusának értékszerkezete, illetve ennek kritikája a rendszerváltás előtt és után, mely révén a kisebbségi helyzet elfogadása, a jogfosztottságba való beletörődés és/vagy az ebből a helyzetből fakadó szenvedések felmagasztosítása a lefojtott, diktatúrabeli helyzetben a valós politikai cselekvés helyett az ellenállás módozatainak csupán az irodalmi-művészi lehetőségeit kutatta. Érezhetővé vált ez már a második Forrás-nemzedék költői működésében is, akik a közösségi, képviseleti líra hagyományait folytatták, részben megújították, de igazán hatóvá (ha közvetetten is) a hetvenes évek magyar színpadain lett. A kényszerű politikai-repressziós térben a színpadokon megidézett, történelmi parabolákba vetített helyzetkép, amely egy-egy darab bemutatásakor rendező, színészek és a közönség kollektív összekacsintásában félreérthetetlenül dekódolódott s kelt életre, felért egy katarzissal vagy – ahogyan épp a kritikát megfogalmazó Cs. Gyimesi Éva emlékeztetett – meggyalázott és betiltott nemzeti jelképeinket pótolta. Ott, akkor természetszerűleg mindez hatalmas erőt adott. A korabeli irodalmi életben viszont a „cinkos akusztikát” szorgalmazta, s áthaladásokkal teli recepciót eredményezett, a virágnyelvet foganatosította, s végső soron a szenvedések eszkatologikus átlényegítésének engedett teret hallgatólagosan is. A magyarországi kritika egy jelentős része emiatt is hajlamossá lett a korabeli romániai magyar irodalmi termést meglehetősen egysíkúként, csak mint a kisebbségi létproblemátikát tárgyaló vagy arról hírt adó műveket értelmezni.

A kritika tehát elsődlegesen az identitás és a helyzettudat okozta feszültség esztétikai átlényegítésében a beletörődés sugalmazásának, az említett belső irodalmi programosságnak, és a külső, leszűkítő olvasatoknak, a sematikus kritikai recepciónak szólt. Ehhez társult általánosan az a kollektivitáskritika a rendszerváltás idején, mely az egyén szabadságfokait alárendeli az amúgy is kontroverz mi-tudatnak: „a sajátosság közösségközpontú értelmezése mellett én az individuum sajátosságát egyenértékűnek tartom, s ha művészetről van szó, annál inkább. A tehetség személyes áldás, az alkotás magányos aktus, melyben az egyéni szabadságigény nyilatkozik meg, s a művészet csodája, hogy a befogadó akkor is kommunikációba léphet a mű alanyával, ha társadalmi körülményeik nem azonosak...”²⁸

Mindez azt a kontextust is magyarázza részben, amiben az erdélyi szerzők „skatulya-léte” sokáig magyar–magyar viszonylatokban is megmutatkozott. Talán ezért is, a rendszerváltás környékén induló új nemzedékek látványosan elfordultak egy ideig a kérdéskörtől és általában minden „közéleti” kérdéstől, amit korábban kényszerűen az irodalomnak kellett felvállalnia.²⁹ Igaz, mint Markó Béla s mások is szóvá tették, talán túlságosan is gyorsan feladták vagy felderítetlenül hagyták azt a közvetett vagy közvetlen transzilván játéktérrel (témákat, kontextusokat, múlt emlékezetet, identitásalakzatokat stb.), mely az ezredforduló után (erdélyiség és romániaiság-tapasztalatokkal) a jelenig tartóan újfent izgalmasnak, kiaknázandónak mutatkozik több irányból is, így a szépirodalom

mellett a jelen irodalomtudományos diskurzusaiban vagy történeti, szociológiai megközelítésekben.

Mielőtt erre röviden kitérnék, érdemes összegeznünk: az eszme a 20. század folyamán is már megannyi változáson és újraértelmezésen esett át, de egyes elemei újra és újra aktivizálódni tudtak. Ha a politikában 1945 után érthetően nem is, az irodalmi-művészeti életben nem szűnt meg erőteljes hatása, igaz, ezek nem feltétlen egyenes ági leszármazottai, inkább adaptációi egy olyan eszmekörnek, melynek jól láthatóan megvannak a közösségi identifikációs eredői, cselekvő regionalitásprogramból származó attitűdjei, olvasati hitmozzanatoknak megfeleltethető értelmezései, de progresszív, európai elemei ma is. Az 1990-es évek erdélyi magyar társadalmát jellemzően már nem az irodalmi élet szűkebb köreiből maradó transzilvanizmusvita jellemezték, hanem olyanok, mint a székelyföldi autonómia vagy az önálló magyar állami egyetem körüli vita, melyek az erdélyiségképleteket közéleti aspektusokban gondolták újra, vagy kérdeztek rá ezek érvényességére. A regionalitás-eszmék maguk is csak az ezredforduló után kezdtek újfent pozitív értéként feltűnni, szintén nem a szépirodalomban, hanem a társadalmi, szociológiai kérdések mentén, főként Románia EU-csatlakozása fényében, s némileg a globalizációs folyamatok ellensúlyozásaképp.

A transzilvanizmus felbukkanó aspektusai rendre előkerülnek, amikor nem homogén országokról, identitásokról, nyelvről és vallásról beszélünk a térség kapcsán, annak ellenére, hogy a román kormányok 1989 után „nemzetállamként” határozták meg az ország alkotmányos formáját. A joggal elvárt heterogeneitás azonban magyar–magyar viszonylatokban is hangsúlyozandó, fenntartandó, megőrzendő kellene, hogy legyen, mely az identifikációs erők adott, helyi mivoltát az összmagyar szellemi-kulturális térben is természetes gazdagságként, Budapesttel szemben is fenntartandó szellemi autonómiaformaként fogad(tat)ja el. Ez a centrumoknak való „kitettségekben” (ideológiai, anyagi, intézményi stb. függőségekben) nem egy vélt önállóságot, hanem a szellemi-kulturális integritás megővését jelenti, ami, meglehet, manapság is újra megvalósítandó célként, régi-új minőségként tételezendő kellene, hogy legyen!

A transzilvanizmus széles keretrendszer az irodalmi mezőben az utóbbi évtizedekben egyrészt könnyűszerrel kapcsolódhatott egy újfent előkereshető Kelet-Közép-Európa-gondolathoz, másrészt a magyar irodalmi mezőn belül is (annak osztoztatásában) segíthetett felismerni, szorgalmazni a többközpontúságot, így közvetetten a veszteségnarratíva, a szétszakítottság helyébe is a belső pluralitás tényét emelve. A kérdéskör számos aspektusa az irodalomtudományi diskurzusok megújuló potenciáljai felől is értelmezhető: tépőétikai elemzések, transzkulturális szempontok, illetve általában a posztkommunista blokk számátalan feltáratlan aspektussal bíró közelmúltképe, azon belül komplex romániai-ság- és/vagy erdélyiségtörténetek, átmenetnarratívák, egyéni vagy csoportos traumaformák, családi mikrotörténetek és változatos emlékezetkonstrukciók. Egyrészt a szépirodalom mediális kereteiben az utóbbi két évtizedben ez egy hangsúlyosan autofiktív és újdokumentarista hullámot is eredményezett (számos, ilyen eljárást alkalmazó sikerpróza, „Erdély-regény” született), akkor is, ha ezek az utóbbi száz esztendő megidézett eseménysorait, változó hatalomformáit, politikai kulisszáit természetes módon a fikcióképzés termékeny lehetőségének tekintik elsődlegesen. Másrészt a tér- és geopoétikai vizsgálatok után manapság a kulturális és nyelvi diverzitásban gondolkodó diskurzusok is ide kapcsolhatók. Wolfgang Welsch transzkulturalitás-koncepciója, mely a kultúrákat nem gömb-

szerű vagy szigetszerű, nem izolált, hanem „átersztő” képződményeknek gondolja el, s a nyelvi, alkotói hibriditásra helyezi a hangsúlyt, arra mutatott rá, hogy egy performatív kultúrafelfogásban inkább kulturális hálókról, átmenetekről, összefonódásokról érdemes szólni.³⁰ Mindez jól leképezhető, érzékeltethető az országtranszilvanizmus valamilyen formájában (régiók, alrégiók szintjén), melyek egyáltalán nemcsak a magyar irodalmi hagyományban, hanem a kortárs román és német nyelvű alkotásokban is jelentkeznek.

Itt, ezen a ponton lehet visszatérni a *saját másság* (tehát a történelmileg absztrahált erdélyiség jegyek) mellett a *szerezett másság* utóbbi száz évének romániaiság-tapasztalataihoz is (annak minden pozitív-negatív tényezőjével), ezek kollektív identitást alakító tényezőihez, melynek primer szépirodalmi vagy teoretikus jelentőségét már Láng Gusztáv is hangsúlyozta. Mielőtt valaki félreértene, a transzilvanizmusjegyek nemcsak komplementer jegyekre és szinergiákra, hanem a régió történelmi vagy fiktív múltábrázolásaiban a kulturális emlékezetek nagyon is eltérő hangsúlyaira is figyelmeztetnek, azon okokra is akár, amiért párhuzamos múltértelmezések létezhetnek egymás mellett. Az Arad megyei Világos számunkra egyértelmű nemzeti tragédia helyszíne, míg a másik két erdélyi nemzetnek ez természetszerűleg vagy egészen mást mond, vagy semmit nem jelent.

Összekötő kapcsok vagy éppen létező diverzitások helyi, szűkebb szinteken és tágabb, regionális vagy „birodalomközi” aspektusokból is megmutatkozhatnak. Anca Parvulescu és Manuela Boatcă a *Creolizing the Modern* című könyvükben³¹ Erdély birodalomközi örökségének és társadalmi struktúráinak összetettségére figyelmeztetnek, miközben „kreolizálják” az államközpontú, módszertanilag nacionalista nemzeti identitás- és birodalomfelfogást. A 20. századi Erdély társadalomtörténetét előtérbe helyezve, különös tekintettel 1920-ra, a politikai átrendeződés évére, szinkron és diakrón módon elemzik, ahogyan a birodalom, a faj, a munkaerő és a földtulajdon keresztezik egymást. A könyv (Rebreanu 1920-ban megjelent *Ion* című regényének elemzésével) a többszörös, makrotársadalmi változásokat és a helyi jellegzetességeket a birodalomköziség koncepcióján alapuló dinamikus és relációs megközelítésben vonja össze, miközben Karl Polanyi munkáira, illetve Immanuel Wallerstein világrendszer-elemzésére is támaszkodik. E ponton anyanyelv és egy másik nyelv kölcsönhatása, egymást átfedő transznacionális, transzregionális és transzlokális kulturális kapcsolatok mentén juthatunk vissza a transzilvanizmus valamelyik aspektusához.

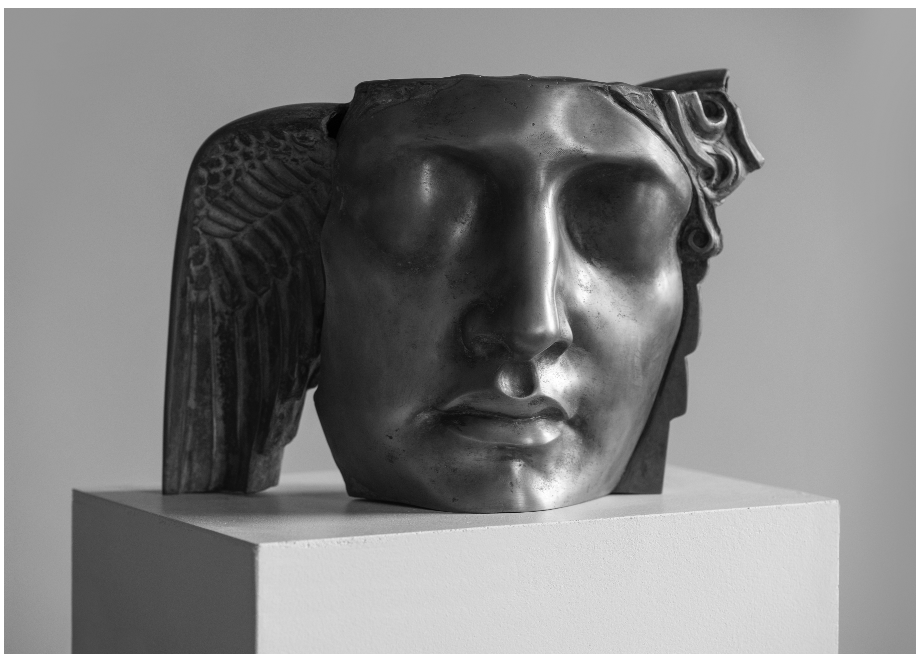
Talán mondanom sem kell ezek után, úgy vélem, az eszmekör életerejét és potenciálját épp a fogalom sokrétősége, a transzilvanizmus-arcélek vagy a történelmi transzilvanizmusok létének eredendően többes száma magyarázza. Ha az eszmekör vázlatosan említett metamorfózisait vesszük figyelembe, a transzilvanizmus alapvonásaként képlékenységre kell figyelmeztetnünk, pontosabban ennek okait, formáit, lehetőségeit érdemes korról korra számba vennünk. Mint minden komoly eszmekörnek, a transzilvanizmusnak is hálózatszerű lenyomata van. Egyes elemei megvalósultak, sikeresnek bizonyultak és betöltötték hivatásukat, ezért akár el is veszítették az egykor bennük rejlő feszültség egy részét, más elemei ideiglenesen vagy politikai tiltások hatására kikerülhettek a meghatározó diszkurzusok közül. Más téren új összetevők nyomultak be ezek helyére, módosítva és életben tartva az egyes elképzeléseket, új lendületet adva a céloknak, fuzionálva a régebbiekkal, így állandó mozgásban tartva azt, nem stabil és múltékony szellemi-történelmi képletet biztosítva.

A transzilvanizmus 20. századi története azt mutatja, hogy különböző korokban különböző területeket fogott át, azon belül is eltérő célközönségnek fogalmazott meg különböző minőségeket és eszményeket. Mégis, ha távlatosan tekintünk rá, s túllépünk a nem mindig pozitív reflexeken, éppen értékes történetisége és gazdag, aktualizálható szellemi potenciálja nyújthat érlelő vizsgálódási pontokat a jelen számára is.

■ JEGYZETEK

1. Kőszeghy Péter (szerk.): *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*. Balassi, Bp., 2011. XII. 133.
2. Kuncz Aladár: *Az erdélyi gondolat Erdély magyar irodalmában*. Nyugat 1928/11. 50.
3. Lásd Kós Károly: *Erdély. Kultúrtörténeti vázlat*. Erdélyi Szépművés Céh, Kvár, 1929.
4. Valamelyest ehhez kapcsolódik egy 1989 utáni szakasz is, amit a jelen kortársi perspektívája sem tekinthet sem egyneműnek, sem lezártnak.
5. Boka László (szerk.): *Transzilvanizmus. Eszmék, korok, változatok*. MMA Kiadó, Bp., 2023.
6. „A tájtranszilvanizmus csak az erdélyi magyarságot tartja szem előtt, és azt mondja, hogy az erdélyi magyar különbözők a magyarországitól, de mégis egy vele. Ezzel szemben az országtranszilvanizmus »erdélyi szellem«-en egyáltalán nem a magyar szellem variációját érti, mert az erdélyi szellem gyökerei még a magyar államalapítás előttre nyúlnak [...], szóval az nem magyar termék. Nem is csupán az erdélyi magyarság életében jelentkezik alakító erőként.” Vö. Szabédi László levele Szemlér Ferenchez. Közli Pomogáts Béla, Új Erdélyi Múzeum 1990/1–2. 56–70.
7. K. Lengyel Zsolt: *A korai transzszilvanizmus Románia-képéről*. In: *Uő: A kompromisszum keresése*. Pro-Print, Csíkszereda, 2007. 217–264. [Kiemelés tőlem – BL.]
8. Bárdi Nándor: *Nép, nemzet, szuverenitás*. Fundamentum 2006/2. 81–89.
9. „Az ostromállapot, numerus valachicus, nemzeti munkavédelem, belső kölcsön, irányított gazdálkodás, a szélsőséges jobboldaliság, antirevizió jelszavai után Goga Octavian félelmetes rögtönzése következik, amely nemcsak az erdélyi magyarság számára jelent újabb süllyedést, de magát az országot megfosztja az alkotmányosság minden jelzőjétől. Ez az a korszak, amelyben Micescu külügyminiszter új kisebbségi elmélete véget vet intézményesen a genfi panaszoknak, állampolgárságot fosztó rendelkezést helyez kilátásba mindazokkal szemben, akik a külföld előtt a kisebbségi helyzet tarthatatlanságára hívják fel a közfigyelmet. A leromlás gyors és minden nap dermedt csodálkozással tesszük fel egymáshoz a kérdést: lehet-e ezt az életet még továbbra is így folytatni? [...] Néhány esztendő alatt többet éltünk át, mint az utolsó tizenöt esztendő folyamán. Ez a pár esztendő olyan volt, mint a töményített oldat: felhígítva egy szenvedő többségi nép számára is elég lett volna egy egész nemzedékre.” Vö. Ligeti Ernő: *Súly alatt a pálma. Egy nemzedék szellemi élete. 22 esztendő kisebbségi sorban*. Fraternitas, Kvár, é. n. [1941]
10. Szcenczei László: *A transzilvanizmus és az erdélyi fiatal irodalmi nemzedék problémájához*. *Korunk* 1938/1. 65–70. Szcenczei helikonistának és transzilvanistának számított, e cikkét azonban már a *Jelszó és mítosz*-vita utóhatásaként a *Korunkban* közölte.
11. Az intézményi kérdés – mint azt többek között Szász László is kifejtette tanulmányaiban – épp a román cenzurális viszonyok miatt alakulhatott ennyire „képlekenyű”, hiszen egy szervezet, irodalmi társaság a román hatóságoknak bármikor be lehetett volna tiltani. (Ahogyan számos más társaságot, egyesületet be is tiltottak, vagy korlátozták működésüket.) A szabad írócsoportosulásnak, „írók szindikátusá”-nak, „plein-air írói parlament”-nek nem voltak hagyományos értelemben vett intézményes keretei.
12. Kuncz Aladár: *Tíz év. Erdélyi Helikon* 1928/1. 5.
13. Kuncz Aladár: *Irodalmak kálváriája. Irodalom és politika*. *Ellenzék* 1923. szeptember 16. 9.
14. Általa majd a *Helikon* is főként a *Nyugat* esztétikáját honosította meg, a lap eszményei a politika zajától távoltartott, az esztétikum erejére támaszkodó irodalom és az európai művészi, kritikai színvonal voltak, ugyanakkor a lap a nemzeti liberalizmus szabadságeszméjét az alkotói műhelyekben is hangsúlyozta.
15. Dávid Gyula: *Bánffy Miklós irodalomról, művészetről*. In: Papp Endre (szerk.): *Bánffy Miklós-émlékkonferencia*. MMA Kiadó, Bp., 2014. 66.
16. Jászi progresszív értelmiségi, de politikában nem feltétlen alkalmazható elveiről ld. Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*. Osiris, Bp., 2007. 160.
17. Babits Mihály: *Transzsilvanizmus*. *Tabéry Géza – Emlékkönyv*. *Nyugat* 1931/21. 481.

18. A határaiban jócskán felduzzasztott terület a maga 103 ezer négyzetkilométerével a valós Erdélyen kívül a Partiumot és a Kelet-Bánságot, valamint Máramarost és Dél-Bukovina egy részét is magába foglalta.
19. Az új erdélyi irodalom egyik erényeként, hozadékaként maga Schöpflin Aladár is a székely falu világának felfedezésére hívta fel a figyelmet, főként Nyirő s Tamási prózája révén. Schöpflin Aladár: *Erdélyi irodalom*. Nyugat 1934/2. 109–110.
20. Vallasek Júlia: *Az ESZC írógépei*. Újvárad 2024/2. 49–51.
21. Dávid Gyula: *Kisebbségi intézményrendszerünk a változó időben*. In: Uő: *Erdélyi irodalom – világirodalom*. Pallas-Akadémia, Csíkszereda, 2000. 45.
22. Balogh Piroska: *Transylvaniam: Revision or Regionalism?* In: Romsics Ignác – Király K. Béla (szerk.): *Geopolitics in the Danube region: Hungarian reconciliation efforts, 1848-1998*. CEU Press, Bp., 1999. 243–262.
23. Reményik Sándor levele Makkai Sándorhoz. Kolozsvár, 1937. febr. 26. In: Cseke Péter – Molnár Gusztáv (szerk.): *Nem lehet. A kisebbségi sors vitája*. Héttorony, Bp., 1989.
24. Uo. 150.
25. Cs. Gyimesi Éva: *Honvág a hazában*. Pesti Szalon, Bp., 1993., illetve Balázs Imre József: *A transzvilvanizmus és a dugó*. Látó 2004/3. 63–70.
26. A „nép-, haza-, szülőföldszeretet szocialista elvárásait kihasználva” fel lehetett mutatni valamelyest „a szülőföld-, a táj-, anyanyelv kultusz és mitológia révén a kisebbségi közösség számára identifikációs erőt jelentő valóságos értékeket”. Elek Tibor: *Önmetaforák*. Tiszatáj 1996/1. 15–26.
27. Láng Gusztáv írja, hogy a rendszerváltás előtti évtizedekben a hivatalosan elvárt ábrázolásmód és marxista cenzúra mellett a kisebbségi közösségnek is megvoltak a maga belső elvárásai, s ezek sokszor ugyanolyan fojtogatóak tudtak lenni, mint a hatalomé. Láng Gusztáv: *Az abszolútum joga és értelme*. Kortárs 1991/11. 119–123.
28. Cs. Gyimesi Éva: *Az elszigeteltség fokozatai*. ItK 1994/5–6. 722–724.
29. Az okok nyilvánvalóan összetettek, köztük van a diktatúra éveire jellemző szenvedésretorikák kiüresített tartalmainak a levedlése, másrészt az összmagyar szellemi-kulturális egység megvallása, a magyar irodalom újraszervezésének folyamatában az erdélyi jelző skatulya-voltának felszámolása, a generációs lázadás és a korabeli könyvterjesztés helyzete is.
30. Wolfgang Welsch: *Transkulturalität: Realität – Geschichte – Aufgabe*. NAP, Wien, 2017.
31. Anca Parvulescu – Manuela Boatcă: *Creolizing the Modern: Transylvania Across Empires*. Cornell University Press, Ithaca NY, 2022.

BÁRDI NÁNDOR

A POLITIKAI ERDÉLYISÉG

Válaszok Balázs Imre József kérdéseire

■ B. I. J.: Azzal kezdeném, hogy próbáljuk egy kicsit időben-térben behatárolni, hogy mikor, milyen kontextusban beszélünk a transzilvanizmusról. Nemrég, 2023-ban jelent egy fontos kézikönyv a témáról, Boka László szerkesztésében.^{*} Annak idején te is ígértél ebbe tanulmányt, ami végül nem készült el. Szeretném, ha a mostani beszélgetés kitérne olyasmikre, amiket megírtál volna ebben a könyvfejezetben. Továbbá hozzátennék még egy dolgot a kontextushoz: érzékelni vélek a transzilvanizmus kutatásával kapcsolatban valami olyasmit, hogy mintha az irodalmárok és a történészek párhuzamos pályákon futottak volna sokáig ennek a kérdéskörnek a kutatásában. Ezt K. Lengyel Zsolt többször nagyon hangsúlyosan szóvá is tette az ő történelmi nézőpontú könyveiben, de mégis mintha közelednének aztán ezek a pászmák, és újabban ő maga is egyre többet és egyre több egyetértéssel beszél irodalmárok megközelítéseiről a témában, az említett új kézikönyvben is szerepel. A te 2013-as Otthon és haza című könyvedben is van külön transzilvanizmusrész, ahol az Eszmei útkeresés fejezetcím alatt foglalkozol a témával, és irodalmárok szempontjaira is utalsz a történelmi tényeken túlmenően. Összegezzük tehát azt mindenekeelőtt – és e lapszám társszerkesztőjének, Boka Lászlónak a szempontjait is próbálom beépíteni a kérdéseimbe –, hogy számodra hol tart

...el kell különíteni a két párhuzamos nemzetépítés közé szorult, azok nemzetiesítő törekvéseivel szemben álló, a fejlett nemzettudattal bíró, elszakított erdélyi magyar elit vágyvezérelt regionális azonosságépítő kísérletét, a transzilvanizmust politikai képviselőjük változó stratégiájától, az erdélyi magyar politikától.

^{*}Boka László (szerk.): *Transzilvanizmus. Eszmék, korok, változatok*. MMA Kiadó, Bp., 2023.

ez a történet, melyek most a transzilvanizmus kutatásnak a legfontosabb szempontjai és irányai.

B. N.: A kisebbségtörténeti kutatások 1989 előtt alapvetően irodalomközpontúak voltak. A hatvanas évektől elindult kontinuitás- és hagyománykeresésben ezen belül pedig egyre dominánsabb lett az eszmetörténet. Pomogáts Béla könyvének megjelenése 1983-ban az Erdélyi Helikon ideológiájáról ebbe illeszkedett, majd K. Lengyel politika-eszmetörténeti könyve néhány évvel később már a regionalizmus keretei között tárgyalja az „erdélyiséget”. Ugyanekkor a nyolcvanas években a még élő szemtanúk felfedezésével, az interjúzással egyre fontosabbá vált az erdélyi szellemi életben a programideologizálás helyett a társadalmi valósággal való szembenézés. Ide tartozott Molnár Gusztáv és Rostás Zoltán életút-interjúzása, Aradi József antropológizáló mentori szerepe, Cs. Gyimesi Éva és a Limes Kör transzilvanizmuskritikája, valamint a *Nem lehet...* vita folytatása. Ők már nem tudták elképzelni a nemzetiségi kérdés kezelését a pártállami keretek között, és az előző nemzedékhez képest sokkal inkább összmagyar keretek között gondolkodtak. Megkérdőjeleződött a transzilvanizmus folyamányaként kezelt, Gáll Ernő megfogalmazta „sajátosság méltósága” ideológia is. De ugyanekkor született meg Szilágyi N. Sándornak a maradás ideológiáját összegző szövege is, *Levél egy kíváncsolni készülő értelmiségihez*.

Az 1990 utáni kisebbségtörténeti kutatások viszont a társadalmi igények és alapkutatás jellegük miatt is döntően intézmény-, érdekképviselő- és eseménytörténettel kezdtek el foglalkozni, a politika társadalomtörténete lett a meghatározó közelítés. Ebből a pozícióból nézve már el kell különíteni a két párhuzamos nemzetépítés közé szorult, azok nemzetiesítő törekvéseivel szemben álló, a fejlett nemzettudattal bíró, elszakított erdélyi magyar elit vágyvezérelt regionális azonosságépítő kísérletét, a transzilvanizmust politikai képviselőtük változó stratégiájától, az erdélyi magyar politikától. S harmadikként ott az erdélyi szellem, tehát az adott magyar, illetve román nemzetépítéseken belüli sajátosságok. Visszatekintve, minden korabeli illúzióval szemben, az erdélyi román elit épp úgy, mint az erdélyi magyar kisebbségi elit, nemzetépítő elitek. A különbség „csak” annyi, hogy az utóbbiaknál ez egy párhuzamos, kisebbségi társadalom felépítését jelentette. Ha tehát kilépünk az ideológiatörténetből, és történetiségében nézzük a kérdést, akkor 1918 előtt a magyar erdélyiség, amelyet a közéletben mint regionális nyomásgyakorló csoport az Erdélyi Magyar Szövetség képviselt, a magyar szupremáciáról szólt, és ehhez képest a transzilvanológiai kutatások Kós Károly Erdély- és Kalotaszeg-képének általánosítása nagyon messze van a korabeli mainstreamtől. Az Erdélyi Magyar Szövetségnek az 1917–18-as programja a kultúrzónákról szólt, a román földvásárlás korlátozásáról, a görög-katolikus és az ortodox egyház korlátozásáról: csupa olyan technikáról tehát, amit aztán az 1920-as években majd a román kormányzat meg is valósít. Persze akkor, 1918 tavaszán még nagyon más volt a történelmi perspektíva a magyarság szempontjából.

B. I. J.: Igen, ez fontos talán, hogy az 1918 előtti és utáni időszakokat kapcsoljuk össze valamiképpen az erdélyiség szempontjából. Valamikor megjelenik a föderalisztikus modell gondolata az erdélyi politikában, és egy ettől némileg eltérő konstrukcióként megjelenik az önrendelkezés gondolata, autonómiaigényként megfogalmazva. Ezek 1918 előtt egyáltalán nincsenek? Így értsem, amit mondtál a magyar szupremácia gondolatáról?

B. N.: A közírás 1916-ig a hagyományos kettős román képből indul ki: a jóindulatú, hűséges román paraszt és az izgató román értelmiségiek képéből, amely a Romániához kötődő nemzetiségi mozgalomból vezethető le. A két világháború közti általam ismert kb. hatvan megoldási terv (határváltoztatás, önálló államiság, autonómia, kisebbségi törvény) döntő része a húszas évek végétől született meg. 1918 előtt a markáns figurák Apáthy István, Bethlen István, Réz Mihály – ők nem újságírók, hanem egyetemi emberek és politikusok voltak. Ők nem azt képviselik, amiről kérdeztél, hanem sokkal inkább azt, hogy a román előretöréssel szemben meg kell erősíteni a magyar pozíciókat, tehát azt a liberális magyar nemzetépítés-koncepciót hirdették, miszerint döntően a saját etnikai csoport megerősítésére és modernizációjára kell törekedni. Az Apponyi-féle iskolatörvények és egy sor modernizációs kényszer, amellyel például az egyházi oktatás nem tud mit kezdeni, már hatnak. Épülnek le az egyházi iskolák, az államiak száma megnő. Ez a magyar nyelvtanítás intézményesítése, egy lehetséges magyarosítási csatorna. Ne felejtjük el a korabeli perspektívát, hogy a korabeli elit átéli az 1880 és 1910 között magyarországi nagy asszimilációs boomot. Igaz, hogy ez a sváboknál, szlovákoknál és a zsidóságnál a legerősebb. A román-ságnál a nagyvárosokban is megindul egy ilyen folyamat, ugyanakkor Erdélyben a szép- és szakirodalomban is ott van a térvészítés és a falusi magyar asszimiláció problémája a Mezőség és a kivándorlásra koncentrálva.

Visszatérve az eredeti kérdésre: előbb K. Lengyel Zsolt, aztán Falusi Norbert már elvégezte az 1918 előtti és utáni magyar elit erdélyi kérdésben vallott nézeteinek összehasonlítását, és a transzilvanizmus konstrukciója igazából már csak kisebbségben működött, onnan persze visszafelé olvasva a történelmet, lehet előzményeket találni. De azok, például Gyárfás Elemér felvetései inkább arra a problémára világítanak rá, hogy a magyar nemzetépítés mennyire nem tudott mit kezdeni a többközpontúsággal, a regionalizmussal. A két világháború közötti erdélyi magyar politikát alapvetően meghatározta, hogy egyrészt az országos politika célja a regáti modell alapján történő országegységesítés volt. Másrészt miközben a románok megszerezték Erdélyben a politikai-közigazgatási pozíciókat, addig a társadalmi, társasági, kulturális és gazdasági életben továbbra is a magyarok, a németek és a zsidók a dominánsak. Az erdélyi politika (politikai érdekképviselő) másik ágát, az erdélyi román politikát eleve megrázta, hogy elképzeléseikkel szemben nem ők lettek a Nagy-Románia létrehozásában a meghatározók, a modernizátorok, hanem alárendelődtek a bukaresti liberális elit centralizációjának. Az országos pártpolitikai súly érdekében kénytelenek voltak a besszarábiai, moldvai Parasztpárttal egyesülni, amellyel egy másik politikai kultúrát is integrálni kellett. De a legnagyobb problémát az jelentette, hogy az erdélyi társadalmi-gazdasági-önkormányzati pozíciók megszerzése érdekében az erdélyi román politikai elit kénytelen igénybe venni a bukaresti „segítséget”, a földreformmal, az erdélyi önkormányzati hagyomány felszámolásával. Ezzel saját régebbi közegét, a megyei és városi önkormányzatiság működését számolták fel. (Ha demokratikus önkormányzati választásokat tartanak, akkor a társadalmi-rétegződési sajátosságok miatt messzemenően nem a román pozíciók érvényesültek volna.) Szóval a politikai transzilvanizmushoz nemigen volt partner.

Az erdélyi magyar politika alapkérdése ekkor (is az), hogy mit is kezd az egysegesítéssel. A magyar állami háttér megszűnése után a magyar érdekvédelem és önszerveződés, amely ekkor elválaszthatatlan egymástól, több szinten indult el. Egyrészt voltak renegátok, akik már 1920-ban román pártok listáin jutottak be a

román parlamentbe, de nem volt komolyabb választói bázisuk. A harmincas években az Országos Magyar Párttal helyi konfliktusba kerülő politikusok (Bánffyhungyadról, Gyergyószentmiklósról, Székelyudvarhelyről) mind a négyen a Nemzeti Parasztpárthoz igazoltak. Egy másik szint a régi magyar közigazgatásból Erdélyben maradt tisztviselők köre. Ezek közül a legmagasabb pozíciót Jósika Sámuel (a felsőház elnöke) töltötte be, majd Ugron István (a Monarchia nagykövete) következett. Mindketten az OMP elnökei voltak. 1926-os hazatérése után pedig Bánffy Miklós volt külügyminiszter lett a legrangosabb erdélyi, ő azonban közéleti szerepet nem vállalhatott. Ez a volt politikus, tisztviselő réteg határozta meg az OMP politikáját. Az erdélyi magyar önszerveződésnek két nagy hálózata volt ebben korszakban. Az egyházak és a sajtó. Az egyház folyamatosan a meglévők megőrzésére törekszik, hisz ők vállalták fel az oktatás ügyét, egyházi iskolákat működtetnek, egyháztársadalmi feladatokat vállalnak, miközben a földreformmal lényegében megszűnt az ezek finanszírozását szolgáló földalapjuk. Nekik tehát a stabilitás és a pozícióőrzés és az ehhez szükséges politikai akcióegység az igazán fontos. Ezt szolgálta az 1918–1948 között létrehozott Felekezeti Tanács, amely az iskolaügyben szabályozta a magyar egyházi iskolák működését, létrehozását, a (jórészt magyarországi) segélyezéseket, a közös hatósági érdekvédelmet stb. Az önszerveződés másik intézményi bázisa a sajtó volt, amely az elszakított magyarságot, mint egy képzelt közösséget, kvázi külön társadalomként jelenítette meg. Itt az a napi vezércikkíró réteg különösen fontos, akik jórészt a függetlenségi párti politikai hagyományokban szocializálódtak, a Károlyi-kormány alatt kerültek pozícióba, és az impériumváltás után a sajtó nyújtott megélhetést számukra. Ennek az elitnek volt egy óriási előnye a magyarországi viszonyokhoz képest: tovább képviselhették a liberális, illetve polgári radikális nézeteiket, az első világháború előtti progresszív szellemi hagyományokat. Hiszen nem kellett – a magyarországiakkal ellentétben – az 1918–1919-es forradalmak miatt „bűnhődni”, sőt ebben az időszakban szereztek maguknak a magyarság körében elismerést (Krenner Miklós, Ligeti Ernő, Paál Árpád, Szele Béla, Szentimrei Jenő, Zágoni István / *Keleti Újság, Ellenzék, Napkelet, Erdélyi Szemle* stb.). Ez a sajtó erdélyi kitekintésű és terjesztésű volt, attól függetlenül, hogy jórészt Kolozsváron jelent meg. Mindez nagyon fontos lett a politikai szerveződés szempontjából: egyrészt közéleti fórumot biztosítottak, a napi vezércikkek közösségi állásfoglalásként jelentek meg, és nemcsak Bukarestet, hanem a Horthy-rendszert is bírálhatták. S ezt meg is tették elsősorban a zsidókérdésben, hisz Erdélyből nézve elképzelhetetlen volt e csoport leválasztása a magyar közösségről.

B. I. J: Hogyan lett ebből önálló erdélyi magyar politizálás?

B. N.: 1921–1922-re kiderült, hogy a szászokéhoz hasonló autonóm szervezet működését a kormányzat nem engedélyezte, miközben a Magyar Szövetség már elkezdte a megyei szervezetek és az érdekvédelmet, illetve segélyezést ellátó népirodák létrehozását. De azt román oldalról is érzékelték, hogy már csak a nemzetközi megítélés miatt sem lehet megkerülni egy magyar párt engedélyezését. Az, hogy a párt milyen stratégiát kövessen, 1924-ben dőlt el. 1922-től a két aktív parlamenti képviselő, Sándor József és Bernády György eltérően ítélte meg a román pártokhoz való viszonyt. Míg az előbbi a Nemzeti Parasztpárttal való együttműködést szorgalmazta, addig az utóbbi a hagyományos szász stratégiát: a mindenkorai kormánypárttal való szövetséget javasolta. Az 1924-es OMP-elnökség során új elnöknek mind Bukarestben, mind Budapesten Marosvásárhely

modernizálóját, Bernády Györgyöt látták volna szívesen. Ehhez képest az erdélyi egyházak és a katolikus politikusok ellenálltak ennek, arra hivatkozva, hogy a jelölt személye megosztaná az OMP-t, a gyakori kormányváltások és a román politikusok közti magyarellen es egymásra licitálás szétverné a pártot. Végül is sikerült erről meggyőzni Bethlen István miniszterelnököt, és 1926-ig továbbra is Ugron István vezette a pártot. Majd Bethlen Györgyöt választották meg pártelnökként. Ugyanekkor még a Liberális Pártnak azon akcióját is sikerült leszerelni, amely megkérdőjelezte a pártvezetés legitimitását (önjelölt, földbirtokos vezetők). Bethlen István egyébként nem nagyon akarta unokaöccse szerepvállalását, de ez egy erdélyi döntés volt, az erdélyi párton belüli erőcsoportok alakították így. Maga az erdélyi politizálás bizonyos értelemben ebben az egységakarásban születik meg 1924-től, és ez a mai napig végigvezethető. Egy másik fontos kérdés, hogy az autonómia követeléseket miért nem tematizálják 1931-ig, miközben a Kisebbségi Szerződés szász és székely közületi autonómiát írt elő. A sajtóban, amikor ez az OMP-n belüli protesztcsoportoktól, székelyföldi közíróktól valamilyen belső fórumra eljutott, ott általában megrekedt, mert a nem székelyföldi politikusok az erdélyi magyarok területi megosztásától tartottak, az egyházak pedig az elképzelt önkormányzati iskolákkal szemben attól tartottak, hogy ha ilyet engedélyez is a romániai kormányzat, az jogilag bizonytalan lesz, garanciák nélkül, és ezzel meg lehetne bontani a magyar egyházak oktatási intézményrendszerét. Így ezekkel már csak akkor álltak a nyilvánosság elé, amikor semmi esély nem volt arra, hogy hivatalosan tárgyaljanak róla.

Az egység és stabilitás stratégia mögött egy kettős jövőkép volt. Ha valamikor a nemzetközi helyzet úgy hozza, és újratárgyalják a határokat, akkor fontos, hogy a magyarság a megőrzött pozícióira hivatkozhasson. Ha erre nem kerül sor, akkor pedig a szász kisebbség mintájára egy külön, párhuzamos társadalmat kell megszervezni.

B. I. J.: Mit lehet mondani a progresszív, transzilvanista írócsoport és az OMP viszonyáról?

Ez az, amit a Boka László szerkesztette kötetbe meg kellett volna írnom, mert 2018-ban Kolozsváron előadást is tartottam erről. Még 1921–1922-ben a *Kiáltó* szó nyomán a Magyar Szövetség, majd a Magyar Néppárt révén Kós Károly, Kecskeméthy István próbálkozott egy kalotaszegi és hóstáti gazdákból álló kiscgazda párttal, amit az aktivista/passzívista kánonba helyeztek el. De szerintem sokkal fontosabb, hogy itt Kósék ráéreztek a korabeli kiscgazda öntudatra ébredésre, hiszen nem véletlen, hogy Magyarországon is választásokat nyertek ekkor a kiscgazdák, és ezt a pártot foglalta el Bethlen István. Csakhogy Kósék nem tudtak országos hálózatot kiépíteni, és így 1922-től, az OMP megalakulása után csak mint területi tagozat maradtak meg a törekvéseik. A polgári radikális szellemiségű *Keleti Újság*, amelynek a munkatársai részvételével alakult meg 1924 tavaszán az Erdélyi Szépművészeti Céh, még abban az évben irányt váltott, az OMP felé, miután a tulajdonosnak parlamenti helyet ígértek, majd a párt 1927-ben meg is vásárolta az újságot. Paál Árpádék új lapja, az *Újság* nem tudta fenntartani magát, és 1926-tól szintén a párt lapja lett, majd megszűnt.

A legfontosabb ellenzéki, úgymond transzilván reformkísérlet az Országos Magyar Párttal szemben 1926-ban volt, amikor egymás után két választást is tartottak. Az önkormányzati választáson még a Liberális Párttal, majd a parlamenti választásra már az új kormánypárttal, az Averescu-féle néppárttal kötöttek választási paktumot. A két választás között az OMP elnöke lemondott, Bethlen

György lett az új elnök. A magyar közélet számára ezek a paktumok a választási sikerek ellenére (mindkét román párt a Nemzeti Parasztpárt erdélyi szavazatainak csökkentése érdekében szövetkezett az OMP-vel) elvtelen, zavaros vezetés képét teremtették meg. Az értékkövetkezetes, kritikai értelmiségi elitnek megdöbbentő volt ez a politikai ide-oda taktikázás. 1926 augusztusában Krenner Miklós indított mozgalmat Reform Csoport néven, ötven értelmiségi írta alá azt a nyilatkozatot, amelyben a párt demokratizálását és egy értékelvű politizálást követelnek. Ezt részletesebben is megfogalmazzák szeptemberben, amelynek a lényege egy szomszédsági szervezet alapján létrejövő, alulról szerveződő párt létrehozása. Ezenkívül gazdasági és kulturális szervezeteknek a bekapcsolása a pártba, a politikai vonal meghatározásába. További követelések az általános tisztújítás, a megfelelő társadalmi rétegeknek az arányos képvisellete, no, meg, hogy csak olyan ember legyen parlamenti képviselő, aki tud románul – ma ez furcsának tűnik, de jó tudni, hogy az OMP-nek két évtized alatt 35-40 képviselője volt kb. 600 parlamenti felszólalással, amelyből 300-at Willer József és Gyárfás Elemér mondott el. Összesen 8-10-en tudtak flottul románul. Különböző értekezleteket tartottak, és a párt végül hatásos technikával kezelte ezt: a gyergyói nagygyűlésen nem történik pártszakadás, hanem Krenneréket beveszik a pártvezetésbe, és ott az ilyenkor szokásos bizottságosdin keresztül végül is kifulladászták ezt a folyamatot, és megakadályozzák a pártszakadást.

Ellenben 1927-ben, amikor egy újabb választást írnak ki, és létrejön egy kisebbségi blokk a németekkel, akkor Kós Károly és környezete a Parasztpárttal szeretett volna együtt indulni. Sándor József és Kós Károly képviseli elsősorban ezt. De hát az OMP egyszerűen nem indulhat a Parasztpárttal, mert a Parasztpárt az összes kampányban újabb földosztást hirdet. Azt pedig mindenki tudja 1921 után, hogy kitől vennék el a földeket. Velük tehát nem indul együtt az OMP, így jön létre egy kisebbségi blokk a németekkel. Kós Károlyék akkor ismét kiválnak, és újra létrehozzák a Néppártot. Ennek egy eredménye lesz: kiírnak egy autonómiapályázatot, és Deutsek-Pásztai Géza erre a felhívásra írja meg a személyi elvű autonómia koncepcióját, ami egy rendkívül fontos anyag. Lényeges viszont, hogy nem jött létre jelentősebb pártszakadás ekkor sem.

Az OMP-n belüli ellenzéki mozgások közös jellemzője a szigetszerűség, az, hogy nem tudnak Erdély szintű hálózatot létrehozni, és a párt centrista vezető személyiségei egy-egy terület illetve a szakosztályok „gazdái” is. Bethlen György elnökként nem vezér, hanem inkább domináns személyiség, akivel szemben csak Bánffy Miklósnak van nagyobb magyarországi bekötöttsége.

B. I. J.: Ahogy hallgatlak, az jár a fejemben, hogy tulajdonképpen ez politikai alkuk és hasonlók története, de picit próbáljuk meg azt megragadni akkor, hogy miért és hogyan válhatott ennek egy része transzilvanizmus néven branddé. Amiket kiemeltél, az szinte bárhol megtörténhetett volna, vagy az a folytonosság, amit a polgári radikalizmusról mondtál, lényegében a korábbi magyarországi politikának a folytonosságára vonatkozik. Használtál viszont egy kulcskifejezést már az egység gondolatának a kiemelésével, ami persze egy részleges egység csupán, írod is az Otthon és hazában, hogy noha a nagyobb része az erdélyi politikusoknak, értelmiségieknek beállt ebbe az egységbe, de azért voltak, akik kimaradtak már akkor, és itt elsősorban a baloldali politikusokról, publicistákról van szó. Egy másik fogalom viszont, ahol a baloldaliság nagyon is relevánssá válhat, és a második világháború utáni leírásokban ez még inkább kulcskérdéssé vált, az a népszolgálat fogalma, amit történészként gyakran használtok a két világháború köz-

ti korszakra vonatkozóan is. Hogyan váltak részévé ezek a transzilvanizmus-brandnek?

B. N.: Mondhatjuk a fentiek fényében, hogy a politikai erdélyiségnek lényegi összetevője a román nagy pártok között megtalálni egy utat, és erre szolgált a paktumpolitika. Aztán 1928-tól kezdve az OMP mindig egyedül indult a választásokon, ez mutatta a kívülállását is, és folyamatosan kritikával viszonyult a romániai politikai helyzethez. Az 1930-as években nemzetközi szintésre is kilép. A 30-as évektől kezdve változást jelent, hogy a Népszövetséghez panaszokat nyújtanak be, illetve Jakabffy Elemér és Balogh Artúr részt vesznek az Európai Nemzetkisebbségek Kongresszusán, ami akkor a legfontosabb fóruma volt az európai kisebbségeknek. Ez is önálló politizálás. De az is, hogy Budapesthez képest is önálló pozíciókat alakítottak ki. Ezt láthattuk az 1924-es elnökváltás kérdése kapcsán. De azért még a parlamenti jelöltállításban is kikérték a budapesti „illetékes tényező” (Bethlen István miniszterelnök) véleményét. Ennek az önálló politikai közösségelfogásnak nagyon fontos eleme a tudatos új elitépítés a 20-as évek végétől.

B. I. J.: Az erdélyi nemzetiségek közti összefogás eleve lehetetlen volt?

B. N.: Talán a 20-as évek végéig még a magyar politikusok bíztak abban, hogy a romániai egységesítéssel szemben létre lehet valamilyen erdélyi frontot hozni, vagy sikerül Maniu révén egy másfajta, kevésbé agresszív román nemzetépítési stratégiával együttműködni. Ez azonban az 1928 utáni Nemzeti Parasztpárti kormányok tevékenységét látva megszűnt. Az erdélyi román politikusok sem tudtak kilépni a pártok egymásra licitáló magyarellenességéből. Így még a szándékaik szerint biztosítandó jogegyenlőséget (például nyelvhasználat, nyugdíjkifizetés) sem tudták biztosítani. Az 1927-es választásokon létrehozott magyar–német blokk nem volt igazán jó a magyaroknak, mert aránytalanul sok helyet kellett adni a németeknek, és egyre élesebben merült fel az elmagyarosodott szatmári svábok ügye is, akiknek a visszanémetesedését a román állam is támogatta. Az erdélyi zsidó pártszerveződés a magyar közösségtől való disszimilációt jelentette, amellyel szemben állt az OMP. Mivel 1928-ban Maniu választási szövetséget ajánlott a németeknek, ez az alternatíva is lezárult.

B. I. J.: A konkrét politikai aktivitáson kívüli önállóságkeresés hogyan jelenik meg a társadalmi, társasági életben? Arra gondolok, hogy a transzilvanista írók is depolitizálódnak az első évtized végére, Krenner Miklós, Tábéry Géza kivonultak a politikából, a Helikonban és a vécsi találkozókön sokkal kevésbé politizáltak.

B. N.: A húszas évek második felétől egyfajta nemzeti összezárkózásról beszélhetünk az egész térségben, és ez érinti az erdélyi magyarokat is. 1928–1930 az az időszak, amikortól a párhuzamos társadalom elképzelése teoretikusan is megjelenik. A szász példa kézenfekvő volt: sokan olvasták a brassói vagy a szebeni hírlapokat. Az Erdélyi Fiataloknál Jancsó Béla szerint az erdélyi új nemzedék számára nincs jobb és bal, csak erdélyi érdek van. Sulyok István az EMKE-n és egy német mintára elképzelt kultúrhivatalon keresztül próbálja összehangolni a magyar társadalmi egyesületeket. Az *Erdélyi Magyar Évkönyv* 1930-as számbavételekor az egyesületi kimutatás kapcsán már erdélyi magyar társadalomról beszélnek. Sulyok István szociológiailag is körülírta a nemzeti közösséget, amely tagjai egyéniségének egész fejlődését felöleli, és kitermeli számukra a társadalmi értékeket. László Dezső már a nemzeti értékek (nyelv, irodalom, népkultúra) megismerését, védelmezését és továbbfejlesztését tekinti a legfőbb hivatásnak. Így lesznek kulcsértékké az úgynevezett népszolgálat fontos

elemei: egyrészt az annyit érsz, amennyit teljesítesz a közösség felé elv, másrészt folyamatosan reflektálnod kell önmagadra, egy közösségi szocializáció részeként, harmadrészt ezt egészíti ki a közösségi ember eszményképe. Konkrét példára lefordítva mindezt: 1920 után már a közigazgatás nem segített behajtani az egyházadót a lelkészek számára, tehát amennyit adott a gyülekezet, abból tudta eltartani magát, a kántort és az iskolát. Ha ő nem teljesített jól a közösségben, akkor nagyon nehéz volt ezt összeszedni. Tehát neki tényleg szolgálnia kellett a közösséget, nemcsak a templomban. Ugyanez az oktatásban is érvényes volt: nagyon jól tudták, hogy ha a vezető középiskolák nem jól teljesítenek, akkor vége az erdélyi elitnek. Ha nem hoznak létre az egyházak Kolozsváron egyetemi kollégiumokban, az egyetemeken tanuló fiatalok számára egy külön, alternatív képzési rendszert a kisebbségi elitbe szocializálásra, akkor baj lesz. Mindezek mögött egy nagyon komoly keresztényszociális eszmerendszer állt. A katolikus egyház részéről XI. Pius 1931-ben kiadott enciklikája (Quadragesimo anno) volt a meghatározó, amely többek között kimondta, hogy a gazdasági élet központja az ember és nem a profit, valamint a tőke és a proletariátus diktatúráját is elutasította. Ennek részletes kisebbségi értelmezését is adták. A protestáns teológusokhoz (Makkai Sándor, Imre Lajos, Tavaszy Sándor) köthető egyfajta prófétai nemzet-szemlélet. E szerint leegyszerűsítve a nemzet Isten tulajdona, amelynek célja Isten akarátának győzelme: az erkölcsi közösség létrehozása. S ezt a célt szolgálni kötelesség és hivatás. A harmincas évek új nemzedéke, akik már kisebbségiként szocializálódtak, az 1937-es Vásárhelyi Találkozó határozataiban fogalmazták meg legmarkánsabban ezt a kisebbségi ember- és társadalomeszményt. Azt gondolom, hogy az akkori nyilatkozat a mai napig fölfogható úgy, mint egy kisebbségi alkotmány, vagy egy kisebbségi alapidokumentum, amelyik artikulálja ezt a fajta közösségiséget.

B. I. J.: Van itt még valami, amit Dávid Gyula észrevételéhez is kötsz az Ott-hon és haza című könyvedben, hogy van egy demográfiai komponens is, tehát hogy miért tud akkorát ütni a népszolgálati ügy. Ha az erdélyi magyar lakosságnak mintegy 80 százaléka kistelepüléseken és falvakban lakik, akkor az az értelmiségi, aki jelen van ezekben a közösségekben, az, akit az előbbi konkrét példában is említettél: a pap és a tanító. Tehát a bázisa végül is ennek az ideológiának nyilván ebben a lakosságrétegben van, itt tud igazán terjedni.

B. N.: Igen, a vezetők egy mobilitási pályát rajzolnak fel, amit úgy lehet megfogalmazni leegyszerűsítve, hogy a tehetséges parasztfiúk menjenek el ipari iskolába, vagy legyenek tanítók, a tanítók gyerekei meg az iparosok gyerekei menjenek egyetemre, és lépjenek értelmiségi pályára, és így tovább. Tehát mobilitási pályákban, egy középosztályosodásban is gondolkodnak, hogy hogyan lehetne ezeket a tényezőket fölfuttatni. Ez mind az Erdélyi Fiataloknál, mind a Hitel-körben érvényes, és meghatározza az 1930-as éveket. Majd 1940–1944 között ebből komoly társadalompolitikai program lesz.

B. I. J.: Akár ellentmondást is jelenthet itt még valami: nem beszéltünk még Bánffy Miklós figurájáról és szerepéről. Nincs abban ellentmondás akkor, hogy a transzilvanisták, akik évről évre összeültek Marosvécsen, és akik közül sokan, beleértve az újságírókat is, akik egy másik háttérrel jöttek, szintén felvállalták a népszolgálat ügyét, és ez a transzilvanizmusban is fontos komponenssé vált? A népszolgálat-történet elvileg az Erdélyi Fiataloknál meg a Hitelnél generációs és egyéb szinteken is jobban érthető, főleg ha a harmincas évekhez kötötted.

B. N.: Visszafelé olvasva a történelmet persze ellentmondásosnak láthatjuk a sokféle és változó transzilvanizmus és a más-más közösségeséget képviselő népszolgálat viszonyát. Csakhogy míg az egyik egy értékelvárás és ideológiai konstrukció volt a múltértelmezést és az erdélyi sajátosságokat szelektíven felépítve, addig a társadalomépítő népszolgálati ideológia napi cselekvő valóság, szocializációs elvárás, mozgósító meggyőződés volt, az egyén és a kisebbségi társadalom nemesítése, jobbá tétele érdekében. Megint visszafelé nézve, amikor a közösség-szolgálati hivatásnak 1945 után eltűnik a spirituális háttére, mert szekularizálódik a társadalom és a közösségépítés, az erkölcsi nemesedés helyett a megmaradás, itthonmaradás kerül a középpontba, akkor az újabb nemzedékek már mind ezt kényszernek, az elit hatalmi önigazolásának tekintik.

De van egy másik párhuzamosság is, amely nem az ideológia- és önképtörténethez, hanem az erdélyi magyar politikához kötődik. Ennek lényege, hogy miközben az OMP-nek monopolhelyezete volt az etnikulturális politikai közösség szervezésében, ez nem volt érvényes a társadalompolitikára és az önképepítésre. Egyszerre volt jelen az egységre, belső stabilitásra törekvő, akár autokratikusnak is mondható pártpolitika és a tagolt, sokféle elágazó társadalom- és identitáspolitika. Ennek a helyzetnek a kialakításában kulcsszerepe volt az 1926-ban Magyarországról hazatért Bánffy Miklós volt külügyminiszternek, de már előtte is történnek lépések ebbe az irányba: 1924-ben Bethlen István Jancsó Benedeket küldi Kolozsvárra, ahol tárgyalva a szabaddóművesekkel az addiginál sokkal erősebb kultúrátámogatás indul el. Jancsó a szászok önszerveződését tekintti példának, és a kolozsvári Társadalom körben az egyházközeli értelmiséget épp ebbe az irányba instruálja. Ebből a körből indul el a *Magyar Nép* című néplap Gyallay Domokos szervezésében, Bitay Árpád román kapcsolatépítése, és jó néhány, a különböző a szélesebb társadalmi rétegeket integráló társadalomszervező, tehetséggonozzó akció.

Egy további fontos dolog, amit jó lenne filológiai is rendberakni: Kuncz Aladár hazatérésekor mint főgimnáziumi tanár nemzetpolitikai célokból kap szabadságot státuszából Budapesten, és így szervezheti meg az *Ellenzék* irodalmi rovatát, amellyel az irodalmi elit azon részét, akik potenciálisan kritikus viszonyban voltak a magyar párttal, mégis a pártvezetés által legitimált keretek között tartotta. Nem következett be egy a csehszlovákiai Sarló mozgalomhoz hasonló elválás. Bánffy 1926-ban már úgy jön haza, hogy a kolozsvári Postatakarékpénztár elnöke, később az Erdélyi Református Egyházkerület főgondnoka, és az *Ellenzék*nek tulajdonosa. Mivel a romániai hazatérés feltétele az volt, hogy tíz évig nem vállal politikai funkciót, így a kulturális életben vesz részt, a sajtó pluralizálásában, a színházügyben, a Helikon marosvécsi találkozóinak megszervezésében. Mindehhez anyagi forrásokkal is rendelkezett. Visszanézve azt látjuk, hogy az Országos Magyar Párt mellett folyamatosan ott van egy olyan háló Bánffyval, aki egyszerre be van kötve, függetlenül pártoktól, Budapesten, be van kötve nagyon erősen Bukarestben az udvarhoz, és a román politikával napi érintkezésben van. Szász Pál révén a 30-as években az ifjúsági mozgalmakhoz is kapcsolódik, tehát ő olyan alternatíva, hogy amikor jön a királydiktatúra időszaka, amikor a román kormány nevez ki egy magyar politikai vezetőt a Nemzeti Újjászületés Frontja keretében a Magyar Népközösség élére, ez Bánffy Miklós lesz, mert ő ott van, erre készen. Majd ebben a helyzetben a 30-as évek progresszív fiataljait (Mikó Imre, Vita Sándor, Kemény János, Tamási Áron stb.) ebben az egyébként szerencsétlen szerkezetben (1938–1940) helyzetbe hozza.

B. I. J.: Egy pontosítást tegyünk meg azért, mivel mondtad, hogy Bánffy be van kötve Budapestre, tisztázzuk, hogy itt a hivatalos hatalmi pozíciókban levőkhöz érted ezt a bekötöttest, vagy egy informálisabb bekötöttségről beszélünk.

B. N.: Informálisan a magyarországi politikában, de a magyar kulturális életben is ő valaki, tehát nem egyszerűen úgy számít, mint egy volt külügyminiszter. Itt a probléma nyilván az, hogy egy Bánffy–Teleki–Bethlen-levelezést nem tudnék neked előkaparni, hogy bebizonyítsam, hogy ők megbeszélték ezeket a dolgokat. Mert mindez szóban történt. A politikai élet kapcsán is kijelenthető, hogy ő jól ismerte a külügyi adminisztrációt és magyarságpolitikát meghatározó személyeket. Nem véletlen, hogy a második világháború alatt is diplomáciai, közvetítő feladatokkal bízták meg.

B. I. J.: Kitértél már korábban arra, hogy mi volt a viszony az Országos Magyar Párt és Bánffyk között – ha jól érzekelem, volt azért valamelyes feszültség.

B. N.: Azt azért hozzá kell tenni, hogy a vécsi írókat mindig egy belső ellenzéki csoportként, Bánffy embereiként kezelték. De nem volt nyílt konfliktus. Ráadásul ezeknek az embereknek egy része a helyi OMP másodvonalában volt, a helyi szerveződésekben integrálódtak.

B. I. J.: Van egy olyan narratíva K. Lengyel Zsoltnál és másoknál, amelyik nyilván visszanyúl a 30-as évekből újabb erdélyi generációk helyzetértékeléséig, hogy a transzilvanizmus története voltaképpen kudartörténet, és ehhez sokféle érvrendszer rendelhető, onnan kezdve, hogy eleve illúziókra épült, vagy hogy a bel- és külpolitika fejleményei miatt nem volt folytatható. Szoktál beszélni arról, hogy az észak-erdélyi történetek a második világháború alatt mintegy dokumentálhatóvá teszik, hogy végül is nem működött mindenben a transzilvanista ideológia. Hogyan foglalnád össze az ezzel kapcsolatos álláspontodat?

B. N.: Itt megint vissza kell mennünk a kezdetekhez. Ha a transzilvanizmust egy, a beavatkozó centralizáló nemzetállamépítésekkel szembeni regionális azonosságideológiának tekintjük, ahogy ezt Kós Károly és mások kifejtették, akkor tudatosítanunk kell, hogy ezek az emberek a maguk szemével látták, hogy Kalotaszegen vagy éppen a Székelyföldön hogyan konstruálták meg a regionális azonosságideológiát a 19. század végétől. Ha a kalotaszegi vagy a székely azonosságideológiát összehasonlítjuk a transzilvanizmussal, akkor van egy probléma: kiderül, hogy ehhez kell egy közös tájhaza, kell egy közös eredet, kell egy közös kulturális hagyomány. Erdély tekintetében, egyszerűen amiatt, hogy itt egy háromnemzetiségű közegről van szó, ezekről lehet ábrándozni, de a feltételek nem adóttak: nincs egy közös származástudat, más-más az egyes közösségek táj hazához való viszonya, más a hagyományközösséghez való viszonyuk, és persze visszatérünk a párhuzamos nemzetépítések konfliktusához. Elmondható tehát, hogy egy ilyen regionális azonosságtudatot a fejlett nemzetépítés korában hatékonyan megkonstruálni már eleve nem lehetett. A székely azonosságtudat is azért válhatott olyanná, amilyenné, mert párhuzamosan alakult ki, a magyar nemzeti kultúrával együtt, azon belül is. Tehát én azt gondolom, hogy egy ilyen ideológiát létrehozni már késő volt.

Egy másik kérdés, hogy mennyire működhetett a transzilvanizmus humanista értékeinek átadása. Hogyha nagyon durván akarok fogalmazni, akkor ennek a próbája 1944 és a zsidókérdés. Miben viselkedett másképpen az erdélyi magyar társadalom, mint a magyarországi társadalom? Nem látjuk ennek nyomát. Persze Márton Áront szokták fölhozni példaként, de hát az övé inkább egyedi pél-

da volt e tekintetben. Nem látom a transzilván értékek egyértelmű elmélyülését a két világháború közötti időszakban.

Van egy olyan aktualitás is, hogy a romániai magyar értelmiség kialakított egy olyan önképet, ami szerint a közösségünk szolidáris, a közösségünk humánus, a közösségünkben interiorizálódott a Gáll Ernő-i „sajátosság méltósága” ideológia. A 2010-es években látjuk, hogy ez messze nem így működik. Sokan azt gondolják, hogy ez akkor bizonyára menet közben megváltozott. De vajon nem arról van-e szó, hogy az erdélyi magyar értelmiség valamikor kialakított egy önképet, és kiderült, hogy ennek nem felel meg valójában ez a társadalom, hanem azok az ideológiai vonatkozások formálják, amelyek Romániából és Magyarországról érik? Tehát ez az értelmiségi ideológia egy önképben meg a reprezentációban megjelent, de a mélyben azért mégiscsak, a két világháború között is egy paraszti-nemzeti társadalom működik, és ez a kollektivizálásig alapvetően meghatározza az erdélyi magyar társadalom egy részét. Az a nagyvárosi világ pedig eltűnt, ami Dél-Erdélyben 1940-ig, északon pedig az ötvenes évek végéig meghatározta Erdélyt, és amelyben a magyarok dominánsak lehettek. Ezt egy folyamatosan szűkülő többkultúrájúság váltotta fel, amelyben 1990-től meghatározó lett a németek eltűnése, a magyarok szeparációja és a cigányság társadalmi emancipációjának konfliktusa. Valahol gond van az önképpel, hogy akkor milyen is ez a társadalom.

Ha azt keressük, hogy mit jelent ez az erdélyiség, akkor döntően a 40–44 közötti időszakban kell körülnéznünk, ez kanonizálódott. A volt *Hitel*-körnek, akik vezető pozícióba kerültek Magyarországon, ki kellett alakítaniuk egy regionális pozíciót, például megőrizni az egyházi iskolákat, a regionális intézményeiket. Erdélyen belül pedig egy magyar társadalmi-gazdasági dominanciát akartak megteremteni a politikai főhatalom megtartása érdekében. Ezért mindent meg is tettek a saját közösség erősítéséért. Akkor fixálódott néhány elem, amelyet a korban erdélyi alkatnak, jellegnek, szellemnek neveztek. Ezek közül talán a legfontosabb, hogy a kisebbségi helyzetben a nemzeti elnyomás felülírja a társadalmi konfliktusokat. Miközben az erdélyi magyarok nagy vonalakban megőrizték a társadalmi pozíciójukat, a földreform és a gazdasági diszkrimináció révén bekövetkezett egy elszegényedés, ami homogenizációval járt. A másik fontos dolog, hogy van egy sajátos közjogi szerkezet Erdélyben: ez az egyensúlyozó politikai tudás. A többvallásúság magával hozza a párhuzamos igazságok érvényességét, a pluralizmust. Az egyházaknak, a társadalmi egyesületeknek pedig van egy, a magyarországinál sokkal jelentősebb társadalomszervező szerepe. Az arisztokrácia is sokkal közelebb áll a társadalomhoz. Mindez azzal jár, hogy az az alapvető változás, hogy az állami háttér 1918 után megszűnik, hozza magával egy saját társadalmi intézményrendszernek a kiépítését, amit az erdélyiek afféle hősköltevényként fognak föl, hogy ezt mi meg tudtuk csinálni. Ez bizonyos értelemben éltető, mozgósító erőt adott, közösségüket mind a többségénél, mind az anyaországánál demokratikusabbnak tekintették.

A harmadik fontos elem lehet a történelmi hagyományoknak, a vallási kultúrának a kiemelt szerepe, és ez megint az államnélküliséghez, pontosabban önálló intézményépítéshez kapcsolódik. Az irodalomnak és az egyháznak, a szellemi életnek kiemelt szerepe lett az erdélyi magyar önreprezentációban, és gyakorlatilag az új nemzedék számára már nem vitakérdés, hogy a nép egészét kell beemelni a nemzetbe, felemelni a parasztságot. Ebből alakul ki egy jövőkép, egy küldetésstudat, ami a népszolgálat hangsúlyozásában és a Vásárhelyi Találkozó

határozataiban jelenik meg. Mindez egy demokratikus, keresztényszociális elváráshorizont.

Van még egy negyedik, ezzel összefüggő dolog: hogy 1918 után a társadalmi háttér igazából a falu lesz. Tehát a faluból kell meritkezni, onnan kell egy új középíráteget kitermelni, és ez magával hozza a teljesítményelvűséget. A közösségi érték összekapcsolódik azzal, hogy te mit teljesítesz, ez pedig meghatározza, hogy ki vagy te, hogy tudtál-e valamit lerakni az asztalra, és nem családi vagy származási alapon kerülsz ilyen vagy olyan pozícióba.

Mindez hoz magával egy sajátos erdélyiséget, aminek a működtetői aztán ott vannak a szocialista korszakban, akár fizikailag is. A magyar kisebbségek történetében teljesen egyedülálló, hogy a Kriterion szerkesztőségében Szabó T. Attila, Venczel József és Mikó Imre ülnek, és a Szovjetunióban végzett Domokos Géza vagy Demény Lajos a partnerük ebben a dologban. Mikó Imre ráadásul, aki 1934-től 1944-ig minden romániai magyar politikai alakulatban az adminisztráció titkári feladatait viszi, a 60-as, 70-es években Fazekas Jánosnak a tanácsadója. Ilyen máshol elképzelhetetlen. De hasonlóképpen az a katolikus egyház Gyulafehérvár-központú szigetszerű működése is az államszocialista keretek között.

B. I. J.: Mindezt valóban olvashatjuk jóhiszeműen akár az egység gondolat folytonosságának is, amiről már esett szó. Ahogy hallgattam a négy szempontodat, próbáltam egyenként pipálgatni gondolatban, hogy ezekből valami megvan-e még, annál is inkább, mert a zárókérdésem arra vonatkozik, hogy mi lett mindezzel a második világháború után? Tudunk-e olyan pillanatokat azonosítani, ahol ténylegesen fontossá válik valamelyik elem? Kapásból a Molnár Gusztávék által nagyon szépen felépített, az európai uniós csatlakozás előtt promovált regionalizmuselképzelés jut eszembe, a Provincia csoport tevékenysége, amelyik számomra reális, a decentralizációs gondolatra épülő újrászervezési kísérletnek tűnik. Ha van most tartalma az erdélyiségnek, akkor az valószínűleg összefügg a decentralizáció gondolatával. Mindenesetre az általad felsorolt négy elvből néhány mára nem igazán működik, és nyilván érezzük, hogy nem ugyanott tartunk most, ahol ezeket beazonosítottad a két világháború közti közegben.

B. N.: Azt azért látni kell, hogy a Provincia csoportnál is volt egy nagyon fontos probléma: a kísérlet addig működött, míg nem jutott el odáig, hogy a románok sokkal inkább egy kulturális, intellektuális kérdésnek tekintették az erdélyiséget, míg Bakk Miklós vagy Molnár Gusztáv sokkal inkább politikai, közigazgatási alkotmányjogi kérdésnek. Ez újra és újra fölmerül: eljutunk az együttműködésben egy bizonyos pontig, amikor megkérdőjeleződik az egységes nemzetállamnak a gondolata. És akkor kérdés, hogy hogyan tovább.

B. I. J.: Szoft változatban ugye az is benne volt ebben, hogy az Európai Unió logikája a regionalizmusok logikája, tehát Erdély regionalista megközelítése ebben a tekintetben kecsgetett némi eséllyel.

B. N.: Igen, valóban ez volt az elv, és volt egy nagy optimizmus az Európai Unióval kapcsolatban, ami nem is Molnár Gusztávakkal kezdődött a rendszerváltás után, hanem bizonyos értelemben Borbély Imréékkel, akik azt gondolták, hogy az uniós csatlakozás magával hozza azt, hogy ezeket a kisebbségi jogi dolgokat is kapásból el kell fogadnia a csatlakozó országoknak: tehát abból indultak ki, hogy ez nem egy kiharcolandó dolog, hanem ez jár. Ez az elvárás sajnos illúzió volt.

A mai helyzetre kitekintve egyértelmű, hogy a romániai magyarság hiába várt egy megszólíttatást, hogy mit is ajánlanak, de ilyen társadalmi párbeszéd-alternatíva nem nagyon jött, de adott volt a kormánykoalíciós részvétel lehetősége.

Ez hozza létre azt az akkomodációs, kooptációs helyzetet, amit a Kiss Tamás – Toró Tibor – Székely István Gergő-szerzőhármass modellként leír, és amelyet magam is érvényesnek tartok. Ennek lényege leegyszerűsítve, hogy miközben a kisebbségi politikai közösség működését nem akadályozza az etnopolitikai rezsim, a kisebbségi elit a saját etnikai csoportjának az intézményesülését felügyeli, és folyamatos interetnikus alkuk jönnek létre bizonyos korlátok között. Ezzel – és ezt el kell ismernünk – az elmúlt száz év történetében soha nem látott széles körű oktatási, nyelvhasználati, helyi önkormányzati jogosítványokhoz és intézményességhez jutott az erdélyi magyarság. Ugyanekkor az etnokulturálisan szerveződő magyar intézményességek a pártpolitika alá rendelődték, komoly belső demokratikus deficittel.

B. I. J.: Mennyiben beszélhetünk az Erdély-víziók, elváráshorizontok folytonosságáról 1990 után?

Az irodalomban az, ami ma Magyarországról feltűnik Dragomán György, Tompa Andrea, Vida Gábor, Visky András munkásságában, az az államszocialista korszak feldolgozásának mélysége, ami messze áll valamiféle transzilván programideológiától, itt inkább a magyarországinál sokkal élesebb sorsesemények hozzák a romániai magyar sajátosságokat. Ezek a munkák ugyanakkor az erdélyi magyar műltfeldolgozás, emlékezetkultúra reprezentációi. Amit azonoságideológia-képzésnek gondolhatunk, az a *Székelyföld* folyóirat körül zajlik Csíkbán.

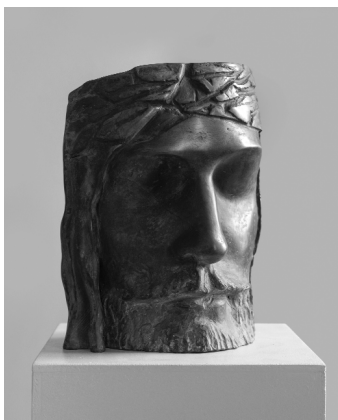
Bizonyos értelemben a transzilvanizmusnál is azt látom, hogy ez az európai humánus értékeket felkaroló, történelmi hagyományokat magával hozó, megkonstruált regionális azonosságtudat arra szolgált volna, hogy egy hatalmi aszinkront kompenzáljon. De mivel nem tudott regionális azonosságtudattá válni, nem is tudta ezt a funkciót ellátni. Nagy kérdés az, hogy egy ilyen transznacionális környezetben, ahol Magyarország nem nyolcszáz kilométerre van, hanem ott van a fejekben, a megélt élményekben, az útlevelemben, online bárhol, hogy lehet megteremteni egy ilyen regionális identitást.

LÁNG GUSZTÁV

ELŐJÁRÓBAN

Világfigyelő tető. A transzilvanizmusnak mint írói-költői világképnek a története

Az így vizsgált transzilvanista világkép nem az írók önkényes alkotása, és nem is személyes véleményük írói üzenetté emelése. Mint munkámból a továbbiakban talán kiviláglik, ez a világkép válasz az erdélyi magyar olvasók közös elvárásaira.

■ Láng Gusztáv egész élete során foglalkozott az erdélyi gondolat, a transzilvanizmus komplex kérdéskörével, annak történeti változataival, a transzilvanista világkép irodalmi megnyilatkozásainak tematikus, stiláris jegyeivel, olvasati potenciáljával. Akár úgy is fogalmazhatunk: mindvégig komolyan foglalkoztatta e kérdéskör. Ha tetszik, már a maga sajátos helyzetéből adódóan is fontosnak érezhette, hogy érvényes válaszokat találjon rá eszmetörténeti, nemzetkarakterológiai és regionalitáselvű irányokból, s persze szépirodalmi példázatok és életművek sokaságában is. A budapesti születésű, de Szatmárnémetiben felnőtt fiatal, majd kolozsvári tanár, kritikus és irodalomtörténész, a későbbi méltán híres „Kántor-Láng” egyik szerzője, a kolozsvári egyetem magyar tanszékén 25 évig oktató, 1984-ben viszont Magyarországra telepedett értekező érdeklődése egyik fókuszpontjában volt mondhatni mindig e komplex jelenségkör. Beszélgetéseinkkor, levelezéseink során sohasem mulasztotta el ennek valamelyik aspektusát szóba hozni, meglehet, azért sem, mert a magyar szellemi életben az erdélyi literatúrával kapcsolatosan számtalanszor találkozott (a rendszerváltás után is) leegyszerűsítő, sarkító képzetekkel, s mi sem állt távolabb tőle, mint ilyesmitket szó nélkül hagyni. Helyette ő – kritikus énjéből adódóan s tárgy iránti szeretetéből is fakadóan – árnyalt válaszokat keresett: hol pontos tipológiai felosztást javasolt a transzilvanizmus két világháború közötti elágazásait keresve, hol magát a határoktól szabdalt magyar irodalmat is többközpontúnak, tehát policentrikusnak javasolta láttatni és elfogadni, mint ami nyeresége és valós potenciálja lehetne összmagyar szinten, miközben az egyes erdélyi vagy Erdélyhez/Romániához is kötődő életművek esetén „saját és szerzett másságok” letörölhetetlen tényét rögzítette. Dsida-

monográfiája ezért is sajátosan erdélyi líratörténeti kontextusban, és ugyanakkor a magyar szintetizáló modernség összetett jegyeiben vizsgálta az életművet. Egyik utolsó interjújában azt hangsúlyozta, hogy „a transzilvanizmus nemcsak válassz volt az identitásválságra, hanem emlékeztető is arra, hogy Erdély történetét három nép alkotta meg – magyar, román és szász”. Ugyanakkor a számos arcéllal bíró eszmekör modern, tehát 20. századi formájának magyarságképe maga – mint vallotta – elválaszthatatlan a polgári radikalizmus 20. század eleji eszmekörétől és annak egyes (akár „önrevízióban” született) aspektusaitól, mely aspektusok (főként Ady és Jászi, de akár Szabó Dezső példái révén is) egy modern nemzettudatot, új szellemi patriotizmust céloztak. Ekképpen a magyarságtudat történelmi változataként s nem egy valamiképp „leszűkített”, pusztán regionális eszmekörként tekintett a teljes kérdéskörre. Ebben döntő szerepet játszott az is, hogy a két világháború közti időszakban a megújuló transzilvanizmusformák nem függetleníthetők azoktól a válaszoktól sem, amelyeket a magyar polgári radikalizmus a forradalmak bukása utáni „apokaliptikus” helyzetre és a magyarság szétdarabolására keresett.

Az alábbiakban egy tervezett, de életében már meg nem valósított kötetének bevezető oldalait közöljük, Előljáróban címmel. A ránk maradt kézirat egyes fejezeteit korai (némiképp kiegészített, jegyzetelt, ritkábban teljesen revideált) szövegek vagy más kötetibe beválogatott tanulmányok adják, de találunk köztük eddig publikálatlan, sohasem közölt írásokat is. Az előbbiekre jó példa lehet az MTA Irodalomtudományi Intézete és a Magyarságkutató Csoport közös kollokviumán (1988. június 8.-án) elhangzott előadásának (Egy önmeghatározás tanulságai) átvált változata, vagy a Kérdezz másképp... című, 2015-ös kicsiny kötete egyes alfejezeteinek írásai, a későbbiekre akár a 2023-as Transzilvanizmus-kötetbe írt remek Dsida-tanulmánya. Mindez, úgy véljük az időbeli ívet is jól érzékelteti s igazolja. A kötet – jelen sorok írójának szerkesztésében, Fűzfa Balázs könyvkiadói programja részeként – 2026 nyarára jelenhet meg, amikor Láng Gusztáv 90. életévét töltötte volna be.

Boka László

■ E könyv egy terjedelmessé duzzadt munkahipotézis. Első megfogalmazására az a felismerés készített, hogy az irodalmi transzilvanizmus első manifestumának tekintett *Kiáltó Szó* három kisebbségpolitikai és kisebbségetikai esszéje, valamint Makkai Sándor *Magunk revíziója* című – ugyancsak a transzilvanizmus egyik elméleti alapvetésének számító – értekezése számos rokon vonást mutat a 20. század eleji magyar polgári radikalizmus, közelebbről Jászi Oszkár és Ady Endre társadalom- és nemzETFelfogásával. Ebből vontam le azt a – hipotetikus – következtetést, hogy a transzilvanizmus nem (vagy nemcsak) a kisebbségi sors kényszer szülte megleteoretizálása, hanem annak az összmagyar eszmetörténeti iránynak az egyenes ági folytatása, mely az Ady-nemzedék „mégis új és magyar” szellemiségét, a nemzettudat gyökeres megreformálásának programját kialakította.

Előfeltevésemből az erdélyiség eszméjének az eddigiektől eltérő értékelése is következik. A 20-as évek, a „hőskor” írói többségének a polgári radikalizmussal tartott korábbi kapcsolata és az „őszirózsás forradalommal” rokonszenező politikai beállítottsága, „oktobrizmusa” eddig sem volt titok, a korszak elemzői azonban a transzilvanizmust mint ennek az úgymond *haladó* álláspontnak a fokozatos feladását állították szembe képviselőinek korábbi radikalizmusával. Ha azonban a fenti eszmetörténeti összefüggés bizonyítható, ez a szembeállítás is érvényét veszti.

S ebben nem is a „haladó vagy nem?” kérdésre adható, mindig viszonylagos érvényű válasz érdekelt, hanem az, hogy a transzilvanizmus ily módon megszűnik az erdélyi és az összmagyar műveltséget elkülönítő törekvések igazolása lenni, sőt éppen a kettő közötti szoros kapcsolat bizonyossága lehet. Éspedig nem úgy,

hogy a transzilvanizmust egy 20. század eleji magyar eszmeáramlat regionális változatának tekintem, mely így akár a „lesüllyedt kultúrjavak” körébe sorolható, hanem olyan folytatásnak, mely az összmagyar szellemi életbe az általa létrehozott új értékek formájában térül vissza.

Könyvemben az így felfogott transzilvanizmus írói-költői világképpé formálását próbálom elemezhetővé tenni. Aminek szintén lehet kihatása irodalomtörténet-szemléletünkre. Az erdélyi (romániai) magyar irodalom *teljes* történetét máig sem írták meg, s ezt a hiányt az eddig elkészült részmunkák „összeolvasása” sem szüntetheti meg, mivel ezek alapfelfogása esetenként kisebb-nagyobb mértékben eltér egymástól. Ez az eltérés nem utolsósorban tárgyuk meghatározásából adódik, azaz a válaszból arra a kérdésre, hogy *mi is az erdélyi irodalom*. Annak, amit én „földrajzi meghatározásnak” szoktam nevezni, hogy tudniillik erdélyi irodalom az Erdélyben írott szépirodalmi művek összessége, van ugyan logikája és létjogosultsága – például egy ilyen tárgykörű lexikon esetében –, de csak a „szabályerősítő kivételek” nagyvonalú elismerésével. A meghatározás mereven következetes alkalmazása ugyanis kizárná az erdélyi irodalomból Áprily Lajos életművének második (nagyobbik) felét, Tamási Áron Magyarországra költözése után írott műveit, hogy csak a legcsattanósabb példákat említsem. De alig megnyugtatóbb az a meghatározáskísérlet, amely – a fenti példák tanulságát levonva – a szerzők erdélyi „előéletét” tekinti mérvadónak. Ez esetben ugyanis az Erdélybe átszármazott és az Erdélyből elszármazott írók azonosítása válik kérdésessé. Az erdélyi születés esetleges ismérve nyilván nem jöhet komolyan számításba még akkor sem, ha ezt a gyermekkori élmények téma- és identitásformáló hatásával kapcsoljuk össze, lévén az *élmény* eleve sokmeghatározású fogalom, s túlságosan bölcseleti és lélektani irányokhoz kötött. Az a liberális felfogás pedig, mely szerint „erdélyi író az, aki annak vallja magát” (vagy patetikusabban: „aki vállalja az erdélyi kisebbségi sorsot”), parttalanná bővíti fogalmunkat, illetve tetszés szerint szűkíti is, hiszen a kisebbségi lét vállalt önkéntessége sok esetben egyáltalán nem bizonyítható. Nem szólva azokról az esetekről, amelyekben az író sorsvállaló „magánnyilatkozatai” nincsenek összhangban a műveiben tükröződő világképpel.

Ha e kérdésre válaszolni akarunk, tárgyiasabb, vagyis az irodalomtudomány eszközeivel vizsgálható és értelmezhető ismérveket kell(ene) választanunk. Ilyennek éreztem a *transzilvanizmus műalkotásokban történő művészi világképpé formálását*. Az erdélyiségeszme kiáltványszerű megvallásai, irodalomkritikákban és vitacikkekben olvasható (legtöbbször rögtönzött) meghatározásai egyéb dokumentumokkal együtt csak kiindulópontul szolgálhattak munkámhoz, mert ezekből megtudható ugyan, hogy mit tekintettek „erdélyi gondolatnak” az egyes írók vagy csoportok, de az nem, hogy mi artikulálódott műfaji, tematikai, szerkezeti, stílári stb. jellegzetességekké a szépirodalmi alkotás során.

Az így vizsgált transzilvanista világkép nem az írók önkényes alkotása, és nem is személyes véleményük írói üzenetté emelése. Mint munkámból a továbbiakban talán kiviláglik, ez a világkép *válasz* az erdélyi magyar olvasók közös elvárásaira. Ezen elvárásokat a művek természetesen nemcsak kielégítik, hanem gerjesztik is; ha az *elvárás-horizont* a kollektív tudat megnyilatkozása, akkor a művek egyszerre szólítják meg e kollektív tudat *valóságos és lehetséges* köreit. Ez utóbbinak felelve, egyúttal „megelőlegezi” az el nem hangzott, de megfogalmazható (és megfogalmazandó) kérdéseket is, megnyitva az utat valóságossá válásukhoz.

Ismétlem, oly módon, hogy e kérdés-felelet, a mű és az olvasó e párbeszéde nem szünteti meg a válaszoknak az összmagyar műveltségben gyökerező voltát, hanem abból vezeti le őket, mint változatlanul közös (és közösségi) hagyományból – s ezzel az olvasók kérdéseit is ebben az erőterben tartja. Ezért nem leszűkítése a közös magyarságtudatnak, hanem kiterjesztése, meghosszabbítása.

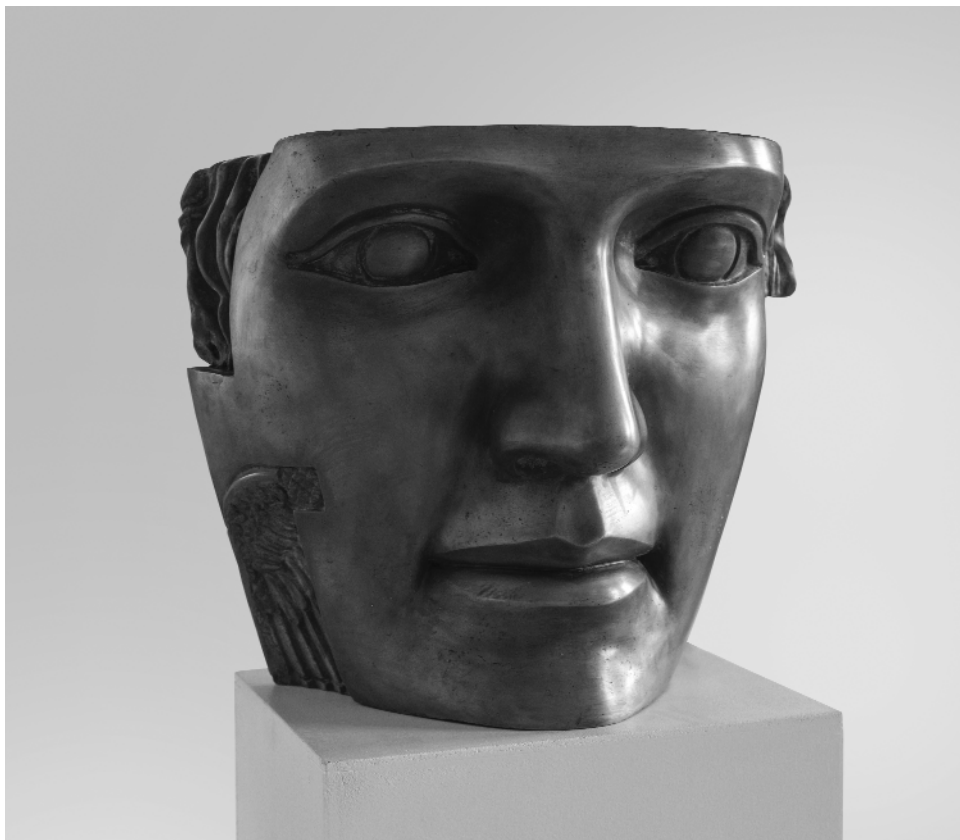
Kétségtelen, hogy ha az erdélyi irodalom meghatározásának alapjává a transzilvanista világkép meglétét tennők, a földrajzi meghatározásnál jóval szűkebb körben vonnók meg határait. Ez azonban már csak azért sem lehet szándékomban, mert egy ilyen osztályozáshoz minden Erdélyben megjelent művet – sőt, ha a földrajzi kritériumot nem akarom visszacsempészni munkámba, minden 1920. június 6-a utáni magyar irodalmi alkotást – minősítenem kellene. Ha ugyanis világkép és befogadás viszonyát vizsgáljuk, elképzelhető, hogy olyan szerzők műveit is „válaszképesnek” találjuk az erdélyi közönség kérdéseire, akiket senkinek sem jutna eszébe az erdélyi irodalomhoz sorolni. Sőt ez nemcsak elképzelhető, hanem az erdélyi irodalomnak az összmagyar irodalomhoz tartozásából egyenesen következik. Az erdélyi történelmi regényről szóló fejezetben kifejtett világkép-tipológia alapján például Móricz Zsigmond *Erdély-trilógiáját* minden további nélkül besorolhatnók az erdélyi irodalomba. Hogy ezt mégsem teszem, az nem a szerző szülőfalujának és későbbi lakhelyének földrajzi helyzetén múlik – utóvégre a trianoni határokat meghúzhatták volna úgy is, hogy Tiszacsécse a magyar határon kívülre kerüljön –, hanem más, alább kifejtendő okok miatt. Vagy ott van a Kolozsváron született, Székelyudvarhelyen tanárkodó Szabó Dezső, akinek *Elsodort faluja* lényegében a „trianoni trauma” sorsszerű előzményeit mutatja be egy székelyföldi faluban; akinek munkássága már 1923-ban mozgalmat terebélyesít Erdélyben a népi gondolat jegyében – korábban, mint az anyaországi recepció. Világképének számos eleme alapján nem lenne-e ő is besorolható az „erdélyiség” körébe?

Nemcsak azért nem látom ennek értelmét, mert egy ilyen végeérhetetlen kutatásból eredmény egyhamar nem születhetnék. Hanem azért, mert világosan kell látnunk egy olyan *élmény-azonosságot*, mely ezeket a kapcsolatokat és hasonlóságokat előidézi. A történelmi Magyarország felbomlása s ezzel lakói életkörülményeinek megváltozása nemcsak erdélyi (vagy általában kisebbségi, „határon túli”) élmény, hanem sorsdöntő, identitásának újrafogalmazására készítő létmeghatározója az anyaországi magyarságnak is. Ugyanakkor látnunk kell az *élménykülönbséget* is, azt, hogy e közös kihívásra más választ kell keresnie az anyaországi és mást a kisebbségi közösségeknek. Azonosságok és különbségek e feszültségéből következnek a magyarországi és az erdélyi jellegzetességek, melyek – ha az összmagyarságot tekintjük – kiegészítik egymást, komplementer értékeket hozva létre. Éppen ezért nem az „erdélyi” címke osztogatását vagy megtagadását vállalom, hanem egy olyan világkép-tipológia felvázolását, melynek alapján az irodalom erdélyiségének *biztosan meghatározható minimuma* felismerhető.

Maximumának meghatározására nem törekszem, mert ez elvi okokból is lehetetlen. Az erdélyi irodalom, éppen a magyar nemzeti irodalomhoz tartozása miatt, attól csakis *irodalmon kívüli* ismérvek alapján választható külön (kisebbségsszociológiai, földrajzi, demográfiai stb. szempontok szerint). Ha azonban a *transzilván világkép* alapján próbálunk osztályozni, a tiszta típustól csak átmeneti alakokon keresztül távolodhatunk a tőle világosan elkülöníthető *ellentípusokig*, s ezekhez is csak úgy, hogy figyelmen kívül hagyunk számos közös vo-

nást. Az erdélyi irodalom eddigi meghatározáskísérleteinek elégtelensége, sőt kudarca azt a gyanút érlelte bennem, hogy ilyen meghatározás nem lehetséges; hogy az erdélyi irodalom története csak mint a magyar irodalom viszonylag önálló, egységen belüli entitása írható le. Dsida Jenő jó néhány műve – éspedig a legjelentősebbek közül valók – kétségtelenül beleillik az általam transzilvánnak nevezett típusba. Ugyanakkor – ha munkásságát irányzattörténetileg vizsgálom – a magyar újklasszicizmus vonulatában kell kijelölnöm helyét, s legközelebbi „szomszédja” Radnóti Miklós. Irodalomtörténetről ez esetben a szó hagyományos értelmében nincs is miért beszélnünk; különböző nézőpontú *irodalomtörténetek* lehetségesek, s e könyv egy ilyen történetváltozat kíván lenni, semmi több.

Abban is, hogy mit választ ki elemzésre. A tipológia minden előfeltevése szükségképpen tautologikus, hiszen az erdélyiség ismérveit, típusjegyeit az e kategóriába sorolható művekből induktív módszerrel kell általánosítanom, hogy azután deduktíve bizonyítsam ugyane művek „erdélyiségét”. A tévedés, az elfogultság kockázatát csak azzal tudom csökkenteni, hogy nagyrészt olyan művekre összpontosítok, melyeket a kritika és a közvélemény évtizedek óta egyöntetűen a transzilvanizmus példaértékű képviselőjének tart. Nagyrészt, mondom, mert munkám hasznát elsősorban abban keresném, hogy a transzilvanista világkép kevésbé nyilvánvaló, kevésbé példaértékű megnyilatkozásait is segíthet felismerni.

BALÁZS IMRE JÓZSEF

LÁNG GUSZTÁV MUNKÁSSÁGÁNAK ERDÉLY-DIMENZIÓI

Láng Gusztáv irodalomtörténész, kritikus, tanári munkássága 2025. április 12-én lezárult. Életműve, tevékenysége sok szinten kötődött a *Korunkhoz*. *Kiskatedra*,¹ majd *Kivándorló irodalom*² című könyveit a *Korunk* kiadója, a Komp-Press jelentette meg, sokévtizedes barátsága és társszerzői együttműködése Kántor Lajossal további szoros szálakkal kapcsolta a folyóirathoz. Míg életének utolsó napjaiban Kántor Lajos a Láng Gusztávval közösen írt második könyvének, a *Száz év kalandnak*³ a korrektúráján dolgozott, jónéhány évvel később Láng Gusztáv maga is egy újabb könyvet készített elő kiadásra életének utolsó heteiben, ez a könyv a transzilvanizmussal kapcsolatos,⁴ és sok tekintetben annak előzménytörténetét vázolja fel, amiről a romániai magyar irodalom 1945–1970 közötti történetéről szóló alapmű, a „Kántor–Láng” szólt.⁵ Mindez azt jelzi, hogy a Láng-életmű rendkívül szorosan és ugyanakkor szimbolikusan kapcsolódott össze az erdélyi magyar irodalom kutatásával. Az alábbiakban a fontosabb könyveiből kirajzolódó pályaképét erre az összefüggésre figyelve foglalom össze. Az a problémaérzékenység azonban, és az az összefüggésteremtő készség, amely jellemző volt rá, messze túlmutat egyetlen szűkebb tematikán – erre is igyekszem kitérni írásomban.

A pálya ritkábban emlegetett tényei közé tartozik: Láng Gusztáv nem csupán Kántor Lajossal közösen jegyzett társszerzős könyvet, hanem már első, *Boríték nélkül* című kötete is

**Úgy gondolom, Láng transzilvanizmus-
elemzéseinek korszerű jellegét éppen annak a dinamikus viszonyrendszernek a tételezése adja, amelyik a helyzethez való aktív, akaratban sűrűsödő viszonyulásmódnak kulcsszerepet szán.**

ilyen, amelyet Veress Zoltánnal írt.⁶ Két nemzedéktárs kezd levélváltásba, a könyv fülszövege Mikes Kelemen mintáját emlegeti. Annyiban jogosan, hogy ezek a levelek a hétköznapiak tényeire is utalnak ugyan, de mégis elvi vagy akár elméleti kérdéseket tárgyalnak, levéllesszék formájában. A kötet első levelét Láng Gusztáv írja, témája pedig – az erdélyiség-gondolatmenet szempontjából ez máris jelentéses – a vidékiség. Láng tézise, hogy a vidékiség nem a tértől, térbeli adottságtól függ, hanem a lélekben van. A vidékiségből való kiemelkedés kérdése az akaraté is. Mint mondja: „A hegyek sohasem mennek Mohamedhez; a Vezúv azért tartozik a nagyvilághoz, mert akadnak emberek, akik vállalják a meredély fáradtságát, a kráterbe pillantás kockázatát. A vidékiség ennek a vállalásnak a hiánya elsősorban; nem külső, hanem belső adottság, lelki restség, amely legtöbbször nem következménye a körülményeknek, hanem csak alibit, kibúvót keres az utóbbiakban.”⁷ Az a szempontrendszer, amelyet a jelentős erdélyi szerzők tárgyalásakor követ a későbbiekben, más könyveiben is, erre a tudatos, aktív, dinamikus szempontra mindvégig nagy hangsúlyt fektet. Döntésekről beszél a könyvben, arról, ahogyan az időbeli távlat, az emberélet útjának feléről történő visszatekintés saját cselekvéseinknek mintegy visszamenőleg is értelmet ad. *A Boríték nélkül* már tartalmazza azt a gondolatot, amely egyfajta kritikus ars poeticájává is válik Láng Gusztávnak: „Ifjúkorunkban végtelen számú lehetőség felé lobogtat végtelen számú vágó [...]. A kaland láza, mely hevített, észrevétlenül kötelességgé higgad – úgy is mondhatnám: nemesedik –; reggelenként úgy lépünk az életünkbe, mint a hivatalba, s esténként nem odázhatjuk el a testamentáló számvetést: a kiszabott pályán, melyet betöltenünk rendeltetett, mozdultunk-e egy napnyit előre?”⁸ Ennek a gondolatmenetnek a változata az, ami aztán *A jelen idő nyomában* című Láng-kötet⁹ címlapján is olvasható, és amelyik a lehiggadás reflexióját az irodalmi értékek kanonikussá válására is vonatkoztatja. A kritikus számára elérkezhet az a pillanat, amikor egy hasonló lehiggadás, a szenvedélyek lobogásának visszafogása következik be: „Az irány, amelyért élt, diadalmaskodott, ha nem is egészen úgy, ahogy álmodta; a szenvedély, amely hevítette, konvencióvá hűlt (előzékenyebb szóval hagyománnyá), s a mögötte és mellette felsarjadó új, fiatalabb szenvedélyek ostromát kell állania. Már nem az irodalomról ír, hanem művekről, egyre jobb ízű mondatokat egyre keseredő szájjal, mert a hajnal frissessége helyett a magány hűvöse borzongatja.”¹⁰

Amennyiben Láng Gusztáv pályáján tételezhetünk ilyen mozzanatot, az leginkább a Kántor–Láng 1971-es megjelenéséhez, majd 1973-as, némileg bővített-továbbalakított újrakiadásához köthető. A korszakban egyébként jelentős visszhangot kiváltó mű, amellet, hogy támadások érték, és elméletibb kritikákat is kapott, igényes, esztétikai szempontú újragondolását jelentette a második világháború utáni erdélyi irodalom hagyományszerkezetének. Ez csak részben jelentett irodalomtörténeti munkát, hiszen a közelmúlt irodalmáról volt szó: hangsúlyt kapott az az elem is, amivel Láng Gusztáv gyakorló kritikusként már egyébként is szembesült. A kritikus időparadoxon, amely voltaképpen meg is könnyítette számára a kritika irodalomtörténetbe fordítását, a következőképpen hangzott: „tévedés azt hinni, hogy a kritika lényege művek méricskélő megítélése; kritikus az, aki – bár egyetlen könyv ürügyén – egy egész irodalom, az egész közízlés fölött ítélkezik a történelmi idő, az újat teremtő változás nevében. A változást persze nem ő hozza, hanem a művekben önmagát jelentő történelem, ahogy a hajnalt sem a kakas ébreszti, hanem a hajnal a kakast.”¹¹ Ugyanezt a szempontrendszert érvényesíti ebben az időszakban a Pezsgő-díj¹² alapító zsűritagjaként

is. A lényeg tehát az, hogy Láng szerint a közelmúltról, sőt a jelenről is lehet távolatosan, analitikusan beszélni, amennyiben összefüggéseket tudunk felvázolni a dolgok szingularitása köré.

E szövegek megírása idején fordul Láng figyelme a transzilvanizmus felé. Az *Utunk* 1973-as évfolyamában közzétett *Jegyzetek a transzilvanizmusról*¹³ már sok tekintetben megelőlegezi azt, ami élete végére teljes köteté alakul, legfeljebb az implicit polémia alakul tovább az analízisben. Az 1973-as szöveg a későbbi nemzedékek és korszakok kritikáját szegezi a transzilvanizmussal szembe: „Az az egyeséges és örök »erdélyi szellem«, amelyet az erdélyi történelem és az erdélyi művelődés alakítójának tekint a transzilvanizmus, sohasem létezett, illetve amennyiben ilyen erdélyi szellemről a múltra vonatkoztatva beszélhetünk, csakis mint adott történelmi feltételek között kialakult jelenségről, s ez az őt létrehozó történelmi erők energiavesztésével maga is sorvad, vagy éppenséggel eltűnik.”¹⁴ Az elemzés azonban folytatódik, és a fogalom működés módjának, használatainak, utóéletének irányában mozdul el már ebben a korai írásban is, végül pedig a posztumusz kötet kortársi perspektívák, művek, helyzetek iránt is nyitó analíziseibe torkollik.

Úgy gondolom, Láng transzilvanizmus elemzéseinek korszerű jellegét éppen annak a dinamikus viszonyrendszernek a tételezése adja, amelyik a helyzethez való aktív, akaratan sűrűsödő viszonyulásmódnak kulcsszerepet szán. Ezzel a megközelítésmóddal Láng egyszerre ment szembe a helyzetek látszólagos statikusságából levezetett (és mint láttuk a *Boríték nélkülben*, ezt a provincializmus logikájával azonosító) determinizmussal, és a kortárs hibridizációelméletek bizonyos automatizmusával. A kisebbségi szerepnek ágenciát tételezve beszél arról, hogy egyfelől a (romániai) társadalmi-politikai közeg, illetve másfelől a (magyar) kulturális hagyomány nem eredményez automatikusan ötvözetet, hibridizációt: „ez a két tényező nem egészíti ki egymást, sőt egymással ellentétes is lehet”.¹⁵ Vagyis a hibridizációs folyamatok empirikus tényei mellett további tényezőket is figyelembe kell vennünk a kérdéskör elemzése során: például a térség demokráciaindexét, a többségek és kisebbségek közti viszonyt és hasonlókat. Láng több helyütt írt arról a meggyőződéséről is, hogy a „csonkamagyar” tudatnak szüksége van arra a tapasztalatcsomagra, amelyet a kisebbségi magyar közösségek az évtizedek során felhalmoztak, más államok határai között élve. E tudatok közötti viszony pedig ugyancsak dialógusszerű dinamikát követ.

A *Kivándorló irodalom* recenzálásakor, 1999-ben azt a provokatív kérdésfelvetést kockáztattam meg, hogy példái illetve reflexiók szintje következtében Láng Gusztáv valamelyest a teljes erdélyi magyar irodalom olvasását összekapcsolja a „kivándorló irodalom” szókapcsolattal.¹⁶ Ennek az észrevételnek a jelentősége azóta a migrációs, diaszpórai irodalom modelljeinek szilárdabb körülírásaival nőtt meg. Míg a többes kulturális affiliációk, kisebbségi közösségek nemzetközi szakirodalma gyarapodott, a magyarázó elv végső soron épp az a dinamikus, performativitásában tetten érhető identitás maradt, amelyet Láng a vidékiséggel szegezett szembe. Láng Gusztáv maga is országok között ki-mozduló személy volt: Budapesten született, gyermek- és ifjúkorát, felnőttkorának jelentős részét Szatmárnémetiben és Kolozsváron töltötte, majd a *Kivándorló irodalom* több cikkének megírása idején már Magyarországra költözött. A kötetben elemzett szerzők, Kuncz Aladártól Áprily Lajosig, Gulácsy Iréntől Makkai Sándorig, Mikes Kelemtől Márai Sándorig maguk is megtapasztalják hasonló kimozdulások következményeit és eredményeit. A dinamikus modell, amelyet

Láng Gusztáv a transzilvanizmusról megalkot, és amelyik figyelembe veszi Cs. Gyimesi Éva helyzettudat/azonosságtudat fogalom párosát is a *Gyöngy és homokból*, a viszonyulásmódokra is mindvégig figyel.

A *Dsida Jenő költészete*¹⁷ című kismonográfia kifejezetten irodalomtörténeti szempontrendszerrel egészíti majd ki ezt a viszonyrendszert. Egyrészt beilleszti Dsida verseit egy avantgárd dal, majd neoklasszicizmussal érintkező magyar költészeti hagyományba. Összeépíthetővé teszi az életmű értelmezési szempontjait a Kosztolányi–Babits–Radnóti–József Attila-erőtérrel. Közben modelleket is épít: a „világképhordozó nagykompozíció” terminusával helyezi el a Dsida-költészet kiemelkedő nagyverseit a korszak kontextusában.

Meggyőző, és kifejezetten a transzilvanizmus szerepelvárásaival kapcsolatos a kismonográfia elemzése *A költő feltámadása* című 1930-as Dsida-versről. Ebben Láng motívumelemzéssel alátámasztott érvelése a Reményik Sándor-féle attitűddel és költői szerepfelfogással folytatott vita nyomait mutatja ki: „a lepke nem fél a fenyőtől, s azzal, hogy a »fa-titánok« meghajolnak a pillangó-kergető költő előtt, elismerik a könnyű, a törekeny szépség fölényét a zord pátosz fölött. S ha a szikla és a fenyő önazonosító jelkép volt Reményik verseiben, ugyanúgy a lepke is az a Dsida-költeményben.”¹⁸ Dsida életművén keresztül tehát Láng megmutatja a klasszikus transzilvanista költészet egy lehetséges alternatíváját. Egy későbbi Dsida-elemzésében ugyancsak revelatív, ahogyan a Dsida-féle program váratlan inspirációs forrásaira és analógiáira bukkan rá Gandhi tanaiban.¹⁹ A ráismerést filológiai érvek is követik: Dsida valóban közölt cikket Baktay Ervin India-könyvéről, amelyben szó esik Gandhi életpraxisáról.

A Dsida-életmű elemzése, a költő gyűjteményes verseskötetének sajtó alá rendezése olyan szál az értekezői munkásságban, amelyben Láng Gusztáv szakterületei, a huszadik századi modern költészet és az erdélyi magyar irodalom vizsgálata a lehető legszerveesebben és legtermészetesebben kapcsolódnak össze. Dsida-értelmezései rendkívül hasonló technikával és szempontrendszerrel íródhatnak meg, mint a Kosztolányi- vagy Radnóti-verseket elemző tanulmányok.

Egyetemi oktatóként Kolozsváron, majd Szombathelyen is főként modern magyar költészetet tanított Láng Gusztáv, szóban elmondott verselemzéseit nemzedékek emlegették és emlegetik azóta is. Néhány elemzésének a magja, lényege bekerült köteteibe is, tanári munkájának leágazásaként pedig a *Kiskatedra* című kötet nyújt még ízelítőt abból, ahogyan irodalommal ismerkedő diákok és tanárok szempontjaira, kérdéseire reagálva irodalmi művek elemzésébe lehet fogni. A *Kiskatedra* megpróbálja eligazítani az olvasót a képversek megértésének kérdéskörétől vagy Nietzsche filozófiájának magyar költészetre tett hatásától a műfordítás magyar költészetben érvényesülő elveiig. A kötet őrzi formailag is a dialógusnak azt az elvét, amely a Kántor Lajossal írt könyveknek, de főleg a Veress Zoltánnal írt első kötetnek is sajátossága volt.

Nem egyetlenként a korszak erdélyi magyar kultúrájában – Szilágyi Júlia esszéíróként szoktuk még így emlegetni – Láng Gusztáv is a szóbeliségben mozgott legotthonosabban, szellemes és színes előadó és beszélgetőpartner volt. Ha ezt a szóbeliségben élő szövegmenyiséget is hozzászámoljuk a megjelentetett kötetekhez, akkor igencsak tekintélyes és terjedelmes életművet képzelhetünk magunk elé.

De csupán a nyomtatott kötetek száma alapján is elmondható: Láng Gusztáv jól érzékelhető nyomot hagyott az erdélyi magyar irodalom és az összmagyar irodalom hagyománytudatában. Néhány gondolata, ahogy az igazi tanároké, úgy él

tovább az újabb nemzedékek tudatában, hogy talán már a gondolat forrása sem pontosan azonosítható számukra. Ahogy a *Boríték nélkül* egyik passzusa mondja: „hidd el, e személytelenné válásnak megvan a maga pátosza. Van-e mélyebb érzés, mint az apáé, akinek minden vágya, hogy fia különb legyen, mint ő volt? [...] Elhagytuk már az ábrándozni kész ifjúkort, amikor gúlaépítő fáraóként nevünk megörökítésén, emlékünkből balzsamozásán képzeleltünk. Mit ér a világ műmiákkal? Férfiak vagyunk: munkálkodjunk feledésünkön.”²⁰

Láng persze pontosan tudta, és erre olykor figyelmeztetett is, hogy a kritikus mondatainak az írásmódja ugyanúgy jelentésképző erőt hordoz, mint az íróké. Méltánylandó a személytelenségnek az a változata, amely működéssé tud válni egy kultúra szövetében, és Láng Gusztávnak kétségtelenül sikerült ez a bravúr – tankönyvszerzőként, tanárként, értelmiségiként sokan figyeltek a szavára. Utórként azonban ellenszegülhetünk a személytelenség kísértésének, és elhelyezhetjük a személyesség emlékjeleit, szomorkás szeretettel jelölve ki a Láng Gusztáv-életmű tér- és időbeli koordinátáit.

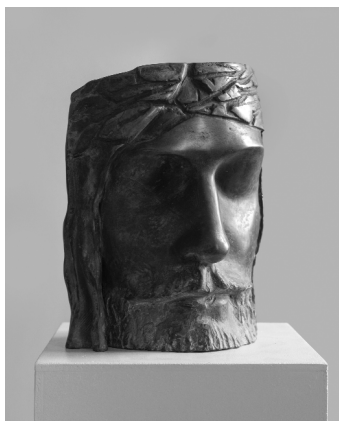
A cikk a nagyszebeni Lucian Blaga Egyetem TRANSHIROL ERC-2020-COG című projektjének keretében készült. *This project has received funding from the European Research Council (ERC) under the European Union's Horizon 2020 research and innovation programme (grant agreement No 101001710)*

■ JEGYZETEK

1. Láng Gusztáv: *Kiskatedra*. Komp-Press – Korunk Baráti Társaság, Kvár, 1993.
2. Láng Gusztáv: *Kivándorló irodalom*. Komp-Press – Korunk Baráti Társaság, Kvár, 1998. (A továbbiakban: Láng 1998)
3. Kántor Lajos – Láng Gusztáv: *Száz év kaland. Erdély magyar irodalmáról*. Bookart, Csíkszereda, 2018.
4. A kiadás előtt álló könyv bevezetőjét jelen lapszámban tesszük közzé Boka László bevezető jegyzetével.
5. Kántor Lajos – Láng Gusztáv: *Romániai magyar irodalom 1945–1970*. Kriterion, Buk., 1971.
6. Láng Gusztáv – Veress Zoltán: *Boríték nélkül*. Dacia, Kvár, 1970. (A továbbiakban: Láng–Veress 1970)
7. Uo. 6.
8. Uo. 14.
9. Láng Gusztáv: *A jelen idő nyomában*. Kriterion, Buk., 1976.
10. Uo. 166.
11. Uo.
12. L. Balázs Imre József (szerk.): *Újraolvasott Pezsgő-díjasok*. Korunk – Komp-Press, Kvár, 2012.
13. Láng Gusztáv: *Jegyzetek a transzilvanizmusról*. Utunk 1973/50. 3–4.
14. Uo. 3.
15. Láng Gusztáv: *Séta egy definíció körül*. In: Láng 1998. 36.
16. Balázs Imre József: *Séták egy öndefiníció körül*. Korunk 1999/1. 117.
17. Láng Gusztáv: *Dsida Jenő költészete*. Kriterion, Buk.–Kvár, 2000.
18. Uo. 233.
19. Láng Gusztáv: *Újraolvasás*. In: Uő: *Kérdezz másképp...* Parnasszus Könyvek, Bp., 2015. 68.
20. Láng–Veress 1970. 16.

GYÖNGY ÉS HOMOK, ÁLOM ÉS ÉRTELEM

Kerekasztal-beszélgetés
a BBTE Magyar Irodalomtudományi Intézetében

**Felszabadítóan hatott
ránk a precíz érvelés, a
kritikus, önkritikus hang:
az intellektus szenvedé-
lyét érzékeltük, a problé-
mafelvetés egzisztenciális
tétjét. Húsbavágónak
tűnt arról elmélkedni,
hogy lehetséges-e a tel-
jesség, egyetemesség,
az (esztétikai) autonómia
az itteni körülmények
között, s ha igen,
milyen áron?**

■ **Zabán Márta:** Szeretettel köszöntök mindenkit, a Cs. Gyimesi Éva emlékére tervezett konferenciánkhoz kapcsolódó szemináriumsorozat második felvonásához érkezünk. Az *Álom és értelem*, illetve a *Gyöngy és homok* című kötetekről beszélgetünk, jelen van az intézet oktatói közül Berszán István, Serestély Zalán, Gábor Csilla, Orbán Gyöngyi, Molnár Bodrogi Enikő, Farmati Anna, Balázs Imre József, Ábrahám Anna és Zabán Márta. Egy olyan kérdéssel szeretném kezdeni, ami mindkét kötet szempontjából elég fontos téttel bír: a transzilvánizmus problematikájával. Hogy látjátok, hogyan jelenik meg ezekben a kötetekben, és ennek milyen értelemben lehet tétje? Egy olyan idézetet hoztam ehhez az *Álom és értelem* hatodik oldaláról, ami összeköti szerintem ezt a két kötetet, ehhez talán lehet kapcsolódni: „Nem a költőre, aki a kisajátítást is elbírja, hanem inkább erre az utókorra nézve szomorú tény, hogy a példára való éhség és a legendaszöveg hajlama abból az értékvesztettségéből származik, amelyben az önmegvalósítás, a hiteles társadalmi cselekvés lehetőségeitől megfosztott kisebbség él. Ennek a

A BBTE Magyar Irodalomtudományi Intézetében 2025. március 19-én zajló műhelybeszélgetés rövidített, a *Gyöngy és homok* című kötet által felvetett kérdésekre összpointosító lejegyzése. A beszélgetéssorozat korábbi eseményén a *Találkozás az egyszerűvel* és a *Teremtett világ* című Cs. Gyimesi Éva-kötetek újraolvasása kapcsán beszélgettek az intézet oktatói, a sorozat záróeseményén pedig a *Szem a láncban* című kötet volt a téma. A további beszélgetések közzétételére a közeljövőben ugyancsak sor kerül.

számára – régi transzilván hagyomány – az erkölcsi példa értéke minden más érték, legfőképpen a politikai jogok hiányában magasrendű kárpótlást jelent, ezért – az erkölcsi észszerűség kényszere alatt – értelmesnek kívánja látni a szenvedést vagy akár a halált is.” Hogyan látjátok tehát ezt vagy ezeket a típusú kérdéseket a kötetekben?

Orbán Gyöngyi: A *Gyöngy és homok* bevezetőjében megemlíti a szerző, hogy az első tanulmányát ebben a témában 1981-ben írta, *Egy létszimbólum színe és visszája* címmel. Ugyanennek az évnek a tavaszán én ezt a tanulmányt előadás formájában hallgathattam a véglegesítő vizsgára készülő tanárok felkészítőjén. Azokkal a kritikusával szemben, akik destruktívnak minősítették az ebben kifejtett koncepciót, egyetértéssel követtük az előadást. Ránk, a felkészítőn részt vevő hallgatóságra két szempontból is revelatív hatással volt ez az előadás. Először is az önismeretünkre volt erőteljes hatással a benne kifejtett létszimbólum-elemzés: a transzilvanista ideológiának az a kritikája, amelyet a gyöngyragylómotívum és a vele rokon motívumok elemzése révén kifejtett a szerző, ráébresztett bennünket a helyzetünkre és a helyzetünkre válaszoló magatartásunkat meghatározó ideológiai tényezőkkel való szembenézés fontosságára. A másik elem, amiben meghatározó hatással volt ránk az előadás, az a kristálytisztá logikával végigvitt elemzés: az irodalomszemléletünk alakulására is hatással volt tehát, mert példát mutatott, hogy hogyan lehet a műelemzésben és az irodalomtanításban megszabadulni a moralizálástól és az allegorizálástól. Rámutatott arra, hogy az interpretáció nem lehet projekció, hanem a műből áradó motívumoknak a feldolgozása kell hogy legyen, és azoknak egy közösségi horizontban való elhelyezése. Példát mutatott arra, hogy hogyan lehet esztétikai autonómiában gondolkodni, kiegészítve ezt azzal a gondolattal, hogy minden autonóm esztétikai törekvésnek van politikai üzenete is, lásd például Szilágyi Domokos költeményeit. Ez a szépen végigvitt elemzés ráadásul nem elfogult egyik irányban sem.

Gábor Csilla: Rezonálok a Gyöngyi szavaira, hasonló a tapasztalatom. Az 1985–86-os tanévben a romániai magyar irodalom diszciplína keretében előadás formájában hallhattuk e kis kötet anyagát. Sűrű volt a levegő azokon az órákon. Felszabadítóan hatott ránk a precíz érvelés, a kritikus, önkritikus hang – amely azonban tárgyyszerűségében is szenvedélyes volt: az intellektus szenvedélyét érzékeltük, a problémafelvetés egzisztenciális tétjét. Húsbavágónak tűnt arról elmélkedni, hogy lehetséges-e a teljesség, egyetemesség, az (esztétikai) autonómia az itteni körülmények között, s ha igen, milyen áron? Gyakran emlegetett példánk a Sütő-drámatrilógia volt: nekünk esztétikai élményt is jelentenek a helyzetünkre utaló áthallások, de – tűnődtünk – azt, aki nem éli át napi szinten a kisebbségi nyomorúságot és az abból fakadó dilemmákat, vajon miképpen tudná megszólítani a mű. Így vált esztétikai értékmérővé, hogy a helyzetértelmező szépirodalmi alkotás mond-e valamit a kívül lévőknek. És bár a mából azt is látom, hogy gondolkodásunk irányát meghatározta, talán némiképp be is szűkítette a kor nehéz levegője, az irodalomszemléletemet egy életre meghatározta: azt is alakította, ahogyan saját szakterületem ügyeiről gondolkodom.

Zabán Márta: Arra emlékszel-e, hogyan exponálta ezeket a kérdéseket előadáson? Vitahelyzetben lévőként érzékelted őt, vagy valamiféle grandiózus koncepció kialakítójaként, kimondójaként?

Gábor Csilla: Vitahelyzetben, igen, de nem velünk vitázott, hanem másokkal: a transzilvanizmusnak nevezett mítosszal, a közbeszédben megkérdőjelezhetetlennek látszó axiómákkal.

Berszán István: Egy mondattal én is csatlakoznék ehhez, mert én is az Éva diákja voltam. Emlékszem, hogy úgy tudta ezeket a konkrét művekre vonatkozó kérdéseket fölvezetni, mint ahogy az elméleti dolgokat fejtegette: jöttünk rá egyik dologra a másik után, és ilyenkor mindig felcsillant a szeme. Előadás közben így nyitogatta a mi szemünket is, és várta, hogy válaszoljunk és kérdezzünk. A gyöngyragylóüveget és a nyelvi világszerűséget ugyanazon a fejtegető, gondolkodó módon tárgyalta. Tanárként az volt benne vonzó, hogy ő mindig helyben gondolkodott. Voltak jegyzetei, tehát végiggondolta, hogy mit akar elmondani, de amikor elkezdte a mondatot, még nem tudta pontosan, hogy mi lesz a vége, inkább kereste azt. Azért lettem egyik rajongó tanítványa, mert ez a gondolkodás magával ragadott, és titokban azt reméltem, hogy én is megtanulhatom. Mintha csak rögtönöztük volna, ami elhangzott, de közben olyan dolgok merültek fel, amelyeken másnap is érdemes volt gondolkodni.

Abrahám Anna: Én egy másik generációhoz tartozom, és most olvastam először a kötetet, de olvasás közben mégis az volt az érzésem, hogy ezeket a gondolatokat már ismerem. Aztán rájöttem, hogy azért, mert édesanyám is Gyimesi Éva-tanítvány volt, és én úgy nőtem fel, hogy ezt az üzenetet kaptam. Ez egy olyan erős hatás, ami például abban is megmutatkozott, hogy a könyvespolcunk más volt a kortársaim legtöbbjéhez képest. Mondjuk nem a Wass Albert-összes sorakozott, hanem Szilágyi Domokos-összes volt ott. Ez alapjaiban határozta meg azt, hogy én hogyan találkoztam az irodalommal. Rögtön meg is kérdeztem édesanyámat, hogy milyen volt az óráit hallgatni, vagy hogy hogyan fogadták az ő kollégái ezt az irányvonalat. Az derült ki, amiről István is beszélt: azt érezte, hogy valami nagyon fontos hangzik el. És ha nem is mindent ért azonnal, nagyon oda kell figyelni, mert lehet, hogy később áll össze a kép, hogy miről van szó. Az mindenesetre első pillanattól világos volt, hogy a bevetthez képest új, más nézőpontokat és módszereket mutattak fel számukra.

Orbán Gyöngyi: Az *Álom és értelem* című kötet keletkezése előtt tíz évvel, az 1977–78-as tanévben Gyimesi Éva a textológia tantárgyat tanította az évfolyamunkon. Akkoriban ez nagyon újszerűnek számított egy többnyire pozitivistá szemléletű egyetemi közegben. A textológiát az irodalomról való gondolkodás szigorúan tudományos változataként ismertük meg, az irodalomtudománynak nem pozitivistá értelmében vett, hanem szövegközpontú változataként. De ami igazán nagy hatással volt ránk az előadásokon túlmenően, azok a szemináriumok voltak: olyan műelemző szemináriumok voltak ezek, ahol a mű objektivitása állt a középpontban. Ugyanakkor elmosódott a határ a műértelmezés szigorúan tudományos és esszéisztikus formái között. Tehát azt tanultuk, hogy a műnek precíz, de ugyanakkor nagyon személyes, és nem természettudományos értelemben vett egzakt leírására kell törekedni, és hogy a műelemzés személyes részvétel kell, hogy legyen. A személyesség nem jelenthet személyeskedést vagy önkényességet, hanem azt jelenti, hogy amit mondunk, azt nagyon tárgyilagos érvekkel és elemzéssel kell alátámasztani. Tehát ezekkel ő nagyon erőteljes hatással volt ránk, szemléleti értelemben.

Berszán István: A strukturalizmusból a teorémákat Éva beépítette a koncepciójába, de nem követte azt a formalizáló tendenciát, hogy egzakt modellekbe és viszonyokba rendezze az esztétikai tapasztalatot.

Molnár Bodrogi Enikő: Én Istvánnak voltam évfolyamtársa, és egyetemi éveimnek a legnagyobb tanárélménye Éva. Magával ragadott, és én is úgy voltam, hogy sok mindent helyben nem értettem meg, és ez kicsit el is bizonytalanított:

hogyan fogom én ezt valaha átlátni. De mindmáig az előadásai, illetve a könyvei dolgoznak bennem. Én a transzilvanizmusért rajongtam, és manapság is rajongok, ez az igazság. Éva ugye más szempontból közelítette meg a kérdést, ahogy már szó volt róla, viszont soha el nem felejttem azt a vizsgadolgozatot, amiben én a saját véleményemet fejtettem ki, és úgy, ahogy Gyöngyi említette az imént: alátámasztva azt, amit írok. Az a tízes, amit akkor kaptam, azért különösen értékes számomra, mert soha nem gondoltam volna, hogy valaki, aki másképp látja a dolgokat, így fog értékelni. Tehát kiváló tanár volt, kiváló ember volt. El tudta fogadni a másságot, nem szállt szembe vele harcosan úgy, hogy lesöpörje az asztalról azt, aki másképp gondolkodik.

Farmati Anna: Nekem nem ő tanította már a romániai magyar irodalmat, hanem Egyed Emese. A transzilvanizmus nekem úgy jött át annak idején, nem annyira órákról, hanem abból, amit hallottam, olvastam, hogy az valami borzasztó negatív dolog, hogy azzal inkább jobb nem foglalkozni. Ehhez képest a *Gyöngy és homok*ban az lepett meg, hogy erről mennyire kiegyensúlyozottan lehet gondolkodni, meg lehet fogalmilag is ragadni a dolgokat. A Szilágyi Domokos-könyv másképp volt élmény, mert elsőéven, amikor irodalomelméletet tanított nekünk, akkor nagyon sokszor hozta őt fel példaként. Tehát a versek, amelyekre utalás történik a könyvben, most is nagyon ismerősek voltak, és úgy jöttek vissza, mint valami ántivilág. Azon kezdtem el ennek nyomán gondolkodni, hogy mit is jelent az a 30–40 év, ami azóta eltelt, és azért ezen, mert nemrég az egyik előadásomon épp a *Rózsa-regény*ről volt szó a világirodalom-órán – ez egy olyan regény, hogy az első felét egyvalaki írta, Guillaume de Lorris, aztán ő meghalt, és negyven év után folytatta valaki más, Jean Meun, és teljesen másképp. A versritmus ugyanaz, de a mű nagyon különböző. És akkor erről beszélgettünk a diákokkal, hogy ez nemcsak amiatt van, hogy egy más személy más világnézettel folytatja a művet, hanem negyven év alatt sokat változik az irodalmi művekről való gondolkodás – és ennek nyomán azon kezdtem el gondolkodni, hogy vajon Szilágyi Domokos lírája hogyan íródik bele az irodalomtörténetbe, hogy a mai olvasó horizontjában mindez hol van? Mondtam is a kollégáknak a beszélgetés előtt, hogy talán be kéne ülnöm az Imre óráira.

Balázs Imre József: Én is azzal kezdeném akkor, hogy az az érzület, ami a *Gyöngy és homok*ból jön, nagyon is ismerős volt az én generációm számára is a 90-es években, tehát az, hogy van valami idejétmúlt, anakronisztikus pozíció, amivel le kellene számolni. A könyv kritikai mozzanatával tehát én nagyon egyet tudtam akkor érteni. Másfelől azóta pont az kezdett engem is érdekelni az eltelt harminc-negyven év kapcsán, hogy ezt a könyvet valóban akkor kellett megírni, és azért annyira erős benne az emlegetett kritikai mozzanat, mert ez már a kései államszocializmus időszaka, szerte Európában már repedeznek ezek a rendszerek, és Romániában pont nem. Éva viszont mindig tájékozódott és követte ezeket a fejleményeket, és valószínűleg azt érezte, hogy volna valami esély, amivel menni lehetne, és ő tulajdonképpen azt írta meg részben a *Gyöngy és homok*ban, akivé ő vált: a disszidens értelmiségi pozíciót. Hogy amennyiben mi belegyökeresedünk a transzilvanista éthoszba, ami ebben a kontextusban csapda, akkor nem akarjuk megváltoztatni a helyzetet. Hiszen ha a szenvedés jó nekünk, akkor miért kellene rajta változtatni?

Az ő pozícióját számomra részben ez magyarázza. Neki sokkal nagyobb szabadságigénye volt, és látta a környezetében azt, hogy esetleg esély volna változtatni, hiszen a többi országokban körülöttünk már változások vannak. Egyéb-

ként a mesteriseknek azt szoktam tanítani az erdélyi magyar irodalom óráimon, hogy az nem igaz, hogy a trianoni traumát nem dolgoztuk fel. Merthogy a trianoni trauma feldolgozása bizonyos értelemben maga a transzilvanista ideológia: tehát az, hogy az etikai pozíciók, amik itt megjelennek, az, hogy a szenvedésből érték válik, a sebzettségéből gyöngykagyló, az azt jelenti, hogy helyre tudunk jönni. Ez mind benne van az 1920-as évek transzilvanizmusában, és Éva is mondja valahol a könyvében, hogy annak ott megvan a maga szerepe. Csakhogy ugye közben telik az idő, és amikor már a 80-as években vagyunk, akkor ez csapdahelyzetté válik.

Nekem is nagyon tiszta elemzésnek tűnik egyébként, és egyik példáját ki is emelném a könyvnek: a *Tibold Márton*-elemzést. Ezt is egy 70-es, 80-as évekbeli ráismerésként látom, ami arra vonatkozik, hogy az identitás tulajdonképpen egy választott dolog kellene hogy legyen ebben a horizontban. Van egy aktív mozzanat valamikor az életünkben: tehát az identitást nem egyszerűen passzívan kapjuk, hanem eldöntjük, hogy ezek és ezek leszünk mi. Tibold Márton esetében kifejezetten radikális ez a döntés: ő bácskai svábként magyar akar lenni, és ezért még a kisebbségi sorsot is vállalja Romániában. Ez a tettmozzanat, ez az aktív mozzanat hiányzik talán Évának a transzilvanizmus sok más klasszikus szövegéből.

Ami még érdekes, és amivel a mai fejünkkel talán vitatkozhatnánk is, az az, amit ő a tragikus iróniáról mond, és ez a Szilágyi-monográfiájának is kulcsfogalma. Azt írja a könyvben: a tragikus irónia „a diszharmonikus értékviszonyok feltárásával a konfliktusmegoldás reális lehetőségeinek a keresésére ösztönöz”. Tehát egy afféle ráismertető szerepet szán ő ennek a tragikus iróniafogalomnak, valami olyannak a feltárására, amit a transzilvanizmusnak a klasszikus paradigmája elfed vagy átesztétizál.

Berszán István: Itt meg szembetaláljuk magunkat vele az elemzésben.

Balázs Imre József: Az újabb értelmezési paradigmákban valószínűleg ez a mozzanat kevés volna, tehát kérdés, hogy a tragikus irónia lenne-e az, ami kimozdít bennünket. Érdekesnek tartom, hogy a könyv kérdőmondatokkal végződik: „Hát akkor mi a megoldás?”

Ábrahám Anna: Igen, ő nem azt mondja, hogy ez a megoldás, hanem hogy ez egy lépés.

Balázs Imre József: Itt hagyja a kérdőjelet nekünk. A tragikus irónia afféle köztes mozzanat akkor.

Berszán István: Egy első kimozdulás abból a hagyományból. És ez átvezet a Szilágyi Domokos-monográfiához. Szerintem azt is fontos elmondanunk, hogy mi mit gondolunk arról, amit Éva gondol. A Szilágyi-könyvben nagyon következetes a tragikus irónia irányába tartó életmű nyomon követése. De ezt mi már valahonnan ismerjük. A *Teremtett világban*, sőt már a *Találkozás az egyszerűvel* című kötetben is azt láttuk az ott vizsgált szerzőknél, ahogy a kezdeti nagy eszmények és a pátosz beleütköznek a valóságba, és miután meginognak, eljutunk egy olyan létösszegzésig, amely leszámol az illúziókkal. Tehát ez egy olyan képzet, aminek van köze ugyan az Éva által olvasott irodalomhoz, de érezhető, hogy ez az ő kutatói arzenáljában is egy erős modell. Kérdés számomra, hogy a Szilágyi-költészetben minden beilleszthető-e ebbe a megrajzolt ívbe. A *transzcendencia kihívása* című fejezettől kezdődően mintha lennének leágazások. Ha valaki felfedezi a játéknak azokat a mozgástereit, amelyeket Éva itt megidéz, és amelyeket mi is jól ismerünk a Szilágyi-kötetektől, kevésnek tűnik, hogy ez csak úgy épüljön be a nagy létértelmező küzdelembe, mint egy köztes állapot vagy álló-

más, ahol az ember mintegy kifújja magát, mert erre is szüksége van időnként. Szerintem a játéknak más tétjei is lehetnek, akár a „fővonulat” alternatíváiként is.

A *Gyöngy és homok* kapcsán is felvetnék valamit. Úgy tűnik, hogy a transzilvanista ideológia azért jön létre, hogy kompenzáljuk magunkat a lehetőségek megszűnése, bezárulása miatt, és hogy valamilyen erkölcsi értékbe kapaszkodva legitimáljuk a helyzetet. Éva itt éles szemmel és józanul felismeri a kompenzáló funkciót. Közben pedig annak sürgető igényét veti fel, hogy tenni kellene valamit, az lenne az emberhez méltó, hogy megváltoztassuk a létfeltételeket.

Az azóta eltelt időszakra gondolva persze kérdés, hogy vajon ez a transzilvanizmus ellentétéként megjelölt törekvés nem problematikus-e maga is. Szembeállítható-e a józan és az igazi politikai cselekvés mezeje az erkölcsi, etikai, vallási és esztétikai ideológiákkal? Vagy inkább olyan alternatíva, ami egy ideig a kritikai filozófia szerepét tölti be, de ahogy Paul de Man mondaná, egy újabb kritikai filozófia tárgyaként maga is átkerülhet az ideológia térfelére. Éva is próbálkozott a közügyek aktív alakításával a rendszerváltás után, de mai szemmel az eszmék révén emberhez méltóvá alakított politika programja is sok tekintetben illuzórikusnak bizonyul.

Zabán Márta: Maga ez a kötet is egy ilyen típusú sikeres politikai cselekvés szerintem, tehát leleplezni ennek az ideológiának a visszasságait.

Serestély Zalán: Szerintem itt is érvényes az, amit Gyöngyi mondott, tehát hogy az állítás nem egészen az a könyvben, hogy a transzilvanizmusnak nem volt tétje vagy helye abban a pillanatban, de te is mondtad, István, a kulcsszót: a hagyományozódást. Tehát mintha inkább arról gondolkodna, hogy mennyire jó a transzilvanizmus létrejötte után 4-5 évtizeddel ugyanazt a stratégiát használni. Ez nem ugyanaz az állítás, mint azt mondani, hogy a transzilvanizmus önmagában véve irreleváns vagy abszolút működésképtelen stratégia lett volna.

Gábor Csilla: Van még itt valami: a könyv egy helye a teljes nemzeti identitástól való elkülönülés, a regionalizmus kockázatára figyelmeztet, „amivel [a transzilvanizmus] akaratlanul is a provincializálódást szolgálja”, szemben éppen a transzilvanizmus nagy neveinek megnyilatkozásaival (pl. Kuncz Aladár: „A kisebbség csak a politikában kisebbség, irodalmában és műveltségében maga az egyetemesség”). Nem lehet eltekinteni attól, hogy e szöveg a 80-as években íródott, de 1992-ben jelent meg, amikor az erdélyiség fogalma és percepciója a korábbtól eltérő módon vált problematikussá. Két különböző kontextus, mindkettőre érdemes figyelni.

Berszán István: Azért is van ott az 1991-ben írt zárlat benne, külön fejezetként.

Gábor Csilla: Igaz, ám a könyvnek ezzel együtt is fontos üzenete az, hogy a mi szenvedéskultuszos-gyöngyös metaforikánk, amit nemcsak helyzetértelmező allegóriaként használunk, hanem olykor eszerint is élünk, egyenes út lehet a provincializmus irányába. Hogy a szülőhelyhez való kötődés lehet egyfajta regionális identitásrész (provinciális beszűkültségek nélkül, a globalitás távlatával), az mindkét kontextushoz képest eltérő, talán későbbi szempont, és talán nincs is közvetlen köze a transzilvanista hagyományhoz.

Balázs Imre József: Azért is tartom fontosnak a könyvnek ezt a történeti szituálását, mert ebből kiindulva akár azt sem tartanám nagyon elrugaszkodott gondolatnak, hogy lehet, hogy Éva ma erősen transzilvanista gondolkodó lenne, és megmondom, hogy milyen értelemben gondolom ezt. Egyrészt a kései éveiben a kereszténység gondolköre egyre fontosabbá vált számára, és az emlegetett szenvedésetika ugye nagyon keresztény gondolat amellelt, hogy akár a

buddhizmusban is jelen van. Az etika és a szenvedés összekapcsolását nyilván nem a transzilvanisták találták ki, hanem sok más kontextusban jelentést nyert az idők folyamán. Ha mondjuk a kortársi vagy közelmúltbeli fogyasztói kultúrát egyfajta hedonizmus vagy örömelv lecsapódásának látjuk, akkor talán világos, hogy gyorsan másfajta végletekbe kerülhetünk.

De egy másik aspektus még fontosabb, a következőt olvasom a *Gyöngy és homok*ban a korabeli helyzet értékelése kapcsán: „A romániaiság bélyegei: a politikai és kulturális önrendelkezés teljes felszámolása, a jogi helyzet egyre súlyosbodó rendezetlensége, az adminisztratív eszközökkel előidézett elszigeteltség és szétszóródás halványítja a nemzeti identitástudatát.” Vagyis a román nacionalista nyomás eredményeként az itteni emberek elszigetelődtek egymástól, és ennek nagyon komoly következményei voltak. Amit pedig ehhez hozzátesz, az az, hogy „a folyamat elmélyülésében közrejátszik a magyar kisebbségideológiai gondolkodás”, amelyik mintegy távolítja az érintetteket a magyarországi közösségtől. Azt is mondja tehát, hogy a különállást hangsúlyozó ideológia a 80-as években duplán öngól: ugye a románok is távolítja egymástól az erdélyi magyarokat, ráadásul még a magyarok is távolítja önmagukat a magyarországi közegtől.

Azt hiszem, ehhez képest nagyon más helyzetben vagyunk 2025-ben. A magyar politika felől is érzékelhetővé válik időközben egyfajta koloniális logika, ami ugyancsak próbára teszi az önrendelkezés lehetőségeit egy másik értelemben, miközben a román politika nyomása, néhány évtizedre legalábbis, jelentősen enyhült. A némileg provokatív felvetésemmel tehát azt próbálom mondani, hogy azok az analízisek, amiket Éva megírt ebben a könyvben, és nagyon kristálytiszták, azok segíthetnek a későbbi analízisekben. Különválasztja ugye a helyzettudat és azonosságtudat fogalmait. Most nyugodtan állíthatjuk, hogy egy másik helyzet van, és lehet, hogy a mi helyzettudatunk is más. Az 1980-as években Éva a román nacionalizmus és diktatúra kiépülése ellenében gondolkodott, és lehet, hogy most másfajta hatalmi nyomások elemzése lenne számára napirenden.

Ábrahám Anna: Ehhez olyan értelemben tudnék kapcsolódni, hogy ennek a gyarmatosító jellegű logikának mintha aládogolozna a Gyimesi Éva által elemzett 20-as-30-as évekbeli transzilvanizmusideológia, és eszközként lenne használható egy „alád nyúlok és felemellek” jellegű megközelítéshez. Ez is egyfajta aktualizációt ad ennek a kötetnek.

Balázs Imre József: És az erdélyi magyarság újra egyfajta passzív pozícióba kerül.

Ábrahám Anna: A mechanizmus a hasonló, igen.

Serestély Zalán: Én annak idején vizsgáztam Imrénél a *Transzilvanizmus* nevű tantárgyból, és most kikerestem a kötetből az Áprily-vers elemzését, amiről akkor szó volt, és ami a gyöngyragylómotívum átalakított változatát vizsgálja: „Idegen lett testvére, mostohája – / s a ködbe hördült, mint az orgona.” – ez a kérdéses versidézet, és most is emlékszem, ahogy erről és az elemzésről beszélgettünk. Vannak tehát nekem is korábbi emlékeim a könyvről, amihez viszonyítani tudom azt, ahogy most újraolvastam. Teljesen más volt, mint diákként olvasni, és voltak szép revelációim olvasás közben. Több dolgon is gondolkodtam, de engem most leginkább a módszer fogott meg: hogy a romániai államszocializmusnak a legelvadultabb utolsó évtizedében hogyan épít fel Gyimesi Éva módszertanilag egy ilyen történetet? Azzal, ahogy ő ezt összerakja és részben összegereblyézi a hazai anyagból, azt is mondja, hogy olyan szerzőket fogok most megszólaltatni, akik nem divatosak, és ebből építkezik. Az egész konstrukció lenyűgöző: az,

ahogyan az azonosság-tudatnak és a helyzettudatnak a feszültségét kompenzálja a gyöngy-kagyló-motívum, és ez a könyvben magyarázó elvvé válik. Ez óriási szerintem, ahhoz hasonló, amit Tengelyi László mond a sorseseeményről meg a narratív identitásról. Az, ahogyan a fogalmakkal, például az identitásfogalmakkal dolgozik, szerintem messze túlmutat azon, amivel ebben az időszakban bárki más dolgozott magyar nyelvterületen.

Berszán István: Tengelyihez az közelíti, hogy Évának is a szabadság a viszonyítási pont, tehát Kant.

Serestély Zalán: Igen, ezt akartam is mondani, hogy *Az örök béke* Kanttól nagyon benne van, csak Tengelyi a francia fenomenológia felől építi tovább.

Egy pragmatikai kérdés merült még fel bennem. Imre az előbb hivatkozott egy szöveghelyre, ahol nagyon konkrétan arról írt Gyimesi Éva, hogy az erdélyi magyarság jogfosztottságban él. De ez egy rövid passzus, és ezen kívül kevés a közvetlen utalás a helyzetre. A kézirat történetéhez hozzátartozik viszont, hogy az állambiztonság elkobozta. Erről tudunk valamit, hogy ez hogy működött? Hogyan olvasott az állambiztonság egy ennyire teoretizáló szöveget?

Balázs Imre József: Erről talán Gyöngyi tudna többet, hogy hogyan is működött a 80-as években a társadalomtudományi kör Sepsiszentgyörgyön, és mit tekintett a hatalom ezzel kapcsolatban problematikusnak.

Orbán Gyöngyi: Maga a téma, hogy a kisebbségi magyarságról szól, önmagában ellenségesnek minősült. A titkosszolgálatnak ennél nem kell több.

Berszán István: Gondolkodom még valamin: egy helyen Éva a szenvedés és az erkölcsi helytállás kapcsán arról ír, hogy ez lehet személyes stratégia, de másfél millió ember nem követheti. Hogyan érti Éva ezt az érvet pontosabban?

Gábor Csilla: Itt a mondat az utólagos zárszóból: „Amíg nincs valóságos demokrácia, a transzilvanizmus a romániai magyarság egyik túlélési stratégiaként kínálkozik továbbra is. Ám egyes emberek személyes meggyőződését nem lehet kétféle ember számára kötelezővé tenni.”

Berszán István: Ez az, igen. Vajon a „valóságos demokrácia” várása nem ugyanolyan túlélési stratégia?

Balázs Imre József: Ez az egyik szöveghely, ahol erről beszél, igen, de a korábbi korszak kapcsán azonosítja be. Általánosabban is egy értelmiségi öncsalásként értelmezi ezt a pozíciót, ami ráadásul a könyv 80-as évekbeli megírásának közegében, a tömeges kivándorlás kontextusában rengeteg empirikus bizonyítékkal támasztható alá. Nem működik stratégiaként már ez az ideológia.

Berszán István: De van ebben valami olyasmi, hogy az erkölcsi kiállás egy szubjektív, sokszor problematikus dolog, és ott van alternatívaként a valóságos cselekvés: a jogi meg a politikai helyzet tetteles alakítása. Ezt az éles szembe-helyezést érzem problematikusnak.

Orbán Gyöngyi: Önmagában is az. Mert az értelmiségi felelősségtudatnak tulajdonképpen ugyanazt a vonulatát folytatja, amit a transzilvanista ideológiának a képviselői is folytattak, tehát azt, hogy az értelmiségi felelős a közösségéért. És akkor feltehető a kérdés, hogy ha felelős vagyok a közösségemért, akkor ez azt jelenti-e, hogy előírhatom a közösségem számára azt, amit én helyesnek tartok.

Berszán István: Ezt a vonatkozását értem, hogy egy személyes meggyőződés ilyen számonkérő módon nem erőltethető rá másokra. De a szembeállítást továbbra is túl erősnek érzem. Az 1989 utáni történések számomra azt mutatják, hogy az ellenpólus sem bizonyult olyan magától értetődő kilábalásnak a bajainkból, az is egy nagyon szövevényes és ideológiáktól terhelt kísérlet volt.

Balázs Imre József: A könyv alapján ezt nyilván az 1989 előtti vonatkozásokra, az akkori aktivitására kell vonatkoztatnunk, nem a 90 utánra – hiszen ez erről szól, hogy addig is lehetett tenni valamit, amikor látszólag reménytelen volt, és ő tett is: beadványt írt, és a tanítványok kihelyezése ellen tiltakozott.

Visszatérve még egy pillanatra arra, amit mondtál, hogy miért értelmiségi ideológiának tekint, és miért nem tartja kiterjeszhetőnek kétmillió emberre: „a ködbe hördült, mint az orgona”, amit Zalán idézett, épp erről szól az Éva elemzésében. Tehát ez az „orgona” az öncsalás: a zenévé oldás. Kétmillió ember ezt a szép és esztétikus öncsalást nem tudja megcsinálni például.

Serestély Zalán: Ez egy pragmatikai érv, de hát morálisan is eleve problematikus: hogyan lehetne normatívaként embereknek előíranyozni a szenvedést? Ebben volna valami amorális.

Ábrahám Anna: Eszembe jutott közben az a szempont, amivel erre a beszélgetésre jöttem: az aktualitásán gondolkodtam folyamatosan ennek a kötetnek. Az lett a kérdésem, hogy az, amit ő végiggondol ebben a kötetben, és amiről mi is beszélgettünk eddig, szerintetek ezen a szűk intézményes, akadémiai kereten kívül mennyire látható az erdélyi magyar társadalomban? Mennyire látható az az újraértékelése a transzilvanizmusnak, amit Gyimesi Éva végrehajtott, az olvasási szokásokban teszem azt? Hogyha elgondolkodunk azon, hogy mit kérhet számon az értelmiségi a nem értelmiségitől, valaki látni véli-e a hatást, akár iskolákban, mert nekem ez a vesszőparipám, és az már tömeghatást jelenthetne. Látható-e tehát mindebből valami az intézményes kereteinktől távolodva?

Berszán István: Szerintem az iskolákban párhuzamosan zajlott, és ugyanúgy folytatódik a transzilvanista hagyomány, illetve annak kritikája.

Serestély Zalán: Én is azt látom, hogy bizonyos szempontból élünk tovább a transzilvanizmusban, néhány cikk vagy interjú a sajtóban mintha továbbra is azt próbálná bizonygatni, hogy Erdély egy ilyen ideológiamentes hely, ahol nincsenek nagy irodalmi apagyilkosságok, nincsenek politikai szembenállások. Mintha Erdély egy ilyen vákuum volna, ahol normálisabbak vagyunk, mi nem megyünk egymást torkának, miközben dehogynem. Kicsit az erdélyi tündérvár motívuma is benne van ebben, ami persze közben vadászkert lett.

Balázs Imre József: Nekem is van két válaszom is az Anna kérdésére, egyrészt az, hogy a transzilvanizmuskritika hatása az iskolákban érződik talán legkevésbé. Mindig megkérdem az erdélyi magyar irodalom tantárgy keretén belül a diákjainkat, hogy a közoktatásban kik voltak azok az erdélyi szerzők, akikkel találkoztak, és nagyon kevés név hangzik el, és az is esetleges: Tamási, Kós, Kányádi, néha Kovács András Ferenc szokott eszükbe jutni, de évről évre és településről településre változó módon.

Mégis van folytatása szerintem a *Gyöngy és homok* víziójának, én például ebbe a vonulatba sorolnám mindazt, amit mondjuk Kovács András Ferenc, Láng Zsolt vagy Visky András a 90-es évektől kezdve írt és publikált, az Éneklő Borz Sütő-számát is beleértve. Van tehát szerintem folytonossága az ő pozíciójának, és nem mondanám, hogy mondjuk Visky András irodalmi tevékenysége vagy a Kovács András Ferencé, Tompa Andreáé nem fejt ki hatást. Csak másik oldalon folyamatosan ott volt a média sokáig nagyon durván anakronisztikus, másik Erdély-képe, amire egy ideig a „Dunatévé-Erdély” kifejezést is használtuk: öreg bácsi a faluban megy a botjával, népviseletben, háttérben fehér templom. Emögött az Erdély-imázs mögött, ami azóta a turizmussal és sokminden egyébbel is összekapcsolódott, nagyon erős médiaapparátus áll, ezzel mi értelmiségi-

ekként nagyon nehezen tudnánk versenyre kelni a hatást tekintve, de azt gondolom, hogy azért, ahogy István is mondta, a kritikájának a jelenléte is folyamatos, zajlik a folyamatos reflexió a jelenségre, ami például a Boka László összeállításában 2023-ban megjelent *Transzilvanizmus*-kötetben is tetten érhető.

Zabán Márta: Miközben hallgattalak benneteket, az jutott eszembe, hogy valóban érdemes akár módszertani javaslatként is felfogni a *Gyöngy és homokot*, azt nézni benne, hogy miként leplezhetjük le az ideológiánknak azokat a vonatkozásait, amelyek ténylegesen provinciálissá tesznek bennünket. Vajon mi ma mire vagyunk ugyanolyan vakok, mint amit ő leleplezett a saját idejében. Ebből a szempontból számomra folyamatosan a kultusz kutatás módszertana ugrott be, az, hogy sokkal később a kultusz kutatás kezdett magyar nyelvterületen ugyanígy gondolkodni ezekről az ideológiákról, kérdésekről, és találta meg a módszertani fogódzókat mindehhez.

Fussunk még egy kört, olyan kérdések kapcsán, amit még nem volt alkalmatok elmondani?

Molnár Bodrogi Enikő: Én sokszor gondolok arra, hogy mennyire szeretnék elbeszélgetni Évával a kisebbségi témájú kutatásaimról, amelyek egy távoli finn-ugor kisebbségre vonatkoznak. Hihetetlen számomra az, hogy olyan kérdések, amelyeket a transzilvanista ideológia felvetett, azok ma, 2025-ben Észak-Svédországban, a meänkieli közösségben, mennyire hasonlóan merülnek föl. Csak van egy olyan óriási különbség: amögött, aki legtisztábban képviseli ezeket az értékeket, Bengt Pohjanen, aki semmit nem tud a transzilvanizmusról, vagy ha valamit tud, azt tőlem tudja, mögötte tehát nincs és nem is volt olyan támogató közösség, mint a transzilvanizmus képviselői mögött. Erről annyira szeretnék Évával elbeszélgetni, hogy mit szól ehhez a jelenséghez? Ugye szó volt arról, hogy Trianon után mennyi idő eltelt, hogy más az ilyen-olyan kontextus. De hát ebben az esetben a demokratikus Svédországról van szó, ahol legalábbis látszólag nem beszélhetünk arról, hogy elnyomnák a kisebbséget, megtiltanák az anyanyelv használatát, és mégis itt van, jelen van a probléma. Pont ennek a témának a kapcsán el nem tudom mondani, hányszor kézbe vettem a *Gyöngy és homokot*, a *Teremtett világot*, és szinte bárhol ütöm fel ezeket a könyveket, mindig találok valamit, ami elgondolkodtat, továbbvisz a kutatásban, úgyhogy ezért külön is nagyon hálás vagyok Évának.

Zabán Márta: Én azt figyeltem ma, hogy kihez beszélünk ezen a szemináriumon. Ez már a második esemény ebben a sorozatban, és azt éreztem, hogy sokkal többet beszélgettünk egymással, mint első alkalommal. Örülök, hogy ezt a közös hangot a Gyimesi Éva kötetei inspirálják. Ez már valami.

Lejegyezte és szerkesztette: Balázs Imre József

KESZTHELYI GYÖRGY

A régi

– költőkről, költészetről –

Amikor összefutsz vele a vékonyabbikkal
a teltebbel olyan mindegy csak a száj a szó
harmóniája jelzi hol a sorompó vagy éppen
hol nincsenek útjelző táblák sebkorlátozás
akkor válsz valakivé mert szájukra vesznek
óvatos ujjakkal szétkenetetnek miközben
arról fantáziálnak hogy ebből hamarosan
fejedelmi senkit főzünk hiszen régi anyag
gerince kőből tán bele is törnek a fogak
vakító fénye gyilkol rozsdás kardja mérgez
nem szólunk hozzá még szabásmintát sem
veszünk alakja után nehogy ránk boruljanak
néhány rég kimúlt század rohadt emlékei

Noktürn

Hogy van az, hogy a villamos kerekeinek
kattogását etűdként éled meg akár,
vagy hogyan képzelhetsz bele
egy diszkrét Chopin-keringőt, mintha
nagyanyádat a hullaszállítók éppen vinnék
lefelé a harmadikról, miközben
a tisztek házában a nagy napra készülődnek,
kürtökkel, trombitákkal és egyéb
oda nem illő, harsogó hangszerekkel
degesztik a keletlen felszabadulást,
amely a halott test esetében tényleg az.
Feltehető, hogy a neonfénytelen, a faágak kontúrját
éppen csak sejtető éjszaka a magyarázat,
ha trágyaszagot vagy kolompokat
nem is szállít ökrösszekéren az ablak alá,
ez a fekete-fehér, falusi képernyő
visszafesti hajad gesztenye színét,
elsimítja arcod mélyülő árkait,
elhiteti veled, hogy a reggel sem egyéb,
mint papírra körmölt olcsó klisé,
az óraketyegés meg a tér paródiája.
Berámázott kép üvegéből tükröződik vissza
a végtelenül hosszúnak tűnő szerelvénnyel

ablakainak halvány fénye, ideje lenne
a bordák alá csempészni némi bűntudatot,
a mechanikát elkülöníteni a biológiától,
összpontosítani a szív dallamára.

Cementlépcsők vezetnek tovább a harmadikról,
a szív halkán kattogó villamos kerék,
halld etűdként, Chopin-keringőként,
halott elődeid az ablakok.

Éjszaka

Éjszaka belopakodott az ősz,
megsimogatta meztelen hátát,
álmai akkor sárgák, rozsdabarnák lettek,
levélszőnyegen bókászott tovább
a gesztenyefák között.

Beszélni nem mert még,
hallgatni sem akart, a nyitott ablakokból
elfojtott vágyak köszöntek vissza.

2024. augusztus 28.

TOMPA ANDREA

„MEGHALNI SZABAD”

A Hamlet-szerep mint modell Janovics Jenő számára
1919-ben

**A történelmi helyzet,
amelyben a direktor
találta magát, úgy volt
ismeretlen és új,
hogy nem lehettek rá
kész válaszok.**

Kántor Lajosnak a rendszerváltás után nyomban megjelent esszéje, a *Hamlet a bántott félhez tartozik* című könyvecskéje¹ a Shakespeare-dráma kétszáz éves erdélyi színpadi történetét vázolja fel, benne hangsúlyos helyen szerepel az 1919-es, kolozsvári nemzeti színházi előadás, amelyet az emlékezet megszakadt előadásként tart számon.² „A hamleti kérdést tehát Janovics és színészei ismét megválaszták, egyértelműen a »Lenni« mellett foglalva állást”³, fogalmaz a szerző. Ahogy Kántor a címben is utalt rá, a bántott félhez tartozó Hamlet akár egy egész közösség metaforájaként is értelmezhető.

A jelen tanulmányban foglaltak alapján a *Hamlet*ben talán olyan műre ismerhetünk – és ez új távlatokat nyithat a Shakespeare-mű erdélyi magyar színjátszásban és irodalomban betöltött szerepe kapcsán –, amelyet egy nagyobb eszmetörténeti áramlatban, a transzilvanizmus eszméjének keretei között is alkalmasint meg lehetne vizsgálni. „Történetiségét tekintve egy időben formálódó jelenségkőről és annak variánsairól beszélhetünk, nem pedig egyetlen, stabil és változatlan alakzatról, mely a két világháború közötti politikai-társadalomtörténeti szerepköre mellett elsődlegesen szépirodalmi, kulturális hatásában mutatkozott erőteljesnek, ugyanakkor jogi, erkölcsi és vallási vetületeiben

Jelen tanulmány egy hosszabb, 2025 őszén megjelenő kötetben megjelenő Janovics-tanulmány részét képezi: Tompa Andrea: „Meghalni szabad”. *Janovics Jenő történetei 1919–1945*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kvár, 2025.

is hangsúlyos maradt”, írja Boka László a transzilvanizmus jelenségét összefoglaló legfrissebb kötetben.⁴

Bizonyára nem indulnak ebbe az irányba felvetéseim, majd kutatásaim, ha nem találkozom magam is a színpadon egy olyan *Hamlet*-előadással Kolozsváron 1987-ben⁵, amely e drámán keresztül gondolkodott a jelen időkről és a magyar közösség helyzetéről Romániában; ezeket a *Hamleteket* össze is fűztem egy irodalmi műben.

„A lét, vagy a nem-lét kérdése”, ahogy az Arany-fordítás fogalmazott eredetileg, a kizökkent idő és a trauma (nyelvi) rokonsága, az erkölcsi dilemmák, a valóság és a bolondság, illetve örület választásai megnyitják az utat afelé, hogy a *Hamlet*ben valamiféle mindennapi életben eljátszható szereplehetőséget ismerjen fel egy közösség, vagy annak éppen vezető helyzetben lévő tagja.

Ismert és ikonikus színháztörténeti fénykép⁶ az 1919. szeptember végi *Hamlet* előadás után készült, a kolozsvári Nemzeti Színház társulatát ábrázoló felvétellel: a társulat valamennyi tagja látható rajta, a kép bizonyára a színpadon készült, a felirat: „Nemzeti Színházból katonai erőszakkal eltávolított társulat 1919. október 1-jén”. A képen valamennyi színész, díszletmunkás, alkalmazott látható, Janovics Jenő direktor középen ül világos színű öltönyben. Közismert az is, hogy a társulattól végül senki nem távozott Magyarországra. A Nemzeti társulata csapattá vált, abban az értelemben, ahogy Erving Goffman definiálja olyan egyének együtteseként, „akiknek bensőséges együttműködésére van szükség ahhoz, hogy adott helyzet-meghatározás érvényben maradjon”.⁷

„Mikor az egyén új helyzetbe kerül a társadalomban, s új szerepet kell játszania, valószínűleg nem kap részletes útbaigazítást arról, hogy miként viselkedjen”, írja Goffman *Az én bemutatása a mindennapi életben* című szociológiai tanulmányában.⁸ Janovics Jenő Nemzeti Színházi igazgatóként új helyzetbe került 1918 decemberében. Az ország második Nemzeti Színház-igazgatója szerepéből egy új államban találja magát, amely állam nem ismeri el a korábbi intézményt, és amelytől az egész közösséget is meg is akarja fosztani. A szimbolikus nemzeti tértől, magától az épülettől és az abban betöltött szerepétől egyaránt meg kell válnia. Erre a szerepre nincs forgatókönyv, hiszen hasonló még nem állt elő. Nem arról van szó tehát, amire bármilyen igazgatónak fel lehet és kell készülnie mindenkor, hogy megbízója, a (magyar) állam elmozdítja helyéről, hanem hogy megszűnt feje felett a megbízója és ezzel intézménye is.

Ami Janovics Jenővel és a kolozsvári Nemzeti Színházzal történik az 1919-es év folyamán, annak nemigen van történeti előzménye és olyan mintázata, amelyből az intézmény élén álló direktor tudta volna, milyen döntéseket hozzon és hogyan, színigazgatóként mi volna a dolga és felelőssége, emberként milyen morális kötelezettségei vannak, netalán milyen veszélyekkel járnak választásai, egyszerűen mit kockáztat. Nem volt rá precedens, nem volt felkészülési lehetőség sem, nem volt rá kipróbált szerep a gyakorlatban abban a történelmi pillanatban, amikor végbemegy az impériumváltás. A történelmi helyzet, amelyben a direktor találta magát, úgy volt ismeretlen és új, hogy nem lehettek rá kész válaszok.

Úgy tűnik, az egyetlen szereplehetőség, amely vezérfonalként valamelyest eligazította őt saját működését és vállalását illetően, egy háromszáz évvel korábban megírt dráma volt, egy irodalmi-színházi minta, amely ugyan angol nyelven íródott, mégis magyarul vált nemzeti kincsé. Janovicsnak oda kellett tehát nyúlnia, ahol készen állt valamilyen jelentés, tudás, amelyről mély, előzetes ismeretei voltak ugyan, hiszen a benne foglalt szavakat sokszor mondta ki fenn-

hangon, nézők előtt, és tudósként is hosszan vizsgálhatta, mert színháztörténészként alapos tudást halmozott fel róla. A *Hamlet* volt az ismert minta, amelyből e helyzetben meríteni tudott.

Miért éppen a Hamlet lesz ez a szerep? Nem volna elégséges válasz az, hogy Janovics pályáján kitüntetett, egyszerre univerzális és nemzeti jelentőségű mű is (az Arany-fordításnak köszönhetően). Hanem ezen túlmenően az új helyzetbe került színidirektor erkölcsi helyzetmeghatározását látja benne; „bármely helyzet-meghatározásnak kitüntetett erkölcsi jellege is van”, írja Goffman.⁹ Nem utolsósorban egy történelmi-politikai fordulat esetén a vállalható vagy vállalhatatlan szerepet illetően egy politikai mű igazít el.

A hamleti szereppel való azonosulás azt is jelentette Janovics Jenő számára, hogy nem magánemberi döntéseket kellett meghoznia, hanem intézményvezetői, közszereplői minőségében kellett válaszolnia a pillanatnyi történelmi helyzetre; ahogy Hamlet sem magánember többé azután, hogy tudomást szerez Claudius gyilkos tettéről. Claudius nem pusztán testvérgyilkos, de királygyilkos is. A király legitimitásának a kérdése forog tehát kockán a drámában. A magánélet pedig – olvasható ki a *Hamlet*ből mint politikai drámából – felügyelet alatt áll, alá van rendelve a hatalmi tekintet ellenőrzésének.

A kolozsvári direktor számára a hamleti, sok felvonáson átívelő hezitálás, a cselekvések elodázása azonban „lerövidül”: naplója¹⁰ tanúsága szerint korán eldönti, hogy minden eszközzel ellen fog állni az új hatalomnak, és nem kívánja átadni a kolozsvári Nemzeti Színházat az új román adminisztrációnak.

A vele és intézményével végbemenő történéseket 1918 decemberétől a következő év őszéig a legalaposabban rögzítette naplószerű feljegyzéseiben, és amikor lehetősége nyílt rá, a nyilvánosság számára is feltárta; erre a közlésre azonban sokat kellett várnia, és az alkalmas pillanat csak a második bécsi döntés időszakájában érkezett el, 1940-ben. Ez a naplószerű rögzítése az eseményeknek azt beszéli el, hogy mi történik pontosan, napról napra, olykor óráról órára. Mintha egy hadiállapot eseményeit rögzítené naplójában. Az a fontos tehát, hogy mi a történet – az értelmezés, mérlegre tétel távolsága még sokáig várat magára.¹¹

1919-ben Janovics Jenő címszereplésével a kolozsvári Nemzeti Színházban eljátsszák az utolsó előadást, a *Hamletet*, és ezzel a társulat el is búcsúzik a színház épületétől és a Nemzeti Színház nyújtotta szimbolikus tértől. Janovics addigra óriási Shakespeare-tudást halmozott fel színészként, rendezőként, színháztörténészként, olvasmányjaiból és írásaiban. Az év első felében túlvan egy rendkívül kalandos történeten, amikor a bolondokházába menekül, hogy ne vigye el az államrendőrség. Nemcsak bolondot játszik, akit hivatalosan is betegként vesz fel intézetébe Lechner Károly, a kórház vezetője, hanem valamiféle gyógy- vagy izgatószer hatására rendkívüli állapotba is kerül, amikor szemtől szemben áll üldözőivel. Hatalmas, gazdag *szerepfelület* jön tehát létre.

Hogy színészeket szereppel azonosítanak/azonosítunk a mindennapi életben – és nem csak színészeket –, általános gyakorlat. Például Isadora Duncan *Életem* című művében¹² két szerelmének sem fedi fel a nevét, az egyiket Rómeónak nevezi, a másikat Lohengrinnek, előbbi színész, utóbbi azonban nem. Janovicsot sem mások, de ő maga sem azonosítja Hamletként a színpadon kívül; az összefüggések, viselkedésminták, szereppel való azonosulás mélyebb és bonyolultabb ennél.

A színgazgató működésének legfőbb dokumentuma tehát naplója, amelyben a direktor a több mint félévnyi eseményeket rögzíti, bár, hogy pontosan mikor rögzíti ezeket, nem egészen határozható meg egyértelműen. Ha napló, akkor va-

lamelyest a benne rögzített eseményekkel egyvidejű (kellene, hogy legyen); ám Janovics csak két évtized múlva, 1940-ben „veszi elő” naplóját, és kezdi el közreadni különféle hosszabb-rövidebb publikációban, magánlevelezéseiben. Az ebben a naplószövegben rögzített események nemcsak a színháztörténeti emlékezet felelevenítését szolgálják, de személyes helytállásának bizonyítékai is.¹³

Hogy az ember minden körülmények között *átad*, illetve *kiad* magáról jeleket a társas érintkezés során, Erving Goffman fogalmazza meg *Az én bemutatása a mindennapi életben*¹⁴ című kötetében. Az átadás tudatos cselekvés (ide tartoznak a verbális szimbólumalkotások is), a kiadáshoz a cselekedetek szélesebb skálája tartozik.¹⁵ A mások előtt megjelenő egyén hol teljesen kiszámítottan cselekszik, „kizárólag azért fejezi ki magát bizonyos módon, hogy ezzel olyan benyomást keltsen, amely valószínűleg kiváltja azt a sajátos választ, amelyet megkapni szeretne”, írja Goffman.¹⁶ Néha azonban ezek a kiadott jelek nem tudatosak, sem szándékosak.

Dolgozatomban Goffman idézett munkájának fogalmait fogom használni (kivéve amikor Janovicsnak a színpadi hamleti szerepalakításáról lesz szó). „Azt az előre megszabott cselekvési mintát, amely az alakítás során bontakozik ki, s amely más alkalmakkor is bemutatható vagy eljátszható, »szerepnek« vagy »rutinnak« nevezhetjük.”¹⁷ Goffman szerint az alakítást úgy határozhatjuk meg, „mind adott résztvevő adott alkalommal végzett valamennyi tevékenységét, amelynek célja valamilyen módon a többi résztvevő befolyásolása”.¹⁸ A homlokzat fogalmát az alábbiak szerint definiálja: „állandó jellegű kifejezőkészség, amelyet az egyén az alakítás idején szándékosan vagy akaratlanul használ fel.”

Goffman *interakciók során kialakított szerepről* beszél, az alábbiakban azonban egy naplóban rögzített eseménysorról lesz szó, vagyis nem vagyunk tanúi valaminek, hanem feljegyzéseket olvasunk ezekről az interakciókról. Goffman a (szemtől szembeni) interakciót úgy határozza meg, mint „egyének kölcsönös hatását egymás cselekedeteire, amikor egymás közvetlen fizikai közelségében vannak”¹⁹. Tekinthető-e maga a napló is interakciónak? Ahogy másutt részletebben is kifejtettem²⁰, az 1919-ben rögzített és ezt követően rejtegetett naplót Janovics 1940-ben „veszi elő”. Elővenni annyit jelent, mint valamilyen céllal, a nyilvánosság felé tett első lépésként felhasználni a bizonyító erővel bíró textust, vagyis az ebben foglalt eseményeket számos helyen és módon, a nyilvánosságban, illetve intézményekkel folytatott levelezésben érvként felmutatni. Elsősorban a helytállás és erkölcsi rendíthetetlenség bizonyítékaként. A napló maga is mintegy kommunikációs helyzetbe lép, vagyis ilyen módon interakciónak tekinthető, a társadalmi érintkezés részének.

Egy politikai mű

■ A *Hamlet* politikai mű – ezért is kínál majd igencsak alkalmas szerepfelületet egy új történelmi helyzetben. 1956 késő őszen egy ismert lengyel Shakespeare-kutató, Jan Kott által látott krakkói előadáson a címszereplő nem könyvet, hanem újságot olvasott; „Dánia börtön”, kiáltotta. Hogy miről olvashatott a korabeli újságban? Nyilvánvalóan a magyar forradalom leveréséről. „A szerepeket mindig az adott kor osztja ki. Mindig a mindenkori jelenkor”, írja.²¹

„A *Hamlet* olyan, mint a szívacs. Ha nem stilizálva, muzeálisan játsszák, nyomban magába szívja az adott kort, mindenestül”, írja Kott.²² Hamletre rá-

kényszerítenek egy szerepet, amely nincs készen – egy feladatot kap, amivel birkóznia kell. Új helyzet számára is, előzmény nélkül. Ugrás az ismeretlenbe.

Beszélni a *Hamlet*t, a *Hamlet*en keresztül a korabeli társadalmi valóságról, ezt jelenti a *Hamlet* mint politikai mű. Amikor nem lehet nevén nevezni az új elnyomókat, hanem a shakespeare-i, magyarul az Arany János-i mű szólal meg valamilyen médiumon keresztül.

A *Hamlet* Arany János pályáján belül is már politikai műnek tekinthető. Az Arany-fordítás és a kortárs (magyar) belpolitika kezdettől összefonódik, a kiegyezéskori kimondhatatlan társadalmi viszonyok *Hamlet*en keresztül válnak kimondhatóvá. A *Hamlet* kapcsán Keresztury Dezső egyenesen úgy fogalmazott, hogy „a darabnak Arany korában még igen erős politikai töltése volt, ahogy a *Bánk bánnak* is, hiszen egy-egy rohadt rendszert haszonélvező királyi személyt öltek meg bennük.”²³ „Arany rejtőzködését ekkor [a kiegyezéskor] már egyfajta morális kritikaként is felfoghatjuk a közélet egy-egy történésével szemben”, véli elemzője, így a *Hamlet*-fordítás is ennek a rejtőzködésnek, vagy más szövegen keresztüli elfátyolozott beszédnek a része.

Szász János az Arany-fordítás születésének korát és annak politikai kontextusát így ragadja meg: „1867-ben vagyunk, amikor Bach (ó, de nem Johann Sebastian) elvégezte már szennyes munkáját, s a véreskező pribékek helyett a kesztyűs, pomádézott és illatos bécsi kezek nyújtanak békítő – dehogyis békítő, inkább újabb béklyót kötő – jobbot az elveszett forradalom fiainak. Mennyi elodázott tett, habozásba fúló cselekedet, elszalasztott jogos bosszú bűne terheli a lelkiismeretét. Vajon az elveszett apját sirató *Hamlet*t – mint annyi saját versében – nem elveszett barátját, Petőfit siratja-e Arany? Vajon annyi törpe Habsburgnagyság sürgése közepette nem ellenük fordítja-e Arany e csodálatos sorokat?”²⁴ Szász 1967-ben ír a száz évvel korábbi eseményről, a kiegyezésről; ugyanakkor a szerző saját kommunista romániai jelenéről természetesen nem írhatott ilyen nyíltan. Épp rezsimváltás van, Gheorghe Gheorghiu-Dej váltja a párt élén Nicolae Ceaușescu. Szász így folytatja: „Ezért beszélünk még ma is úgy, ahogy Arany beszélgetett száz esztendővel ezelőtt Shakespeare-rel. Ezért mondjuk ma is: »Lenni vagy nem lenni... Több dolgok vannak földön és égen, Horatio«; ezért jellemezzük ma is az ő szavaival a művészet feladatát, hogy: »tükröt tartson mintegy a természetnek«; ezért vált szavunk járásává: »A többi néma csend«...”²⁵

A *Hamlet* mint politikai mű értelmezése bomlik ki Jan Kott *Hamlet századunk derekán* című tanulmányában²⁶. „Politikai dráma, maradéktalanul, teljes egészében”, szögezi le Kott²⁷. „Mindig mindenki csak a politikáról beszél”, írja.²⁸ Erőszak, az intimitás hiánya, az intimitás leleplezése, a titkok kihallgatása, az árulások rendszere és az ebből következő színlelések és leleplezések határozzák meg a drámai történeteket. *Hamlet* a politika színpadán cselekszik, vagy sem, örületét Kott úgy értelmezi, mint tudatos elrejtőzést. „*Hamlet* tébolyodott, mert maga a politika nagy örütség, ha minden emberi érzést kiszorít.”²⁹

1919-ben viszont hangsúlyosabbá váltak a trónbitorlás, elnyomás, üldözés, kizöklent idő, az árulás, a döntések dilemmái, az értelmiség és hatalom viszonyának értelmezése egy új történelmi kontextusban.

Azonban nem pusztán egy politikai műről van szó, hanem nemzeti kultúránk szerves részéről is: „William Shakespeare *Hamlet*je Arany János fordításában nemzeti kultúránk és identitásunk egyik sarokköve”, olvassuk az Arany *Hamlet*-fordításának szánt tanulmánykötetben.³⁰ A *Hamlet* így nem csak egy szereplehetőséget, egy politikai jelentéssel, metaforákkal gazdagon ellátott szöveget kínál,

de az Arany-fordításnak köszönhetően egy „saját”, immár nem világirodalmi, angol, nemzetközi, hanem nemzeti értéket is. A *Hamleten* keresztül, ezzel a szereppel azonosulva lehet beszélni 1919-ben a nemzeti identitás kérdéseiről is, amelyeket az új történelmi kontextus veszélyeztet.

Valamennyi hamleti motívumot itt nem tudom kimerítően elemezni, ám néhányat kiemelnék. A hamleti feladat kérdését, az üldözés, a kizökönt idő, az egérfogó jelenetét („örültet játszani”), a Shakespeare-tanulmány írását és a hallgatás/elnémítás kérdését.

A feladat

■ Hamlet azzal szembesül, hogy apját nem kígyó marta meg, hanem meggyilkolták, ezért – közli a Szellem Hamlettel – bosszút kell állnia. Feladatot kap. Opheliával és Laertessel együtt „cselekvői lesznek egy drámának, amit nem tudnak mindvégig megérteni, amibe úgy keverték őket bele”.³¹ Jan Kott szerint ezek a szereplők tehát *belekeverednek* a drámába – nem választják szerepüket. „A *Hamlet* a kényszerhelyzetek drámája”, fogalmaz a szerző.³² Ez a belekeveredés, a hősré kiosztott, kényszerített szerep fontos mintázat lesz Janovics Jenő számára is, aki nem választja a történelmi helyzet által neki megírt szerepet, hanem helyzeténél fogva belekerül. Ő a színház igazgatója ebben a történelmi pillanatban, és neki – tehát nem a magyar államnak, nem a helyi vezetésnek, pártnak vagy érdekképviselőnek – kell döntenie arról, hogy mi legyen Erdély és Kolozsvár Nemzeti Színházával. Amikor 1919. szeptember végén a kolozsvári társulatnak végképp mennie kell a Hunyadi téri épületből, rendkívüli ülésre kerül sor (a jegyzőkönyv teljes szövegét közli a napló); Janovicsot vezetőjének választja ez az ülés.

Hamlet feladatot kap – kijelölt szerepet, amelyet tehát nem ő maga választ. Ez erkölcsi parancsként jelenik meg, amely a kizökönt időre azt a választ kényszeríti ki tőle, hogy „én születtem helyretolni azt”.

Napló, monológ, cenzúra

■ „Nem szólhat a száj”, mondja Hamlet, amint a Szellemmel való találkozása létrejött és megismerte, ami apjával történt. Nem beszélheti el közvetlenül. Hínnének neki? Vagy azonnal befognák a száját és megölnék? Mindenesetre nem jönne létre maga a dráma.

A beszéd tiltása, a színpadi előadások betiltása, az újság cenzúrázása, a valóság kimondásának lehetetlensége – egyszóval a cenzúra a napló egyik főszereplője, három tucatszor kerül szóba a szövegben. „[E]lviselhetetlen a cenzúra borúsága”, jegyzi fel április 1-jén, amikor tudomásul veszi, hogy betiltanak egy előadást – ő maga épp a bolondokházában van. Június 30-i bejegyzés: „Az üldözés, a sanyargatás mind kíméletlenebb lesz. A színház nem tarthatta meg hirdett Shakespeare ciklusát sem, mert a cenzúra betiltotta először a Coriolanust, azután a Julius Caesar előadását, mert ezeket a cenzor forradalmi daraboknak minősítette. Hamletnek felét, többek között a Lét vagy nemlét monológot teljes egészében törölte, úgy hogy teljesen értelmetlenné vált a drámairodalomnak ez a legnagyszerűbb alkotása.”

Hamlet a színpadon csak monológformában tud nyíltan, egyenesen fogalmazva beszélni – a monológ a közönséghez szól, a színpadi szereplők nem hall-

ják, ez a drámai konvenció lényege. Nyilvános beszédben nem lehet őszinte, legfeljebb bizalmasával, Horatióval fogalmazhat egyenesen. Janovics Jenő naplót ír (ha ez valóban egy korabeli feljegyzés), ez maga is egy monológforma, a szerző önmagával dialogizál. A monológ és a napló arra figyelmeztet mint forma, hogy a nyilvánosságban nem lehetséges a tiszta beszéd, „nem szólhat a száj”. A „szó, szó, szó” elliptikus hamleti válasz (arra a kérdésre, hogy mit olvas), a szavakkal szembeni bizalmatlanságot, a hazugságot leplezi le.

A színház az impériumváltáskor hivatalosan cenzort kap, akinek feladata ellenőrizni a darabokat és előadásokat, „nehogy bármi tekintetben az előadásokból a magyar-jelleg kidomborodjék”. Janovics a cenzorral darabértelmezési vitákba száll; népszínművek, operettek miatt ugyanúgy vitatkoznak, mint prózai darabokon. A színházon belül, derül ki az igazgató számára, van egy besúgó, aki a cenzor munkáját segíti.

A napló június 21-én összegzi a cenzúra szempontjait; ekkor már a direktornak komoly tapasztalatai lehetnek azzal kapcsolatban, hogy mi okoz gondot a cenzúrának: „A legrémesebb és legvadabb cenzúrákat alkalmazzák a színházzal szemben: magyar ruhában megjelenni a színpadon nem szabad. Magyar színeknek még kombinált viselése is tilos. Magyar népszínműveket vagy magyar jellegű darabot előadni most már nem szabad, magyar táncot lejteni nem szabad, egyetlen olyan szót, mely Magyarországra vonatkozik (pl. Budapest, Duna, Tisza stb.) kiejteni a színpadon nem szabad.”

Érdemes egy pillantást vetni a korabeli sajtócenzúrára is. A kor szokásainak megfelelően a napilapokat a cenzor húzásai alapján nem tördelték újra, hanem az illető részeket – csak teljes mondatokat – kiemelték, így a lap üres helyekkel tarkítva jelent meg, szembeszökővé vált a cenzúra jelenléte. Az olvasó pontosan tudhatta: az üres hely cenzúrárt jelent.

Az igazgatótól a hatalom képviselője azt követeli, hogy „internacionális jellegű műsort” adjon. Janovics azzal tiltakozik, hogy ő egy nemzeti színházat vezet, és azoknak a követelményeknek akar megfelelni. Március 15-e közeledtével – amikor is *János vitéz* volt műsorra tűzve (természetesen a népszerű dalműről van szó), melynek, mint ismeretes, nem csak magyar katonák a szereplői, de maga a magyar zászló is – a színházat határozatlan időre ismét bezáratják.

1919. március 15-e – mint annyi soron következő Március Idusa – csend és némaság tehát: az előadásokat betiltották, gyülekezni, ünnepelni természetesen nem lehet. Az *Ellenzék* 1919. március 15-i száma közli, hogy a színházak és mozgók bezárnak. Janovics így fogalmaz a naplóban: „A város teljesen kihalt, az üzletek bezárva, munkások nem dolgoznak, megünneplik a március 15-ét.” Március 15-e után a színházat fegyveres őrök veszik körül; az épületbe nem lehet belépni.

A hivatalok átvételének zöme 1919 márciusára esik.

Március 20-án már lehet játszani, ám a nézőtér teljesen üres. Éjszaka azonban – az igazgatónak lakosztálya van a színházban – alapos, hajnalig tartó házkutatást tartanak, „durván molesztálják”. Janovics másnapi saját fellépést a *Baccarat* című darabban betegség miatt lemondja, ebben az állapotban nem tud játszani. Elterjed a hír, hogy Janovicsot „a románok” megverték, mire megjelenik a Főtéren, hogy cáfolja a hírt. Az esti *A zsidónő* című darabra megtelik a színház. Az igazgató most már arra készül, hogy bármikor letartóztathatják. Március 23-án, arra való hivatkozással, hogy színházához új darabokat kell hoznia, illetve számos színésze távozott, budapesti utazásra oda és vissza kér engedélyt a ro-

mán prefektusnál, aki ígéretében támogatja az utat. Az engedélyt nem kapja meg. A színészek elmenetele azonban nem történt meg.

1919 áprilisa a cenzúra szempontjából sokkal súlyosabb pillanat a sajtóban, amelynek oka többek közt az is, hogy zajlanak a világpolitikai események, a magyar forradalom, a párizsi békekonferencia, de valójában az új román adminisztráció is egyre jobban és figyelmesebben működik. Az *Ellenzéknek* van olyan címlapja, amelyen a cikkek egyharmada úszta meg a cenzori ollót.

Az 1919. október 1-i színházátvételt taglaló, Janovics és Onisifor Ghibu államtitkár tárgyalásait közlő cikkek már nem tisztelik a teljes mondatok törlésének szabályát sem, a mondat a „kijelentem” szónál ér véget. Történetesen a „napló” befejezi ezt a hiányos mondatot, ami így hangzik: „kijelentem, hogy az átvétel ellen tiltakozom, semmit át nem adok, amennyiben az átvétel mégis megtörténik, azt csak az erőszak tényének tekintem, amely sem a bérbeadó, sem a bérlő jogi helyzetét nem érintheti.”

Öröm és gyász

■ A napló azzal a pillanatfelvétellel indul 1918 karácsonyán, amikor a Kolozsvárra megérkező román katonai csapatok táncot járnak az igazságos Mátyás szobra előtt. „Román nők a bevonult, hiányos öltözetű katonákkal horát lejtettek az igazságos Mátyás szobra előtt. A magyarok szíve pedig majd megszakadt a fájdalomtól, a Megváltó születésének örömnépén. A szemekből omló könnyek tengerre dagadtak.”

Az ünnepi pillanat és tánc egyrészt a szemlélő gyásza és fájdalma, másrészt a gyászoló Hamlet és a nászt ülő Claudius és királyné jelenetével való párhuzamosságot kínálja.

„Atyja halála, s gyors nászunk reá”, fogalmaz a királyné, s teszi Hamletet még boldogtalanabbá, holott ez csak egy színpadi sűrítmény, nagyjából két hónap telik el a két esemény között; ezek nem követik egymást ilyen gyorsan, csak Hamlet elméjében. „Kéjjel koporsók, gyászszal nász között”, így Claudius. „Torról maradt hidegsültből kitelt / A nászi asztal.”

„Ha üldöznek”

■ „Ha üldöznek, szembefordulok velük, de meg nem futamodom”, dönti el Janovics karácsony másnapján; döntése sokkal gyorsabb és egyértelműbb, kétely, bizonytalanság nélküli, mint a hosszú ideig vívódó Hamleté. Azonban üldözöttséget máris meg kell élnie. „Már Tövisen rémhíreket hallottam s azt a »biztos« értesülést súgták jóakaróim fülembe, hogy Kolozsváron már az állomáson le fognak tartóztatni, jobb, ha visszafordulok, mert úgyis agyonlőnek. Nem volt igazuk a rémhírterjesztőknek, mert Kolozsvárott az állomáson megmotoztak ugyan, el is vették Temesváron szerzett igazolványaimat, de szabadon engedtek.”

A claudiusi hatalom ellenőrző tekintete alá veszi Hamletet, akár gyászol, akár bolondot játszik; az új király nem akarja elengedni a fiút, amikor az távozni akar, viszont elküldi az udvarból, száműzi, amikor épp úgy akarja. Szabad mozgástere tehát Hamletnek nincs. A hatalom meglesi, kihallgatja, megfigyeli. A hatalom (foucault-i) tekintetének ellenőrzését tudja magán Janovics is: a színházból kiutasítják, személyesen ellenőrzik, motozzák, igazgatói szobáját átkutatják.

Kizökkent idő

■ A történelmi kizökkent idő, az új zsarnoki hatalomnak alávetett helyzet, a harc vagy tűrés attitűdjének választása, a lét és a nem-lét kérdése, a menni-maradni kérdés, vagyis a megfutamodni (Magyarországra) vagy maradni (Erdélyben, immár Romániában) számos szereppárhuzamot kínál a hamleti s a kolozsvári direktori döntések között. Az új helyzetbe került szereplő kénytelen lesz kialakítani saját attitűdjét, választásait. A *Hamlet* mint politikai mű annak a kérdését is feszegeti, hogy kié a (legitim) hatalom, ki van hatalmon, mit jelent jogszerűen birtokolni a trónt vagy erkölcsileg birtokolni azt. Claudius, aki testvére az elhalt királynak, elvileg jogszerűen birtokolja a trónt, mint tapasztalt férfi, őt megilleti, ám erkölcsileg mégis trónbitorló – hiszen ölt. A zsarnoki hatalomnak a jelennel való összekapcsolása akkor válik igazán éles kérdéssé, amikor a *Hamlet* című előadást ténylegesen el akarják játszani a Nemzeti Színházban 1919 őszén (el akarják és el is fogják); a néző számára a zsarnokság és az új hatalom olyan párhuzamokat kínál, amelyet a cenzor nem engedhet meg.

A „kizökkent idő” metaforája az 1919-es eseményekkel kapcsolatban túlságosan is kézenfekvő; Trianon és a „kizökkent idő” fogalma gyakran összekapcsolódik.

„Kizökkent az Idő... De Néked nem volt »kárhozat«, Tégedet nem emésztett akarat rozsdája: kétkedés! ... Pedig, hogy játszod még Hamletet. Te nem telepítetted át színházadat, de ősi százados helyén elszánt, nagyszerű munkával, bátor akarattal szolgálod a magyar művészetet s véle új hazád kultúráját is”, fogalmaz Bosnyák Zoltán 1924-ben Janovics Jenő jubileumi albumában³³. A trauma eseménye és a kizökkent idő fogalma is gyakran összekapcsolódik.³⁴

Térvesztés

■ Arról nincs ismeretem, hogy volt-e még olyan magyar állami fenntartás alatt álló intézmény Erdélyben, amelynek átadása az 1919-es impériumváltást követően ilyen hosszadalmas lett volna. A színház különleges helyzetben volt ebből a szempontból is. Egy Nemzeti Színház átadása nem pusztán adminisztratív esemény, hanem szimbolikus tér, ahogy minden nemzeti intézmény az, valódi szimbolikus hatalom átadás-átvétel, térfoglalás zajlik. A térvesztés tapasztalata Hamlet számára is valóságos. Hamletnek nincs lehetősége apja nyomába lépve a királyi szerepet átvenni, ha tetszik, országot is veszít, nem csak apát. Dánia börtönné válik számára, vagyis nem szabad(on megtapasztalható) tér, ebben való mozgása erősen korlátozott.

A Nemzeti átadásával kapcsolatos első lépés 1919 januárjában, amíg Janovics Pesten van, a színház lepecsételése; erről Janovics egyszerűen nem vesz tudomást, és feltöri a pecsétet.

A korabeli sajtó már májusban olyan lezárult tényként számol be az átvételről, amely megtörtént; a színháznak ekkor már van új román igazgatója. Ám a direktor végül csak október 1-jén vonul ki teljesen. Szerinte, ahogy ezt később gyakran meg is fogalmazza leveleiben, jogilag sohasem történik meg az átvétel, csak de facto.

Az igazgató nem *hajlandó* átadni a színházat, vagyis nem hajlandó tudomásul venni az új helyzetet, harcol és ellenáll, akárcsak Hamlet, aki lekicsinyli, sőt nevetségesnek látja Claudius, még azelőtt, hogy tudna gyilkos tettéről. „S egy

Bolondot játszani

■ A napló legkalandosabb és legszínházibb eleme Janovics elmenekülése az úgynevezett bolondokházába 1919 tavaszán. A történelmi kataklizmák idején, veszélyben lévő üldözöttek gyakran menekültek kórházba; az elrejtőzés története közismertek. Rejtőzködtek emberek a holokauszt idején is kórházban, de az 1956-os forradalom idején is.³⁵ Örültet kell tehát játszania, hogy megmeneküljön, éppen úgy, mint Hamletnek.

Janovics konfliktusba kerül a hatóságokkal, ahogy Hamlet is királyával:

„Hamlet a bántott félhez tartozik: / A kór szegény Hamletnek ellene.”

„renitens magaviselet”

■ Március 29-a éjszaka egy román származású barát (neve titok, Janovics zárójelben jegyzi meg: „a neve abban a kézirati példányban van megjelölve, amelyet az Egyetemi Könyvtárban helyeztem letétbe”, „A román úr régi magyar főtisztviselő volt s abból az időből származott barátságunk”, teszi hozzá) értesíti a direktort, hogy a kormányzótanács döntött a letartóztatásáról, ezért javasolja, hogy Janovics végrendelkezzen, amit ő meg is tesz, másnap közjegyzőhöz fordul. Az ok: „renitens magaviseletem”.

Hamlet viselkedése szintén renitens; ő is ellenáll, nem hajlandó azt mondani-tenni, amit elvárnak; gúnyos, ironikus, szemtelen, kihívó, provokáló. Nem bolond, nem örül meg (nem ő örül meg); s ezt így bizonyítja:

„Nem bolondság, / A mit beszéltem: tégy próbát velem, / S én szórul-szóra elmondom megint, / Holott az örült ész ugrálna szerte.”

Az örület színjáték, szabadság, ellenállás, lázadás, menekülés.

Janovics könyvtárosa még éjszaka az igazgató számos iratát, levelét égeti el; „Előkerült Némedy Mátyás, régi hűséges tagom és könyvtárosom. Már mindent tudott, mert a román úr abban a házban lakott az Attila utcában, ahol ő. S közölte vele, hogy mi történt, Némedy kosárszámra vitte a kazánházba irataimat, levelezéseimet elégetni. A nagy, drabális ember úgy sírt, mint egy gyermek.”

Fekete Mihály intézi el – Lechnert a katedréről hívatva ki –, hogy Janovics másnap felvételt nyerjen az örültek házába. Az éjszakát egy régi kardalosnőjénél tölti, minthogy bárhol másutt veszélyben volna: Kápolnayné Némethy Gizella³⁶ a Házsongárdi temető aljában lakik, „egy kis elhagyott viskóban”. Janovics másnap reggel a temetőn át haladva beköltözik a nagy híru professzor intézetébe. A temető motívuma is fontos, erre most nem térek ki.

Ahol a színidirektor elbújik: a Lechner Károly vezette kolozsvári Ideg- és Elme Kórház, azaz, ahogy később visszaemlékezik, a Zöldfedelű ház. Lechner Károly³⁷ nemzetközi híru ideggyógyász, akkor éppen orvostudományi dékán (március 28-án veszi át a tisztséget a dékán betegsége miatt), korábban dékánhelyettes volt. A kórházak ekkor még önrendelkeznek, az orvosok eskütelésre (a román királyra) való kötelezése, illetve kitelepítése későbbi eseménysor. Lechner nem elsősorban kórházi orvosként, hanem egyetemi tanárként kerül szembe az új hatalommal: nem lesz hajlandó letenni a hűségesküt az új hatalomra, ezért mennie kell majd az országból.

Janovics öt hétre eltűnik a városból és jóformán az újsághírekből is. Ezzel azonban kezdetét veszi az a történet, melynek végső szimbolikus stációja 1919. szeptember 30., a kolozsvári Nemzeti Színház átadása és a *Hamlet*-előadás lesz. A városban, ahol üldözik, az élet lehetetlenné vált számára. Janovics akkor fogadja el az elme-kórházba való menekülést, amikor minden út bezárult, a maradás és a Budapestre való utazás is, amelyet határozottan elutasított, hiszen mindeképpen Kolozsváron, Erdélyben akar maradni. „...itt fent vannak az okos, csöndes, higgadt emberek s odalent, a város zűrzavaros forgatagában futkároznak a bolondok.” A kizökkent időben Janovics érzékelése szerint a „normális” és az „őrült” cserélt helyet. Ám a gyanú rövidesen felmerül a hatóságokban – Janovics nem beteg vagy bolond, csak elmenekült.

A bolondság motívuma, fogalma a *Hamlet*-ben központi szerepű, mintegy két tucatszor fordul elő. Az örület a módja annak, hogy Hamlet (elméje) szabad maradhasson, kicsusszanjon az ellenőrzés markából, ironizáljon, furcsa lehessen, ne kelljen olyan szabályok, olyan rend szerint léteznie, amelyeket elutasít.

Polonius például nem is tudja megfogalmazni, mit is jelent az örület, amikor a Királynéval beszélget: „Rövid leszek. Nemes fiad megőrült: / Azt mondom, örült; mert »örült«, mi az? / Hanemha örült lenni s nem egyéb. / De hagyjuk ezt.” Ám ugyanő mondja azt is, hogy éppenséggel az örület az, amely kimondhatóvá tesz dolgokat: „Csudálatos, hogy gyakran az örültség eltalálja, mit az értelem s józanész nem bírna oly szerencsésen megoldani.”

Shakespeare-stúdiumok a bolondok házában

■ A „beteg” Janovics az örültek házában, a kizökkent időben Shakespeare-rel foglalkozik. „Sok könyvet hozattam fel. Shakespeare minden darabját újra átböngészttem. Shakespeare-t soha nem élveztem annyira, és azt hiszem, sohasem értettem annyira, mint ebben a különös, zárt világban. Egy Shakespeare-tanulmány megírásába kezdtem ma”, írja a napló április 6-i bejegyzésében. Majd így folytatja: „Szenvedélyesen dolgozom Shakespeare-tanulmányomon.” Az elme-kórházban írott munka bizonyára az 1920 novemberében, két részben, a rövid életű *Napkelet* című folyóiratban megjelent tanulmány lehet.³⁸ Janovics *Napkelet*-beli, legnagyobb, összegző Shakespeare-tanulmánya olyan szöveggént olvasható, amely mintegy megalapozza eszményeiben, esztétikájában azt a színházat, amelyet ezután működtetni fog. Kijelöli a saját helyét benne – a film adta gazdasági hátteret, az alávetettség józan tudomásulvételét, a szerény színpadtechnikát és külsőségeket, és legfőképpen a színészi játék központba helyezését. Hogy ez így valósult meg vagy sem, egy más kutatás tárgya volna.

■ JEGYZETEK

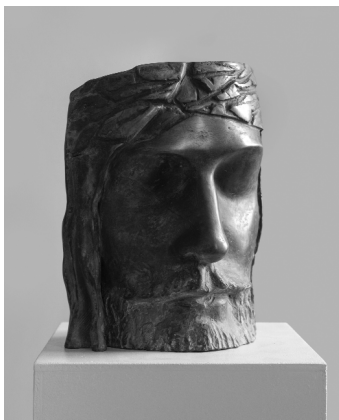
1. Kántor Lajos: *Hamlet a bántott félhez tartozik*. Héttorony, Bp., 1990.
2. Ezt az emlékezetkonstrukciót részletesen vizsgáltam az „*Ami megszakad*” című tanulmányomban. Színház 2013. szeptember, 8–21.
3. Uo. 26.
4. Boka László (szerk.): *Transzilvanizmus. Eszmék, korok, változatok*. MMA Kiadó, Bp., 2023. 7.
5. Tompa Gábor rendezését 1987. február 23-án mutatták be a Kolozsvári Állami Magyar Színházban.
6. Megtekinthető például itt: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/9/96/A_Kolozsv%C3%A1ri_Nemzeti_Sz%C3%ADnh%C3%A1z_1919-ben.jpg
7. Erving Goffman: *Az én bemutatása a mindennapi életben*. Thalassa Alapítvány-Pólya kiadó, Bp., 2000. 89.
8. Uo. 67.

9. Uo. 22.
10. A napló 81/9-es fondjegyzékszámával az Erdélyi Múzeum-Egyesület Janovics Jenő archívumában található.
11. A naplóról részletesen írtam a tanulmányomban: Tompa Andrea: *Az üres hely*. Korunk 2022. 3. sz. 69–79. Janovics naplójának részletei megjelentek: Korunk 2018. 12. sz., közzétette Antal Róbert-István.
12. Isadora Duncan: *Életem*. Ford. Galamb Zoltán és Nagy Borbála. L'Harmattan, Bp., 2009.
13. Helytállását főleg a második bécsi döntéskor kell bizonygatnia, zsidó származása miatt. Erről részletesen írtam a „Zsidónak tekintendő vagyok” című tanulmányomban (Korunk 2025. 1. sz. 3–16.).
14. Erving Goffman: *i. m.*
15. Uo. 14.
16. Uo. 17.
17. Uo. 24.
18. Uo.
19. Uo.
20. *Az üres hely*, valamint „Zsidónak tekintendő vagyok” című tanulmányokban.
21. Jan Kott: *Kortársunk, Shakespeare*. Ford. Kerényi Grácia. Gondolat, Bp., 1970. 80.
22. Uo. 79.
23. Keresztury Dezső: „Csak hangköre más”. *Arany János*. Szépirodalmi, Bp., 1987. 505.
24. Szász János: *Ő tudta: Hamletnek igaza volt*. Korunk 1967. 2. sz. 155.
25. Uo. 157.
26. Jan Kott: *i. m.*
27. Uo. 73.
28. Uo. 75.
29. Uo. 76.
30. „Eszedbe jussak”. *uo.* Sorozatismertető oldal.
31. Jan Kott: *i. m.* 79.
32. Uo. 83.
33. *Dr. Janovics Jenő emlékalbum. 1894–1924*. Összeállította Imre Sándor. Cluj-Kolozsvár, 1924.
34. „A Trianon-trauma és a holokauszttrauma egymásba fordulása mind az elkövetők, mind az áldozatok utódai szempontjából feloldhatatlan komplexusok forrása. Az elkövetői szerep vállalása lélektanilag óhatatlanul nehéz, még akkor is, ha az elkövetők generációja már nem él. Az egykor elkövetett bűn okozta kognitív disszonancia oldására szolgál az áldozatok hibáztatása, az önsajnálát, a múlt letagadása, a kényszerfelejtés és az ál-és pótcselekvések sora, mellyel a későbbi generációk azt színlelhetik, hogy elégtételt szolgáltattak az áldozatoknak, visszaállították a ki-zökkent idő normális menetét. Az áldozatok számára mindez óhatatlanul kevés, s egyáltalán nem megnyugtató. A trauma tudatosulását meggátolja a hallgatás, a traumatizáló élmény emlékének elfojtása. A családban lappangó titok felszínre kerülése a következő nemzedék tagjai számára kínos, fenyegető, értelmezésre szoruló élmény”. In: http://konfliktuskutato.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=369:nemzeti-emlekezet-nemzeti-tragediak-nemzeti-felejtés&catid=44:rasszizmus&Itemid=216; Erős Ferenc – Kovács András – Lévai Katalin: *Hogyan tudtam meg, hogy zsidó vagyok?* Medvetánc 1985. 2–3.
35. A Genfi egyezmény biztosítja háborús konfliktusok esetében a kórházak és sebesültek védelmét; az egyezmény 1906-os változata volt érvényben az első világháború végén.
36. Feltehetően azonos Lotscharekné Némethy Gizellával (Pest, 1852 – Kolozsvár, 1921) színésznő, énekesnővel. <http://mek.niif.hu/02100/02139/html/sz14/227.html>
37. Lechner Károly (1850–1922) a magyar elmeorvosi iskola egyik jeles megalapozója, a lélektan és a reflexológia nemzetközileg is elismert szaktekintélye, a Magyar Tudományos Akadémia tagja.
38. Napkelet 1920. 4. sz. 193–202. és 5. sz. 291–301.

KARÁCSONYI ZSOLT

AZ ERDÉLYISÉG ALTERNATÍV SZÍNPADAI

avagy a kísérletezés méltósága

**Miért éppen ez az
a színházi terep, ahol
a kortárs erdélyi szerzők
jó része először jut szín-
padhoz, vagy egy-egy
kőszínházi bemutató
után itt is folytatódik
drámaszerzői pályája?**

A múlt század hatvanas éveinek elején, de különösen az időszak második felében jelentős alternatív színházi terek létrejöttéről beszélhetünk Erdélyben, a Partiumban, Bánságban, olyan alternatív színházi terekről, amelyek nagy mértékben hozzájárulnak az adott időszak erdélyi magyar drámatermésének népszerűvé tételéhez, a drámaíróknak a színházi világba történő beemeléséhez, lett légyen szó egyetemi színpadokról, műkedvelő társulatokról, diákszínjátszókról, népszínházakról, amelyek sajátos helyzetüknek köszönhetően, „peremvidéki” jellegük okán is, a központ, a fősodor irányába tudnak elmozdítani drámaírói pályákat.

Ahogy erre Kántor Lajos is felhívja figyelmünket 1973-ban, a *Korunk*-ban megjelent tanulmányában: „Magyarázatot a késésekre, elmaradásokra lehet találni, a tény attól tény marad, és ebben az esetben a tények valóban nagyon makacsok: Páskándit és Kocsist előbb fedezték fel maguknak az egyetemi, sőt a középiskolás színjátszók, mint illetékes színházi szakembereink, akik még tegnap is az említett szerzők dramaturgiai fogyatékosságaira hivatkoztak. És nem csupán Páskándiról meg Kocsisról kell szólnunk.”¹ A tanulmány megírásakor méltán említi Kántor Páskándit és Kocsist², Sütő András hetvenes évekbeli sikersorozata csak később indul a kőszínházi³ keretek között, mint ahogy más szerzőket is felfedez, vagy akár ismét reflektorfénybe hoz az amatőr, diákszínjátszó, egyetemista, műkedvelő, népszínházi, kísérletezésre is nyitott társulatok hálózata.

(A különböző kísérleti törekvéseknek egyik meghatározó eleme maga a kísérletezés, a kísérletezéshez való jog, a „kísérletezés öröme”, ahogy Király László is jelzi egy 1968-ban, ugyancsak a *Korunk* hasábjain közölt, Grotowski munkásságára is figyelő írásában⁴ – *Szegény színház*⁵.)

Miért éppen ez az a színházi terep, ahol a kortárs erdélyi szerzők jó része először jut színpadhoz, vagy egy-egy kőszínházi bemutató után itt is folytatódik drámaszerzői pályája?

Kántor eszmefuttatását kiegészítik Szekernyés János mondatai, melyek szerint a diákszínjátszó és egyetemista csoportok színházmodellje „az egyszerű műkedvelésnél lényegesen magasabb és magasztosabb célokat követ, amely megvalósításaiban, előadásaiban professzionista szintre törekszik, de eszményeiben, kifejező eszközeiben, stílusában élesen és következetesen elhatárolja magát a hivatásosak gyakran elavult sablonrendszerétől”.⁶

Kántor és Szekernyés megállapításait tovább árnyalja, amit H. Szabó Gyula a diákszínjátszók kapcsán (de más csoportokra is érvényesen) jegyez meg: „nem pótolhatja a nagy színházak produkcióit egy-két műkedvelő előadás, de új színeket adhat, új színekkel gyarapíthatja a város művelődési életét. A diákszínjátszóknak nagy helyzeti előnyük van a hivatásos színházakkal szemben, s ha ezt kellő fantáziával, rugalmassággal ki tudják használni, nyert ügyük van. Mint-hogy nyilvánvalóan nem veheti fel a versenyt a színházakkal, a televízióval, a mozival, feladata az, hogy mást nyújtson közönségének, olyat, amit nem kap meg az előbbiektől. A színházak kötelessége a közönség minél szélesebb rétegeinek kiszolgálása, azért a repertoár összeállításakor figyelembe kell venni a különböző rétegek igényeit. Emellett megszabott terv szerint dolgoznak, évente 6-8 bemutatót tartanak, tehát egészen más tempóban dolgoznak, mint a műkedvelők.”⁷

A színház mint közösségi kommunikációs forma ebben az időszakban jóval túlmutat a kőszínházi kereteken, és közügyként is meghatározható,⁸ a korabeli nyilvánosság⁹ sajátosságaira is rávilágít.

A színház közösségi jellege és közügy szintű jelentősége nem csupán a kőszínházak történelmi drámákat színre vivő, vagy a történelmi parabolák áthallásos üzeneteit felerősítő előadásokban érhető tetten, de a színház alternatív tereiben is. Ha a „történelmi drámák az iskolákban elsikkasztott vagy meghamisított nemzetiségi történelmi múlt felelevenítését, tudatosítását is feladatuknak tekintették, tehát a nemzetiségi önismeret vonatkozásában úrtöltöttek be”¹⁰, az alternatív társulatoknak is jutott e szerepből, amit fel is vállaltak, akár a kísérletezés és újítás, akár a kortárs dráma és irodalom népszerűsítése által, ameddig ez lehetséges, hiszen a nemzeti és szocialista diktatúra egyre sötétebb aranykorában „tilos volt a nyolcvanas évek derekától klasszikus vagy kortárs magyar darabot játszani.”¹¹

Az erdélyi magyar kortárs dráma és líra sikeres népszerűsítéséhez, a nyilvánosságban való határozott jelenléhez hozzájárul az a szerves egészként működő, számos rétegből álló színházi struktúra, ami a hatvanas évek közepétől a nyolcvanas évek végéig gyakorol egyértelmű hatást a kortárs erdélyi drámára.

A múlt század hatvanas, hetvenes, sőt a szigorodó diktatúra nyolcvanas éveire is jellemző még, hogy a színjátszó társadalom számos rétegből áll: a falusi műkedvelő rétegtől kezdve, a középiskolás diákszínjátszó csoportokon és az egyetemista társulatokon át¹² a félamatőr/félprofi kezdeményezésekig, el egészen a „hivatalosan elismert” népszínházakig, mely rétegeknek felső szintjét az akkor működő állami magyar színházak jelentik. (A különböző színházi rétegek egy-

másmellettiségét tovább árnyalják többek között Banner Zoltán, Illyés Kinga, Nemes Levente vagy Varga Vilmos, Visky Árpád pódiumestjei.)

A „közönségfejlesztés” szempontjából egyik réteg sem elhanyagolható. Mint ahogy az sem, hogy a falusi műkövelőktől kezdve a kőszínházakig minden társulat fontosnak tartja a kiszállásokat más településekre, megyékbe, régiókba.

A felsorolt társulattípusokat olyan értelemben tekintem alternatívnak, hogy kiegészítik, olykor egyértelműen pótolják azokat az előadástípusokat, amelyeket a kőszínházak még vagy már nem tudnak megjeleníteni. Megfigyelhető, különösen Kolozsváron, hogy a stúdió-diákszínjátszó-mozgalom számos változatban jelenik meg: a klasszikus színházi előadások és szövegek mellett lírai műsorokkal is jelentkező Stúdió Színpadtól¹³, a Stúdió '51 és az *Echinox* színjátszóin át a Dusa Ödön nevéhez kapcsolódó Zsebszínházig, el egészen a kolozsvári egyetemi karokon önállóan működő színjátszó csoportulásokig, a hetvenes évek végén induló Maszkuráig. (A magyar alternatív színházi mozgalmakkal, még ha gyéren is, de kapcsolata van az erdélyi társulatoknak, a Budapesti Szkéné Diákszínház többször is meghívja a Stúdió Színházat. A hetvenes években a társulatot nem engedik ki Romániából, 1981-ben végül mégiscsak eljutnak Budapestre. Dusa Ödön kivándorlása után többek között a Szkénében is tart előadásokat.)

A Stúdió '51, amely a társulatok közül a talán leg-„dühösebb”, indulásakor leginkább középiskolásokból verbuválódó csapata okán is, többek között Arrabal és Carlo Teron, Kocsis István és Sigmond István darabjait viszi színpadra.¹⁴ Az ő repertoárjukból sem hiányzik a kortárs lírára, például Hervay Gizella verseire alapozó előadás.

Az erdélyi magyar dráma hetvenes évekbeli sikertörténetéhez nagymértékben hozzájárulnak a fent említett társulatok, társulattípusok, melyeknek kortársi transzilvanizmusa a műsorpolitikában érhető tetten leginkább, abban, hogy a különböző amatőr, olykor félprofi¹⁵ társulatok a kortárs erdélyi magyar dráma és irodalom népszerűsítését tűzik zászlajukra. Nem teljesen véletlenül, hiszen példának okáért a kolozsvári egyetemista színpad fellépői között a hatvanas években közepén olyan később igencsak ismertté és elismertté váló nevek bukkannak fel, mint: Király László, Farkas Árpád, Magyarai Lajos, Molnos Lajos¹⁶, miközben a kolozsvári diákszövetség magyar társulata többek között Kocsis István és Lászlóffy Csaba drámáit is bemutatja, az *Echinox* színjátszóköre az 1970-es években többek között Páskándi Géza, Sigmond István, Kocsis István drámáit, az évtized végére az *Anyám könnyű álmot ígér* dramatizált változatát is műsorra tűzi.

A diákszínjátszó, egyetemista társulatok világlátását nem csupán a kortárs szerzők jelenléte határozza meg. Az európai színházi mozgalmak, a román színházi világ reteatralizációs gesztusai is hatást gyakorolnak rájuk, éppen a klasszikusok újraértelmező színreviteleiben – ilyen szemszögből kell és érdemes vizsgálni a nagyváradi Kortárs színpad '71 negyedszázados tevékenységét is. A nagyváradiak ugyanis előszeretettel fordulnak klasszikus szövegekhez, ami az adott kontextusban egyáltalán nem tekinthető „lemaradásnak”, másrészt, ha más arányokban is, mint az itt említésre kerülő társulatok, de a Kortárs színpad '71 is beépíti műsorába a lírai esteket, Szabó Lőrinctől Palocsay Zsigmondig terjed a költészetnépszerűsítés sávja, miközben Sütő András és Illyés Gyula drámái egyaránt szerepelnek a repertoárban.

A bő negyedszázadon át, 1960-tól 1987-ig működő kolozsvári Stúdió Színpad, amit Kolozsvár harmadik színházaként is szokás volt emlegetni, a klasszikus és a kortárs műsort egyaránt színpadon tartotta. A klasszikus magyar és ro-

mán, valamint világirodalmi¹⁷ szerzők mellett rendszeresen adnak elő kabarékat, valamint kortárs szerzők szövegeire alapozó előadásokat. A drámaírók közül Páskándi, Kincses Elemér és Méhes György neve bukkan fel repertoárjukban, de legalább ennyire fontosak a Kenéz Ferenc, Kányádi Sándor, Lászlóffy Csaba verseire, prózáira alapozó előadások, vagy azok, amelyek több szerző verseiből válogatnak. Így kap színpadot a Stúdió Színházban, Kolozsvár főterén a lírikusok közül többek között Farkas Árpád, Palocsay Zsigmond, Szilágyi Domokos.

A különböző társulatoknál a repertoár felépítése szándékosan fenntartott, gyakorta pozitív energiákat felszínre hozó feszültségekre is rávilágít. Az alternatív színházi formák fent említett változataira is érvényes, a kísérletezés mellett, az, amiről a népszínházak kapcsán ír az *Utunkban* Kozma Elza: „küldetése népszínházainknak a drámairodalom, a színpadi és a népi hagyományok pártfogolása – végső soron az irodalom, szorosan véve pedig a leírt és a szépen, sokaknak elmondott Szó hirdetése.”¹⁸ A magyar szó színpadra segítése közügy, de a kísérletezés is az, a kortárs dráma és a kísérletezés, a klasszikus színpadi szöveg és az abszurdoid színmű, illetve a monodráma között a repertoárban gyakorta az egész estés vers-összeállítások képezik az átmenetet.

Egyes társulatok, mint a temesvári Thália-stúdió és az aradi Periszkop Népszínház, nem csupán a rendszeres megjelenítés által jelzik a kortársi dráma és irodalom bemutatásának fontosságát, az színházeszményük meghatározó elemeként jelenik meg.

A temesvári Thália-stúdió Páskándi Géza, Kincses Elemér, Kocsis István, Anavi Ádám, Méhes György, Szócs Kálmán drámáit viszi színre, a kortárs költőket dramatizált változatban, szerkesztett pódiumestek keretében népszerűsítik, a prózában írt művek dramatizálása sem áll távol a temesváriaktól, így tűzik műsorra Bálint Tibor *Önkéntes rózsák Sodomában* című regényét. Már indulásukkor hangsúlyozzák, hogy a „temesvári Thália-stúdió a hazai magyar drámairodalom hasznos fórumává, helyzetéből adódóan szerény kísérleti műhelyévé akar válni... A fiatal romániai magyar színműírók műveit szándékozza csoportunk rendszeresen s következetesen színre vinni. Főleg olyan értékes darabok bemutatását célozzuk, amelyekről – oktanul – idegenkednek a hivatásos színtársulatok...”¹⁹

A kortárs dráma mellett a kortárs líra is közönség elé kerül a temesvári egyetemisták színpadán – előbb Kenéz Ferenc, majd Király László verseiből állítanak össze egészestés műsort.

Szócs Kálmán, Király László, Szilágyi Domokos verseiből állít össze műsorokat az aradi Periszkop Népszínház, Bajor Andor, Kányádi Sándor színpadi munkáit is játssza. A Znorovszky Attila által irányított társulat az első (Szabó József nagyváradi rendezését is megelőzve) amely Znorovszky dramatizálásában műsorra tűzi az *Anyám könnyű álmot ígért*, Zágoni Attila *Sóderhivatal* című kisregényét; Kányádi *Kétszemélyes tragédiáját* is ez a társulat állítja színpadra először.

A felsorolt társulatok nagy részénél (Stúdió Színpad, Thália-stúdió, Kortárs Színpad '71.) a helyi közsínház színművészei vezetik a társulatot, vagy a társulatot akár színművészeti végzettséggel rendelkező színészek is erősítik, mint a Periszkop Népszínház esetében. Megtörténik, hogy más műkedvelő társulatoknál már „megedződött” tagok támogatják a csapatot, Znorovszky a Stúdió Színpad előadásaiban is játszik, majd Sepsiszentgyörgyön is közel marad a színházi élethez, publicistaként. Aradnál maradva – a temesvári Thália-stúdióban nevelkedett színészek is kapcsolódnak a Periszkop Népszínházhoz. A kolozsvári Stú-

dió Színház tagjai közül többen is statisztálnak különböző Harag-előadásokban, tehát részt vesznek a próbafolyamatban, szakmai tapasztalatokat szerezve. Kovács Levente így fogalmaz: „akár egy alternatív színészképző műhelynek is tekinthetjük több szempontból is a Stúdió Színpadot.”²⁰

A Stúdió Színpad évekig meghatározó tagjaként Dusa Ödön színművészként is komoly pozitív kritikai visszhangban részesül, de a Stúdió keretei szűknek bizonyulnak számára. Legendás Pinceszínháza, illetve Zsebszínháza, majd a hetvenes évek végén elinduló, általa vezetett Ifjúmunkás Zsebszínház a pantomim és a mozgásszínház eszközeivel kísérletezik, azonban ez utóbbinál is jelen vannak a kortárs erdélyi drámaszövegek, például Kocsis Istvántól a *Bolyai estéje*, illetve egy vagy több szerző műveit egybefűző előadásokban szerepelnek, többek között: Szócs Kálmán, Dobai Péter, Kányádi Sándor, Hervay Gizella, Lászlóffy Csaba, Szócs Géza, Szilágyi Domokos versei.

Az erdélyi kortárs dráma és irodalom népszerűsége elképzelhetetlen lett volna a múlt század hatvanas, hetvenes és nyolcvanas éveiben a fent sorolt alternatív színházi formák jelenléte, gyakorta úttörő munkássága nélkül. Jelen írás a különböző színházi rétegek egy-egy alternatív műhelyére tekintve, magára a jelenségre kívánt rávilágítani. Az összes társulat feltérképezése, bemutatása további kutatómunkát igényel.

Azonban a fenti példákból is kitűnik, hogy a vizsgált időszakban (a hatvanas évek elejétől a nyolcvanas évek közepéig) a kortárs drámaszerzők, valamint lírikusok jelenléte az alternatív színpadokon nem csupán a műveikben megfogalmazott üzenettel, az egyesek által alkalmazott kísérleti, illetve újító formákkal, vagy kísérleti terekben jól felhasználható képi erővel magyarázható, de azzal is, hogy a szerzők közül számosan színészként is jelen vannak ezen alternatív teremben, esszékkal, kritikákkal is felhívják a figyelmet e mozgalom, e közös ügy jelentőségére.

A magyar szó színpadról való elhangzása az adott időszakban színházi élményen, esztétikai kategóriákon is túlmutató, a magyarság önazonosságának megőrzését is biztosító erővel bír, a kísérletezés joga pedig (a sajátosság méltóságának birtokában) túlmutat a magyarság megmaradásának védekező alapállású gesztusain, és a fejlődés, a gyarapodás lehetséges irányait kutatja.

■ JEGYZETEK

1. Kántor Lajos: *Románai magyar színház: színvonal és lehetőség*. Korunk 1973/9. 1333.
2. Páskándi Géza színházi szerzővé avatása kőszínházban történik ugyan, a *Külső zajok* bemutatásával, 1968-ban, a Szatmárnémeti Színházban, ám „egy vasárnap délelőtti matiné keretében”. Lásd: Nánay István: *Az abszurd helye: stúdióavatás Nagyváradon*. In: Boros Kinga – Jákfalvi Magdolna – Kékesi Kun Árpád (szerk.): *Nagyváradai magyar színháztörténet 1950-1990. Philther Elemzések*. Erdélyi Múzeum-Egyesület – UArtPress, Kvár–Mvhely, 2022. 110.
3. Ha a reakcióidő lassúbb is olykor, az erdélyi kőszínházak érdemeit sem lehet elvitatni a kortárs erdélyi dráma népszerűsítésében.
4. „A színház [...] kísérleteivel ezeket toborozhat maga köré, ezekkel érzékeltetheti a kísérletezés örömeit, izgalmait.” Király László: *Szegény színház*. Korunk 1968/4. 599.
5. Király László írására néhány évvel ezelőtt figyeltem fel. A Grotowski színházáról szóló, esszébe hajló elemzés annak okán is fontos, mert egyértelművé válik, hogy Király László, akkor első kötetes szerzőként, diákszínjátszó tapasztalataira is alapozva írja le mindazt, amit leír. A jelen írásban felsorolt írók, költők, drámaírók életpályája kapcsán érdemes felfigyelni e (diák)színházi forrásra is.
6. Szekernyés János: *Műkedvelés és hivatásos színjátszás között*. Korunk 1973/9. 1387.
7. H. Szabó Gyula: *A diákműkedvelés nem önmagáért való játszadozás*. Művelődés 1975/10. 14–15.
8. Kántor, az 1976-ban megjelent kötetében, némileg már visszafele is tekint egy évtized színházi jelenségeire: „Az utóbbi időben a színház a közvélemény érdeklődésének előterébe került ná-

lunk. A kérdésnek sok ága-boga van – az eredeti alkotásoktól a modern dramaturgiáig –, s érdemes mindenik ágon külön elindulni, nem tekintve a színházat szűk szakmai keretnek: közügyről van szó, a megoldásokat is közösen kell keresnünk.” Kántor Lajos: *Banner Zoltán úttörése*. In: Kántor Lajos: *A megtalált színház*. Dacia Könyvkiadó, Kvár, 1976. 126.

9. Az erdélyi magyar drámairodalomra, színpadi szöveggé formált irodalmi alkotásokra is érvényes P. Müller Péter megállapítása: „A magyar dráma hatvanas-hetvenes évekbeli állapota és színvonala is szorosan összefügg a társadalmi nyilvánosság akkori sajátosságaival.” Lásd: P. Müller Péter: *Drámaforma és nyilvánosság. A magyar dráma alakulása Örkény Istvántól Nádás Péterig*. Argumentum, Bp., 1997. 21.

10. Veress Dániel: *A sepsiszentgyörgyi magyar színház rövid története*. Tinta Könyvkiadó, Árkos, 2021. 74–75.

11. Kötő József: *Politikum és esztétikum*. Színház a totalitarizmus markában (1945 – 1989) In: Lengyel György (szerk.): *Színház és diktatúra a 20. században*. Corvina – OSZMI, Bp., 2011. 293.

12. A felsoroltak mellett fontos helyett foglal el a marosvásárhelyi színészképzéshez szorosan kapcsolódó Stúdió Színház, ahol a kortárs szerzők ugyancsak otthonra találnak, a színészképzés helyszínéként nem tárgyalandó egy helyen a gyakorta magas színvonalú, ám hagyományos értelemben „profilnak” nem tekinthető társulatokkal.

13. Lásd: *Stúdió Színpad – Bemutatók*. In: Barta László – Nánó Csaba: *A harmadik színház*. A kolozsvári Stúdió Színpad története. Europrint, Nagyvárad, 2018. 137–148.

14. „A pódiumszínház vagy az ifjúsági pinceszínház modellje ekkor még többjelentésű, nemcsak a politikai színház, hanem egy új avantgarde színházi közlésrendszer laboratóriuma felé is tovább lehet lépni belőle. Az út minden irányban nyitott. Az ellentétek egyfajta sajátos munkamegosztásban csapódnak le, Cs. L. happeninget tervez és Arrabalt rendez (a Píknik a csatatérrent díjazzák az amatőr csoportok fesztiválján), Sz. Gy. hazai szerzők irodalmi színpadait tervezi (Palocsay, Kiss János) és egyfelvonásosait rendezi (Kocsis István, Sigmond István).” (A kezdőbetűk az idézetben Cselényi Lászlót és H. Szabó Gyulát jelölik – K. ZS.) Lásd: Aradi József – Gergely Tamás: *Bomlásfelületek. Egy amatőr csoport „mítosza” és valósága*. Korunk 1978/1. 478.

15. A temesvári Thália-stúdió csapatát és a kolozsvári Stúdió Színpadot, a nagyváradi Kortárs színpad ‘71 műkedvelőit, a brassói Karima együttes színjátszóit hivatásos színművészek vezetik, az aradi Periszkop Népszínház munkájában is részt vesznek a hivatásos színház felől érkezők.

16. Bolyai Farkas *A párisi per* című darabjában lépnek fel 1965-ben, az ötfelvonásos dráma szövegét Abafáy Gusztáv irodalomtörténész és az akkor ötödéves egyetemi hallgató Kocsis István „frissíti” fel.

17. A jelen írásban említett társulatok többségénél az abszurd, a kelet-európai abszurd elismert drámaszerzőinek egy-egy műve is színpadra kerül.

18. Kozma Elza: *Gondolatok népszínházainkról*. Utunk 1984/33. 7.

19. Lásd: Szekernyés János: *A megújulás esélyei. A temesvári Thália-stúdió két évtizede*. Korunk 1987/9. 728.

20. Kovács Levente: *Előszó*. In: Barta László – Nánó Csaba: *A harmadik színház*. A kolozsvári Stúdió Színpad története. Europrint, Nagyvárad, 2018. 10.

ANTAL BALÁZS

AHOGYAN SZÉTSZEDIK

Az abszurd próza transzilvanizmuskritikája

...egyetlen olyan kis- és nagyepikai változat látható még kiemelten nagyformátumúnak a régió kánonjában, mint az impériumváltás utáni programos történetiség: az, amit egyszerűen abszurdnak nevez a recepció.

A transzilván írócsoport jelentkezésére nem sokkal azután került sor, hogy a magyar irodalom történeti narratíváiban, noha sok kérdőjellel, de azóta is fenntartott legújabb kori generációs szemléletünk kialakult. Az erdélyi regionális kánon az impériumváltástól egészen a forradalomig ennek köszönhetően kristálytisztán áttekinthetőnek tűnik. Leszámítva azokat a szerzőket, akiket különbözőségükkel együtt tartunk számon egy nemzedék vonzáskörében (mint pl. Karácsony Benő), vagy éppen két nemzedék „között” (Bodor Ádám, Palocsay Zsigmond, Balla Zsófia, Markó Béla, Bogdán László, Mózes Attila csak így kapásból), mert majdnem mindenhol van legalább egy ilyen. Majdnem mindenhol – a két világháború közötti nemzedékek közül a második, s a második világháború utáni első esetében a szellemi, esztétikai csoportképző jellemzők kevésbé karakteresek a megelőző, illetve rájuk következő közösségekhez képest, itt sokkal inkább az élettényeken alapuló kortársiság a döntő, semmint a szellemi tájékozódás közös pontjai, így „kilógni” is lehetetlen. Vagy majdnem az (Panek Zoltán például még ilyen formában is „nagyon másképp” ír, amint azt a *Csiperózsika-vita* is megmutatta).¹ Természetesen ha egymás mellé helyezzük az életkori adottságokból és a szellemi érdeklődésből adódó generációs képzeteket, az utóbbi valósággal áthúzza az elsőt, ez nem is igazán kérdéses. Mégis, a regionális kánonban mindössze a kezdetekben áll fenn a párhuzar-

mos nemzedékiség kérdése a transzilvanisták és a *Korunk* szerzőgárdája esetében, a későbbiekben már nem – legfeljebb majd 1990 után. Persze a második világháborút követő társadalmi berendezkedésben eleve lehetetlen ehhez hasonló „többcentrumúságban” gondolkodni, az *Utunk* és az *Igaz Szó* szerzőgárdája gyakorlatilag ugyanaz, a lapok másféle profilja nem „irányzatosságból” adódik, hanem sokkal inkább olyan „külsődleges” tényezőkből, mint amilyen a megjelenés gyakorisága vagy épp a rovatstruktúra (a Kolozsvár–Vásárhely-kettőséget most nem akarom felemlíteni...). A „Forrás-nemzedékek” elmélete ma már nemcsak a szerzők felől (lásd a fentebbi zárójeles „nemzedékek közé szorultakból” álló névsort), akik mindig is hangsúlyozták, de a történeti narratívák felől is egyre bizonytalanabb lábakon áll, minél inkább látszik, hogy a másodiknak nevezett hullám az igazán karakteres, különösképpen ott is a költők esetében – az „első” és a „harmadik” meg leginkább az e csoporttól való elválástódásában látványos, noha nyilván olyan szellemi magaslatok, mint a Szilágyi Domokos költészete, a Szócs Géza korai lírája, vagy a Kovács András Ferenc poézise képesek önmagukban is ajánlatot tenni a szépirodalmi diskurzusok áthangolására, eltolására, kisebb vagy nagyobb megváltoztatására – időben hol nagyobb, hol szűkebb távolságot tartva egymástól. A könyvsorozat prózaíróit azonban szokás egyszerűen a lírikusok „mellé” besorolni – nem függetlenül természetesen a műnemek alapvetően eltérő létmódjától: a költők képesek első köteteikkel robbantani, akár paradigmát váltani, míg a prózaíróknál sokkal inkább jellemző az „érés” folyamata, hogy a többedik kötetük hozza meg számukra az esztétikai áttörést – s így önálló, karakteres beszédmódjuk sincs jelentkezésükkor még többnyire készen. Az áttöréstől visszaolvasva persze nemritkán összerakható egyfajta folyamatszerűség, a fokozatos építkezés narratívája, akkor már látható alapok felől – mégis: ez a „mellérendelődés” hol mond valamit, hol nem. Alapvetően a leglátványosabb transzilván történelmi regény után a realizmus áll a regionális kánon prózapoeitikájának középpontjában különböző változataiban, a vallomásostól a szociografikusan és a riportszerűn át a történeti színekkel elmélyítettekig. Ez azonban a modernség alapvető prózanyelve szerte a nyugati kánonban. Így aztán egyetlen olyan kis- és nagyepikai változat látható még kiemelten nagyformátumúnak a régió kánonjában, mint az impériumváltás utáni programos történetiség: az, amit egyszerűen abszurdnak nevez a recepció. Talán túl nagy körítéssel érkeztem ehhez a triviához, mely akár egyetlen mondatos kiindulópont is lehetne, mégis fontosnak tartom a nemzedékiség felőli közelítést – abból is természetesen a szellemi értelemben vettet. Az eddigieket még egyszer: míg tehát a Forrás költői esetében lehet beszélni esztétikai-ideológiai alapokon álló, vagyis szellemi nemzedékről, az íróknál inkább a kortársiság a döntő a második világháború utáni évtizedekben – egyetlen kivétellel. Az „abszurd-nemzedék”, mondták ezt a Forrás második nemzedékének prózaíróira már, igaz, nem vált különösebben elterjedtté. Ami nem csoda. A jelenség felbukkanása ugyan közel egy időben történik a mondott Forrás-generáció színrelépésével, ám jóval szélesebb kört érint náluk, és közülük meg nem mindenkit. És persze van, akit pályája egészen, másokat meg csak egypár szövegükkel, mert még olyan beérkezett szerzők is bekapcsolódtak ebbe a diskurzusba, mint Sóni Pál vagy Szabó Gyula. Mindezzel csak azt szeretném érzékeltetni, hogy a magyar irodalomban általánosabban elterjedt, és rendkívül kiterjedt realizmusváltozatok mellett két olyan prózakánon van, amely kimondottan Erdélyben artikulálódik: a transzilván történelmi regényé – meg az abszurdé. És mind a kettőnek van láttatható időbeli „hulláma”, valamint

jelentős ideológiai és esztétikai „hozádék”. Ez már önmagában is egymás mellé helyezi őket abban az esetben is, ha nincs közöttük diszkurzív viszony. Rövid írásom éppen arra akar rámutatni, hogy van.

Prózapoeitikai jellegzetességeiket tekintve mindenképp leszűrhető, hogy a különben a *Nyugat* első nemzedékének szellemiségében modernista kánont kezdeményező marosvécsi Helikon esztétikájában a történelmi regény mégiscsak konzervatív forma – hiszen a romantika kedvelt beszédmódjához nyúlnak vissza az írók. Az abszurd viszont formai-szerkezeti tekintetben, eszközkészlete bővítésében merészen előremutató kezdeményezéseket tesz, jellemzően úgy értékeli a recepció, hogy a modern európai prózairányzatokkal való kapcsolat töretlenségét igyekszik fenntartani² – olyannyira, hogy megkockáztatható: egészen másféle elképzelésekből kiindulva, és részben-egészben másféle téteket tartva eljut annak a nagy hatású, paradigmaváltó jelentőségű folyamatnak a peremvidékére, amelyet prózafordulatnak nevez az irodalomtörténet. Ám ha tételek, akkor mindjárt meg kell nézni e két alakzat ideológiai vonatkozásait. A transzilván történelmi regény ideológiája megtöri a történelmi regény általánosan áthagyományozottnak értett ideológiáját: a nemzetállami létmódhoz kapcsolható nemzeti múlt helyett a nemzetek feletti, az etnikumokat éppenhogy összekapcsoló regionális múlt érdekli (legalábbis legjobb munkáiban). Vagyis a tradicionális formához részben megújított ideológiát társít. Ezzel szemben az abszurd merész szerkezeti, poétikai, nyelvi formabontásai, hagyománytörései a közösségért szólás, a társadalmi kérdések megfogalmazása érvényes lehetőségeinek keresése érdekében történnek – csupa olyan törekvés, ami a romantikából eredeztethető, és/vagy a realizmussal hozható kapcsolatba. Meg merném kockáztatni: nem a forma érdekli, hanem az ideológia, ami viszont konzervatív gesztusnak fogható fel. Nem a realizmust akarja „meghaladni” (mint majd a prózafordulat szerzői), hanem az egyenesen fel nem tehető kérdéseket és az egyenesen el nem mondható állításokat akarja valahogy mégiscsak feltenni és kimondani. És bár az abszurd hullám néhány év alatt „lecseng”,³ folyományaiban azután is jelen van – a *Sinistra körzet* olvasási tapasztalatai a posztmodern határvidékére vezetnek el, s még ha Bodor regénye *innen* is marad azon a határon, ez akkor is láthatóvá teszi, hogy merrefelé haladt ez a hagyománytörő hullám. Jelen írásban az „erdélyi abszurd”-változatok ideológiai vetületére kívánok elsősorban rámutatni, mintegy annak az irodalmi hullámnak a transzilván diskurzusaira, melyek – talán nem túlzás – előkészítik a *Gyöngy és homok* tapasztalatát is.

Az erdélyi abszurdnak meglehetősen nagy irodalma van, mégis látványos hiányt érezhet a recepció ismerője. Ugyanis javarészt bizonytalanság övezi az abszurd olyasféle közelebbi meghatározását, ami megnyugtatóan általános és elégséges lenne a kérdéskör irodalmi vetületéhez. A Kierkegaard *Félelem és reszketés*éig visszavezethető, később az egzisztencializmusban visszacsengő civilizációs válságtapasztalat, a szorongás állandóságának tapasztalata, leginkább kiábrándult, végsőkéig csalódott, hiányérzetekkel és kételyekkel teli létállapotként ragadható meg talán egyfelől. Másrészt az irodalom csak szegről-végről „tud” a filozófiáról, s amit igen, ekkoriban inkább Sartre-tól és Camus-tól tudja már – bár Erdélyben a két világháború között interpretálta a dán filozófust Tavaszy Sándor is.⁴ Alapélménye viszont egyértelműen az irodalmi hagyomány Csehovtól és Kafkától egészen a két mondott francián át Beckettig és Ionescőig.⁵ Márpedig ezen a nyomvonalon haladva széles és kiterjedt jelenségek köre sorolható az abszurd irodalom jellegzetességeihez, melyek között meglehetősen rendezetlenség látható

– hiszen formai és tartalmi jegyei szétszalazhatatlanul keverednek benne. Alapvető változatai azonban még így is elkülöníthetőek. Az abszurd irodalom tágabban értve több szocialista ország irodalmában is megjelenik, a képtelenség, a lehetetlenség alapélménye az egyes kultúrákbeli változatokban eltérő artikulációt kap. A hrabali és Kundera nevével fémjelezhető, mára talán legismertebbnek megmaradt cseh (noha Gombrowicz vagy Mrożek a maga idejében legalább annyira ismert volt) abszurdban a kisember hétköznapi agyafúrtságával cselezi ki a hatalmat, a nevetés erejével kerekedve fölébe. Bár a hatalom megingathatatlan – meg sem kérdőjeleződik –, nevetségessé válása rámutat szánalmas voltára. Ebben *A Mester és Margarita* alapvetése is visszaköszön, nem beszélve a *Svejkéről* – amelyek alapvetően nem kapcsolódnak az abszurd irodalmához. A magyar irodalomból ehhez Örkény áll közel. Az erdélyi változat más jellegű: itt a hatalom a háttérben is, láthatatlanul is fenyegető, hát még ha ténylegesen meg is jelenik, és ha megjelenésében esetleg nevetséges is, akkor sem lehet kibújni a hatálya alól, nem lehet megszökni tőle vagy előle, sőt: a végén kiderül, hogy a borzalmas fenyegetésben egymást szorongató, helyenként terrorizáló „kisemberek” végig a hatalom kezére játszanak egymás vegzálásával. Magyarországon, az erdélyi hullám elindulása előtt kevéssel, Déry Tibor *G. A. úr X-ben*je már ilyen vétetésű – de hogy ennek van-e köze a hullám elindulásához, arról keveset tudni. Ez a változat szorosabban kötődik Kafka, Beckett vagy éppen Orwell sötét és fenyegető szövegeihez. Az utóbbiról persze a szocializmus időszakában csak az tudhatott, aki idegen nyelven olvasott, és hozzá is fért idegen nyelvű olvasmányokhoz. 1990 után, mikor Orwell igazán ismert lett mifelénk a „hivatalos” könyvkiadásban megjelent fordítások révén, nyilván ki is oltotta az erdélyi regények „erejét”. Vagy kiolthatta volna, ha megpróbálkozik újrakiadásukkal valamely kiadó. De nem tette.

A kezdeményezés (akármilyen külső ihletettség is áll mögötte) leginkább Páskándi Gézához kapcsolódik. A színpadi játéknyelv történetéből tudhatóan az ő és főleg az Örkény nevéhez köthető modernista drámapoétikai megújulás is az abszurd felől láttatható legerőteljesebben.⁶ Itt most azonban csak a színpadi kísérleteivel kevésbé érintkező prózájáról lesz szó. Erdélyi időszakában, vagyis 1974 előtt, tulajdonképpen három könyvével számolhatunk: az *Üvegek* (1968) és *A vegytisztító becsülete* (1973) c. novelláskötetekkel (melyek közt sok az átfedés), valamint első regényével, a *Beavatkozással* (1974). Utóbbi műnek már a születési körülményei is az abszurdal határosak: az áttelepülési papírok benyújtásával egy időben íródi mű, mivel egyfajta „álkrimi”, rendőrségi kontroll – hivatalos néven konzultáció – alatt készült. Páskándi Géza özvegye egy az íróról rendezett budapesti konferencián a jelen sorok szerzőjének előadásához fűzött hozzászólásban osztotta meg a történetet: a regény cselekménye azért kerül egy kvázi idegen országba, mert Páskándi egyszerűen nem akart már bajt a hatóságokkal, s könnyedebb pálya felé haladt. Ezek az engedmények az eleve abszurd postai szituációt még képtelenebbé teszik. Na de a kezdeményezés ekkorra már megvolt, és azt hiszem, Páskándi rövidprózája sokkal fontosabbnak mondható a regényeinél. Az *Üvegek* és *A vegytisztító...* szövegei többnyire szituatív kisprózáikkal a kommunikációképtelenség kudarcélményét artikulálják. Politikai, társadalmi téma ezekben a szövegekben csak akkor kerül elő, ha a történelmi időben kissé hátralep a cselekmény – ilyen például a méltán híressé vált *Weisskopf úr, hány óra?* Egymás meg nem értésének „történetei” elválnak a nyelv és a kulturális különbözőség kérdéskörétől, hiszen az ilyesmi sosem kérdőjeleződik meg Páskándinál

abban a formában, ahogy az a korabeli romániai társadalomban tételeződött etnikumközi érintkezésekben. A nyelv egyneműsít, ám a kulturális különbözősége minden körülmények között adott – még akkor is, ha egymás tőszomszédairól van szó, mint az első kötet címadó elbeszélésében – és lehetetlenné teszi a megértést.

A kispróza lehetőségei persze korlátozottak. A pályakezdő Bodor Ádám novelláinak világa nagyon közel áll a Páskándiéhoz szituativitásában, de még nyelvhasználatában is. Később mindkettejük világa nyomot hagy Vári Attila korai írásain, aki valamivel tágasabb horizontot nyit olyan elemekkel, mint pl. hogy a csoda eseményét is engedi megtörténni az írásaiban, bár, mint *A közép-kori villamosjegyen*, azzal az ember nem tud mit kezdeni. Talán ő az, aki a hétköznapi szituációktól a legmerészebben ellép, akár a Tamási-féle tündéri szürrealizmus felé is, csak az ő novelláiban a tündéri jelző inkább dermesztővé válik. A mesei fantasztikum és a realizmus nem feltétlen olvad össze az írásaiban, így a mágikus realista beszédmódig nem jut el – de a (borgesi, cortázari értelemben vett) „fantasztikus elbeszélésig” talán igen.

A regények persze szélesebb horizontú változatokat tudnak felmutatni. Páskándi már írja a novelláit, de kötetbe még nem gyűjti, amikor Bálint Tibor megjelenteti első felnőttnek szánt hosszabb epikai alkotását, az *Önkéntes rózsák Sodomában* c. kisregényt 1967-ben. Ami egy sajátos posztapokaliptikus sci-fi többedik ránézésre is – de a zsáner azon munkái közé tartozik, amelynek áthal-lásos üzenete van releváns társadalmi kérdéseket illetően. A szerzőről 2022-ben Kolozsváron rendezett konferencia óta tudható: a történet tulajdonképpen a gyerekeknek szánt *Robot Robi kalandjai* című sorozatból nőtt ki,⁷ de hosszabb elbeszélésként már egyáltalán nem gyerekeknek való. A regény központi témája az elidegenedés és az elembertelenedés. Alaphangvételére a mélységes csalódás a jellemző, a humanizmus kultúrájának teljes összeomlása, ami mellé a kizsigerelt természet elképzelhetetlen katasztrófája is járul, a posztapokaliptikus műviség, melyben emberi neveket viselő robotok végeznek el mindent az anyagnevekkel megnevezett emberek helyett. Még az emberiség reményét is az „érző” lényeken kívülre helyezi a regény – ám az ember még arról is tesz, hogy a robotból is kiölje a „lelket”. Páskándi és Bálint beszédmódjai között az alapvető különbség, hogy Páskándi a realizmus felől indul, és a hétköznapi események képtelenségét mutatja meg (kivételek az olyan írások, mint például *A disznó feltámadása*), Bálint viszont egyértelműen az expresszionista-szürrealista színezetű „zsánert” hozza közel a realizmus jellemző kérdéseihöz. A társadalmi-ideológiai jellegű, erkölcsi-morális téma ott sokkal látványosabb, mint Páskándi vagy nagyon finom módszerekkel, többnyire sugalmazással, vagy éppen hogy túlzásokkal operáló rövidprózájában. Regénye, a fentebb említett *Beavatkozás* azonban már épp úgy zsáneralakzattal játszik el, mint Bálinté.

Sigmond István 1971-ben megjelent kisregénye, az *Egy panaszgyűjtő panaszai* hangütése ugyan távol áll az *Önkéntes rózsákétól*, hatalomképe, végkicsengése mégis ahhoz esik közel. A mára teljesen elfeledett kisregény az egyik legérdekesebb és legizgalmasabb disztópia a magyar irodalomban. Bár a kerettörténet szerint nem az ismert emberi világban járunk, a főszereplő menekül valaki elől, higanyt iszik, amitől összemeleg apróra – de az „ember alatti” szinten egy teljesen modellértékű emberi világot talál. Sigmond prózája radikális: már-már a burleszkig groteszk. A regény szereplői egy a végsőig túlbürokratizált világban csak aktaszámokkal neveződnek meg. Lakó- és munkahelyük hivatalok által kijelölt. A munka gépies és teljesen értelmetlen – de a szó szoros értelmében: a fu-

tószalagnál dolgozó egyik munkás feladata, hogy felrakja a szalagra a dobozt, a másiké meg, hogy vegye le onnan, miközben a szalag egy üres szobában jár körbe. A „természetesen” emberközpontú hatalom gigantikus panaszírodát tart fenn, ahol azonban a panasztevők kerülnek bajba. A regény a városlakók három forradalmát beszéli el a panasziroda ura, PIF Apó ellen (nevének eleje a hivatal rövidítéséből jön, hiszen ő is csak egy a sok közül...), aki azonban mindannyiszor maga áll a(z ellene indult) harc élére, így minden egyes fordulat az ő korábbiánál is tébolyultabb hatalmát hozza el. Mindezt egy végletekig naiv elbeszélői pozíció láttatja, mely ugyan kommentál, helyenként túlkommentál jelentéktelen részleteket, de közben természetesen homályban hagyja a fontos dolgokat.

A munka ilyen jellegű hiábavalóságát torzíttja szét és fokozza fel Szilágyi István *Agancsbozótja* – persze Sigmondnál ez egy epizód, Szilágyinál viszont az egész regény központi magja lesz. És ami Sigmondnál a karikírozott narráció miatt azonnal látható, az Szilágyinál majd az olvasás egyik tétjévé válik: elképesztő anyagi és emberi erőforrás bevetésével teljesen hiábavaló, anakronisztikus munkát végezni egy ugyancsak egész létmódjában anakronisztikus, mégis egyszerre képtelenül modernen berendezett kovácsműhelyben. Bálint Tibor és Sigmond István világainak határozott laboratóriumszerű művisége ismétlődik itt is – ám ez a művi hely vadregényes természeti tájba ékelődik, s majd mint legvégül kiderül, e vadregényes táj egyben kiváló fogvatartónak is bizonyul. Szilágyi regénye már 1990-ben jelent meg, és tulajdonképpen nem egyértelműen sorolható az abszurd irodalom darabjai közé – viszont az egyik legfontosabb dokumentuma annak, ahogyan egy látásmód szélesebb körben is beépül a narratívaalakzatokba, még inkább: a korszakról való látásmódba.

A táj félelmetessé válása Pusztai János *Zsé birtoka* című nagyregényében látható a legteljesebb radikalitásában. Pusztai a mitologikus beszéd eszközével él, amikor a különböző mítoszok metaforáinak és motívumainak kifordításával egy kiűzetéstörténetet mesél el. Zsé, a totális hatalom birtokosa, mindenhol jelen van, akár egy valóságos isten, aki híveit nem magához hívja, hanem világgá űzve eltaszítja, hogy lelkileg még inkább kiszigerelje. A táj akár édeni, akár kopár, mindenképpen pokolivá válik a madaraival, a szörnyszerű vízi állataival együtt, amihez nem is nagyon kell más, mint hogy az ember teljesen magára maradjon benne. Társas interakciók hiányában a két főszereelő, az egymástól immár elszakított egykori emberpár, *á és bé* belső reakciói egyrészt önmaguk, másrészt a körülöttük burjánzó természet felé lesznek képtelenül felnagyítottak és eltorzítottak – az *Agancsbozót* a munkafolyamatok során születő reflexiókat írja szét, Pusztai itt, és másik regényében, a *Zsé birtoká*val egy ciklusba tartozó *A seregben* is az élet biológiai és pszichikai teljességét képezi le hatalmas körmondatokban, melyek így maguk is ijesztőekké válnak. A természet elől, amelynek az érinthesetlenségébe vetett hit és bizalom szertefoszlott, vagy éppen a regény lapjain foszlik szét a szereplők előtt, már csakis befelé vezet az út. Ez pedig a dehumanizálódás és az identitásvesztés útja lesz. Pusztainál nincsenek nevek, csak kezdőbetűk – a főszereplők az ábécé elejéről, a hatalom a legvégéről kapja betűjelét –, hogy aztán az elállatiasodott főszereplők, az egykori pár tagjai egymást se ismerjék meg a vadállatok apokaliptikus vonulásánál. A névvesztésben is megmutatkozó személytelenség végigvonul ezen a prózairányzaton, a fentebb tárgyalt regények mindegyikében megvan – és ha továbbgondolunk a jelenséget hordozó szövegek között a *Sinistra körzetre*, vagy az érezhetően már arra, semmint a regényhullám korábbi darabjaira támaszkodó *A fehér királyra* (vö.

Dzsátá), ezekben kiteljesedik. A *Sinistra* óta emlegetett „posztbodorianus” próza, mely túlmutat a regionális kánonon, jelentős szeletet hagyományoz át az abszurd hullámból.

Pusztai kapcsán feltétlen meg kell említeni, hogy nála az írásmód szuggesztivitása is látnivaló. Mivel az abszurd prózát különböző változatain keresztül a kortárs európai regénnyel hozták összefüggésbe, így a hangsúlyozottabban modernista narrációs technikákat alkalmazó szövegeket, vagy egyszerűbben fogalmazva: a hagyományos történetmeséléstől eltávolodó, kísérletező szövegeket akkor is összefüggésbe hozták az abszurdral, ha cselekményépítése messze áll tőle – magyarul „beszédmóddá” is kezd válni valamennyire az abszurd szövegek írásmódja egy időben. Panek Zoltán *A földig már lépésben* című regénye esetében áll ez fenn. Ezeket a kísérleteket a korszak elismerte (mind Panek, mind Pusztai Pezsgő-díjasok, igaz, Pusztai *A sereg* c. regényével, a Zsé-ciklus elsőnek megjelent darabjával, mely viszont a jelen regény után íródott, így még kiforrottabb a stílusa) – ugyanakkor utóéletük nem bizonyult hosszúnak.

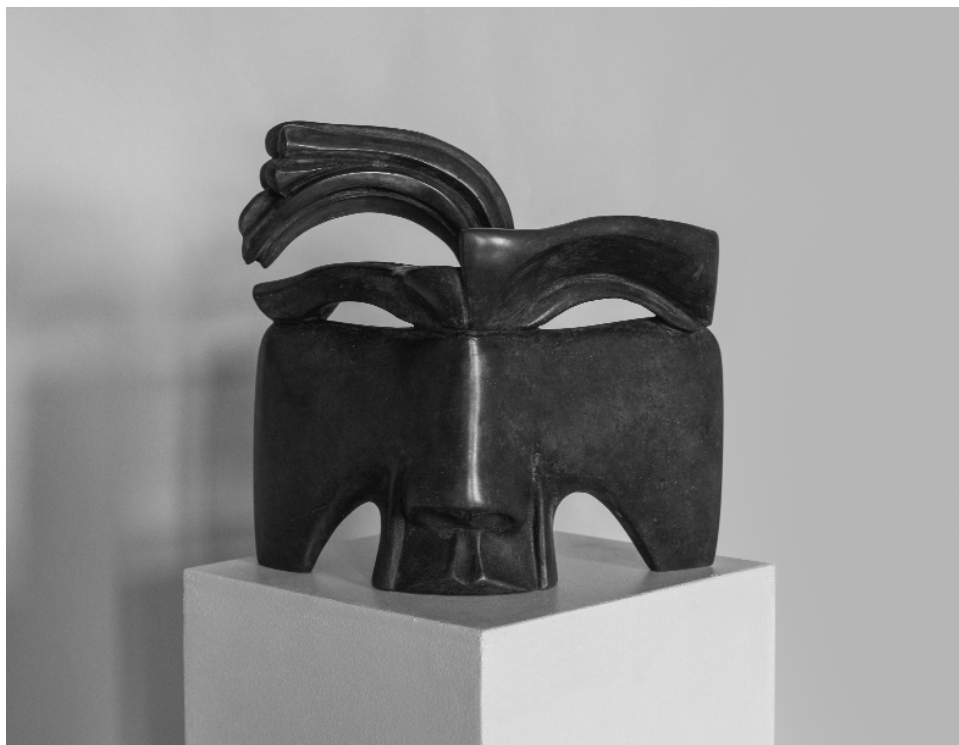
Sigmondál és Pusztainál a hatalomnak arca is van: mind PIF Apó, mind Zsé színre lépnek, és mindkétszer kisszerűen, már-már nevetségesen. Ha pedig a Pusztai-regény diskurzusait figyeljük még, feltétlen utalni kell Köntös-Szabó Zoltán *Kár volt sírni Jeruzsálemben* című munkájára, mely hasonlóan mitológiai vétetésű, de hangsúlyozottabban példázatos.

Mindezek a változatok, még talán kiragadottságukban is, szemléletesen odaállíthatók Szemlér Ferenc kései transzilvanizmus-összefoglalása mellé: „Leghaladóbb megfogalmazásában értették rajta a Romániában együtt élő népek testvériségét (helyesebben az Erdélyben közös történelmi múltú románok, magyarok és szászok megértését és barátságát), az európai műveltségi szintre való törekvést, a nép szolgálatát és javának munkálását. Az erdélyi táj szeretetét, a hazához, a szülőföldre való ragaszkodást, a mindent átölelő humanizmust, a szabadelvű demokráciát, az irodalomban pedig főként az esztétikai és művészi szempontok elsődlegességét.”⁸ A fentebbi összefoglalókból látható, hogy némelyik szöveg egyes elemeiben, mások teljesebben, több ponton pontosan ezeket az ideológiai összetevőket állítják középpontba – hogy megmutassák kiüresedését, végső elveszését. Mindössze az utolsó, tisztán esztétikai szempont érvényesül ugyanúgy itt is, maradéktalanul.

Ez a prózahullám tehát akkor bontakozik ki, amikor a Forrás második nemzedékének költői, akik *valóban* szellemi közösséget alkottak, Csiki László megfogalmazása szerint, a népszolgálat elvét kezdik vallani, ami a transzilvanizmus egyféle, a korszakban egyedül lehetséges, mert (némileg) az intonációjához hangolt, továbbélése. Ha elfogadjuk, hogy az abszurd prózák fenntartják a közösségi érdekű szólás igényét, akkor ez a költők kiállása mellé tehető – ám ideológiai alakzata mégis másféle természetű. Ez pedig mégiscsak egyfajta párhuzamos (szellemi) nemzedékiség lehetőségét veti fel. Az abszurd próza kapcsán nem ismeretesek Páskándi hatvanas évekbeli esztétikai jellegű (ön)értelmező írásain túl semmiféle etikai-ideológia manifesztumok, nincs közösségi kiállítás, bizonyos művek esetében, mint amilyen a fentebb taglalt Sigmond-kisregény, még az áthallásokat is tompítani igyekvő előszó kap helyet a kötetben (ott épp Lászlóffy Aladár tollából), így még jobban megvilágítható, hogy ahogyan transzilvanizmusokról beszélhetünk a korai kánon esetében, úgy abszurd-változatokról e kései-nél. Ugyanannak az éremnek a két oldala ez. Az abszurd nemcsak az illúziókkal számol le végérvényesen, de az egész európai kultúra végét is vizionálja egy na-

■ JEGYZETEK

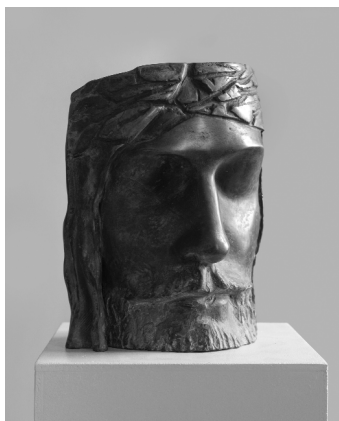
1. Dokumentumai javát egybegyűjtve lásd Pomogáts Béla: *Magyar irodalom Erdélyben (1968-1989)*. VI. *Irodalmi dokumentumok*. Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 2010. 501–523. A vita legfontosabb anyagainak szemelvényeit lásd Sütő András: *Csipkerózsika*. Alföld 1987. 4. sz. 18–29.
2. Például Bertha Zoltán: *Az abszurd az újabb erdélyi magyar irodalomban*. In: Uő.: *Erdély felé. Esszék, tanulmányok, vallomások*. Cédrus-Napkút, Bp., 2012. 176, 176–194.
3. Ennek okait több helyütt leírták, együtt azzal, hogyan volt egyáltalán lehetséges az elindulása – a hatvanas évek politikai változásainak ide is illeszthető rövid, lényegre törő összefoglalása szerepel a jelen blokkot „előhívó” tanulmánykötetben is. Balázs Imre József: *Transzilvanizmusalakzatok 1945 után*. In: Boka László (szerk.): *Transzilvanizmus. Eszmék, korok, változatok*. MMA Kiadó, Bp., 2023. 421–426., 417–441.
4. Tavaszy Sándor: *Kierkegaard személyisége és gondolkozása*. Minerva, Kvár, 1930.
5. Legteljesebb áttekintő összefoglalása is egy romániai szerzőtől, Nicolae Balotától való. Nicolae Balotă: *Abszurd irodalom*. Gondolat, Bp., 1979.
6. Vö. Gintli Tibor – Schein Gábor: *Az irodalom rövid története II. A realizmustól máig*. Jelenkor, Pécs, 2007. 584–588.
7. Berki Tímea: *Bálint Tibor a Napsugárban*. In: Bányai Éva – Demeter Zsuzsa – Egyed Emese (szerk.): *Bálint Tibor 90 – Textusok, kontextusok*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kvár, 2023. 97–114.
8. Szemlér Ferenc: *Az Erdélyi Helikon költői (Bevezető)*. In: *Az erdélyi Helikon költői*. S. a. r., bev. Szemlér Ferenc. Kriterion, Buk., 1973. 10–11. 5–53. (az oldalszámok az Adatbank.ro-n elérhető digitális kiadásra vonatkoznak: https://adatbank.ro/html/cim_pdf2550.pdf)

VINCZE FERENC

A KORTÁRS NÉMET NYELVŰ IRODALOM RÉGIÓREPREZENTÁCIÓI

Prózaszövegek lehetséges
transzkulturális/transzilvanista olvasatai

Ezek az alapvetően több szempontból is transzkulturálisnak tekinthető szövegek a transzilvanizmus jelenkori változatának keretében is értelmezhetővé válnak, hiszen regisztrálnak és rögzítenek egy kultúrák közötti állapotot...

■ Az utóbbi húsz-harminc évben a magyar irodalom- és kultúratudományos kutatásokat a kisebbségi/nemzetiségi/határon túli/külhoni magyar irodalmakat illetően egyre inkább meghatározta a transzkulturalitás elméleti háttere. Mindez részben annak is köszönhető, hogy a fentebb elsorolt (kisebbségi/nemzetiségi/határon túli/külhoni) jelzők alapvetően kompromittálódtak az irodalomtörténet-írás számára, mivel ezek a legtöbb esetben összekapcsolódtak valamely politikai ideológiával, annak az értékező próza és kritika területén is érzékelhetővé váló hatásával. A transzkulturalitás Wolfgang Welsch-féle felfogása a kultúrákat alapvetően nem homogén térként írja le és képzei el, sokkal inkább olyan folyamatosan egymásra ható, egymásba áttűnő entitásként, melynek így lényeges jellegzetessége a hibriditás.¹ Ez a szempontrendszer pedig különösen megfelelőnek tűnt az olyan magyar irodalmak leírására és tárgyalására, melyek egy másik vagy több másik kultúra és irodalom közegében, közvetlen közelségében jöttek és jönnek létre.²

E felfogás, szempontrendszer nem áll messze attól, amiként régebben és újabban a transzilvanizmus irodalmi elveit, kereteit végiggondolták és leírták a kutatások. Előbb lényeges leszögeznünk, hogy a transzilvanizmus jelenségeit, aktivitását leképező vagy felölelő terület nem csupán a történelmi Erdély, hanem mint Boka László fogalmaz, ez „a történelmi határaiban jócskán felduzzasztott régió a »történelmi« Er-

délyen kívül a Partiumot és a Kelet-Bánságot, valamint Máramarost és Dél-Bukovina egy részét, tehát a teljes Romániához csatolt 103 ezer négyzetkilométernyi területet foglalja magába.”³ S mint áttekintő tanulmánya zárlatában a szerző az utóbbi idők transzilvanizmus-reprezentációi és/vagy -felfogásai kapcsán megállapítja, a „transzilvanizmus is csak azon az áron maradhatott érvényben és biztosíthatta valamilyen formában önmaga túlélését, hatékonysági faktorait, hogy az iránya módosult”.⁴

Az utóbbi húsz-harminc év a régiót valamiképpen tematizáló német nyelvű szövegeit tekintve megállapítható, hogy felsejleni látszik egy olyan tendencia, mely olvasható egyfelől a transzkulturalitás elmélete felől, pontosabban olyan szövegek jönnek létre, melyek színre viszik a transzkulturális állapotot, másfelől ezek a szövegek – éppen a fentebb jelzett hasonlóságok miatt – a transzilvanizmus keretrendszerében, bizonyos formáiban, változataiban is értelmet nyerhetnek. Néhány szöveg példáján keresztül ennek a tendenciának a jellegzetességeire kívánok alább rámutatni.

Egy lényegesnek tekinthető irányváltás a régióreprezentációkat illetően abban figyelhető meg, hogy részben a kortárs magyar és román irodalom bizonyos szövegeiben is felfedezhető Erdély mellett egy hangsúlyosabb és karakteresebb Bánság-kép megjelenítése. Ezek a szövegek alapvetően többnyire egy város, Temesvár közegét vitték színre és ennek reprezentációját teremtették meg, ezt láthatjuk Tompa Andrea,⁵ Király Farkas⁶ vagy Dana Gheorghiu⁷ és Radu Pavel Gheo,⁸ Goran Mrakić⁹ egyes szövegei kapcsán. Míg a magyar irodalomban ritkán jelenik meg a kortárs prózát illetően a Bánság, vagy ennek szimbólumaként Temesvár, addig a román irodalomban ennél sokkal gyakoribb a régió és a város felbukkanása, sokkal lényegesebbé válik ennek megkonstruált szerepe.

Mindezek mellett a német irodalomban, főként a hajdan „romániai németként” is megnevezett részében, a Bánság és Temesvár visszatérően megjelenik a szövegekben, s itt a Bánság- és a Temesvár-reprezentációk hagyományaként lehet már utalni a Nobel-díjas Herta Müller korai szövegeire, mint például a bánsági falvak és a bánsági svábok történetét¹⁰ tematizáló *Niederungen*,¹¹ vagy a későbbi *Drückender Tango*¹² című novelláskötetekre, illetve a magyar fordításban is olvasható *Der Fuchs war damals der Jäger*¹³ című regényre. Míg az előbbi főként a vidéki közeget, ennek problematikus történelmi hagyományait járja körül, addig a kilencvenes évek elején született regény a nyolcvanas évek Temesvárára kalauzolja olvasóját, és miközben a háttérben felsejlik a városnak a szerkezete, szociális rendszere, mégiscsak a diktatúra egyes emberre gyakorolt hatása kerül a középpontba, többek között a városi terek perifériáinak ábrázolása révén,¹⁴ melyek gyakran az ember megalázásának, elnyomásának tereként értelmezhetők. Ugyanakkor éppen ezen Müller-regény végén egy bánsági faluban merül fel a főszereplőkben a kitelepedés, pontosabban az illegális határátlépés gondolata, és ez hasonlóképpen történik Radu Pavel Gheo *Noapte bună, copii!* című kötetében is.

A tágabban és szűkebben értett régiót tematizáló német nyelvű irodalomnak van egy olyan szelete, melyet azok a részben nyelvváltó szerzők írnak, aki a nyolcvanas évek során telepedtek ki Romániából valamely német nyelvű országba. Itt említhetjük többek között Cătălin Dorian Florescut vagy Sabin Tămbreă, de ide sorolhatjuk részben Claudiu M. Floriant¹⁶ is, aki mind németül, mind románul publikál szépirodalmat. Ez a jelenség a német irodalom perspektívájából azonnal aktiválja a „migráns irodalom” fogalmát, továbbá a nyelvre/nyelvekre vonatkozó kérdésfelvetést, melyre általánosságban Németh Zoltán így utal:

„ilyenek például a migráns irodalom nyelvét érintő kérdések. Ennek nyomán nemcsak az irodalom nyelvére koncentrálhatunk, hogy tehát az író az anyanyelvén ír-e vagy pedig új hazája nyelvén, hanem arra is, hogy a másik nyelv perspektívája, logikája, kifejezései milyen mértékben vannak jelen az irodalmi mű nyelvében. A nyelvváltás vagy nyelvörzés mellett tehát a kétnyelvűség, a bilingvizmus kérdése is releváns, sok esetben generációs kérdésként jelenik meg.”¹⁷ Mindez azért is lényeges, mivel amikor a régiót érintő, tematizáló és megjelenítő német nyelvű irodalomról beszélünk, már nem csupán a német származású szerzők munkásságát vehetjük figyelembe, hanem egyúttal számolnunk kell többek között a fentebb felsorolt szerzők szövegeivel is.

A fentebb említett román származású szerzők közül egyet emelnék ki: Cătălin Dorian Florescu Romániából Svájcba kitelepedett író németül születő szövegeiben visszatérően megjelenik a határátlépés gyakorlata, továbbá a *Der kurze Weg nach Hause*¹⁸ című regényében mindez szorosan összekapcsolódik a Bánsággal, elsősorban Temesvárral, a város történelmével – és ennek köszönhetően transzkulturális vagy transzilvanista vonásokat is mutat. A regény keretét a főszereplő énelbeszélő és barátja, Luca romániai utazása adja, akik a svájci Zürichből jutnak el a román tengerparti városba, Mangaliára. Az öt nagyobb fejezetből építkező szöveg első és utolsó fejezetének címe *Mangalia*, míg a második a *Zürich*, a harmadik a *Budapest*, a negyedik a *Timișoara* címet viseli. A városnevek jelölte fejezetek egyúttal az utazás jelentősebb állomásait is kiemelik, s míg a svájci város a kiindulópontot, addig Budapest az átmenetiséget, az átmeneti stációt jeleníti meg a regényben. A határhelyzetek, az átmenet terei jelentik a regény fókuszát részben, és a *Budapest*-fejezet nem a magyar fővárosba való megérkezéssel kezdődik, hanem Bécs pályaudvara és utcái körvonalazódnak az olvasó előtt. Az énelbeszélő itt fedi fel részben és nem teljesen kifejtve utazásának titkát, mely mindemellett az apjával való konfliktusra is utal: „Elutazásom után közvetlenül gyakran gondoltam apára. Arra, hogy mindennek oka kellett, hogy legyen. Talán igaza volt, és én voltam könnyelmű. Lehet, hogy ott sem találom meg azt, amit ennyi éven át kerestem. Olyan helyeket, ahol fellélegezhettem. Csak helyettesítő helyeket találtam. Európa tele volt velük. Az igazi helyek viszont keletre voltak.”¹⁹

A fellélegzés lehetséges helyeinek keresése az, ami tehát az utazást motiválta, és részben ezért is válhatott a regény cselekményét tekintve Budapest az ideiglenesnél kicsit jelentősebb állomássá: a főszereplő itt találkozik Zsófiával, akivel bizonytalan, de mégis meghatározó kapcsolatba bonyolódik, ami aztán késlelteti a továbbutazást. A határhelyzetet azonban már Bécsben érzékelhetővé teszi az a leírás, ami alapvetően a „nyugati” és a „keleti” helyek és alakok különbségét jeleníti meg.²⁰ Tehát Bécs és később sokkal inkább Budapest az az átmeneti tér, ahol már jól felismerhetőek a Kelet jellegzetességei, tárgyai vagy alakjai, azonban a keresett hely, a gyermekkor – az elbeszélő emlékeiben nosztalgiaiával átítított – helyszíne, Temesvár csak később, a negyedik fejezetben bukkan fel. Míg Budapestre egyedül utazott, addig Temesvárra már Lucával, a barátjával közösen érkeznek, és ez lehetőséget teremt több szempontból is a város múltjának felidézésére. Mielőtt sor kerülne a város különböző helyszíneinek, kerületeinek bejárására, máris szembesülünk a romániai rendszerváltással, mivel a határ után Ovidiu és Luca felvesznek egy stoppost, Ionel Popát. Az amúgy gimnáziumi tanár Popáról beszélgetés közben kiderül, hogy marosvásárhelyi román, és így elsőként nem a ’89-es temesvári forradalom kerül a fókuszba, hanem az

1990-es márciusi vásárhelyi események. Amiként a magyar irodalom példáiból láthattuk, hogy Temesvár távlati perspektívából mutatkozik meg, úgy válik Vásárhely és az ottani nemzetiségi villongások témává Popa elbeszélése révén – elsősorban román nézőpontból.²¹ És amint Popa számára elsődlegesen az 1990 márciusának eseményei jelentették a beszédtemát, hasonlóan tapasztalhatunk meg Tudor kapcsán is, aki Ovidiu nagynénjének falujából származva beköltözött Ovidiuék elhagyott lakásába, és egy nappal később körbevezette őket a városban. A terek, helyszínek történelmi – konkrétan a forradalom – eseményeivel való összekapcsolódása azért lesz kiemelten fontos, mivel Ovidiu emlékezetében a város utcái, épületei és terei a gyermekkor emlékei által meghatározottak, míg a temesváriak számára elsősorban a forradalom történései a meghatározóak: „Véletlenszerűen lóttek, még azokra is, akik véletlenül voltak éppen ott. Nyugdíjasokra, munkásokra, diákokra. Este öt órakor a tankok a Calea Girocului negyed felől érkeztek. Mindenhol ott voltak. Középen, a katedrális előtt alig húsz méter volt köztük és az emberek között. Emberek estek el az Operaház és a katedrális előtt, a Decebal hídon, a Calea Girocului-ban, még a mi utcánkban is. Összesen huszonheten azon a vasárnapon. A végére már majdnem százan voltak. – Tudor kinyújtotta a karját, és arra mutatott, ahol annak idején a férfi hullája hevert ötven méterrel alattunk.”²²

A város látványosan a forradalom emlékezhelyévé válik Tudor elbeszélésében, és a különböző épületek, utcák, terek nem a gyerekkor emlékeként funkcionálnak, mint Ovidiu esetében, hanem azon események idéződnek visszatérően föl, melyek 1989 decemberében történtek. Temesvár emlékezhelyként való működése mellett viszont azt is megfigyeltethetjük, hogy mindez részben az idegen jelenlétének is köszönhető. Mivel mind Ovidiu, mind Luca a szöveg jelenét tekintve idegenként vannak jelen a városban,²³ és a tér megismerése/újramegismerése/megismertetése egyértelműen a forradalmi események bemutatásával kapcsolódik össze. A főszereplő-narrátor elbeszélésén keresztül azt is megfigyeltethetjük, hogy miként képződik meg az idegenség a hajdani és jelenlegi városkép között, de főképp a városhoz kapcsolódó újabb történetek azok, melyek feszültséget generálnak, hiszen ezeknek Ovidiu immár nem részese, és sok esetben Lucához hasonlóan nem is ismerője.

Ovidiu karaktere ilyenformán az emigráció és a hajdani szülőföldre való visszatérés problematikáját is előtérbe állítja a városrepresentációkon keresztül.

Richard Wagner *Habseligkeiten*²⁴ című regénye, Johann Lippert regény-trilógiája²⁵ vagy Iris Wolff *Die Unschärfe der Welt*²⁶ című regénye szintén a legutóbb említett két problémakört is színre viszik, csak éppen elsősorban nem a városhoz, Temesvárhoz, hanem a tágabb értelemben értett Bánsághoz kapcsolódóan. Alapvetően mindhárom említett szöveg családregénynek tekinthető, míg Wagner Werner Zillich építész családi múltját, addig Lippert trilógiája a Lehnert család történetét állítja előtérbe, ahogyan Wolff munkája is egy család, Hannes, Florentine és fiuk, Samuel sorsát mutatja be. A regények építkezését, struktúráját tekintve Richard Wagner *Ingóságok* című szövege eltér a másik kettőtől, mivel a családtörténet keretét Werner Zillich a Bánságból Németországba való visszautazása adja, miután rövid időre hazautazott az apja temetésére. Ezen kerettörténetben, tehát a visszautazás jelenében inszenírozódik az emlékezés (vagy részben gyászmunka), melynek köszönhetően megismerhetjük az apa élettörténetét a második világháborút megelőző időszakról kezdődően egészen a kilencvenes évekig, haláláig. Miközben Werner visszaemlékezéseinek köszönhetően

szembesülünk a bántási svábok történetével is, a jelenben egy Németországba kitelepedett férfi aktuális problémái bukkannak fel: anyjától és szűkebb családjától (feleségétől, lányától) való elidegenedés, az új környezetben való hely- és identitáskeresés.

A Bántás és a szülőfalu az elhagyatottság, a kiüresedés helyszíne, a teret immár nem szervezik a családi vagy rokoni kapcsolatok, az élők helyét átvették a holtak, és a temető válik kiemelt helyszínné, mely megőrzi, motiválja az emlékezetet: „Ház nélkül nincsen család. A házunkat egyszer majd eladom. Felhajtok az emelkedőn, a kátyús úton. Behajtok a faluba. Sorra magam mögött hagyom a holtak falvának házait. Látom magam előtt lakóikat, ők adták a számba a szót gyerekkoromban. Nevük ott áll a sírköveken. Most már odalent laknak, egy földalatti faluban, és végigcsinálják ezt az egészet előlről, és újra. Most sem sikerül jobban. Odalent tovább él a falu láthatatlanul. Az ismétlődés kacskaringóiban, azok pedig éppen addig tartanak, ameddig az emlékezet. Mormolom magam elé a neveket. Amíg még tudom őket, megvan a falu odalent, a föld alatt.”²⁷

Az énelbeszélő visszaindulva Németországba – immár sokadszor – nem csupán anyjától búcsúzik, hanem – mint a szövegből kiderül – újra és újra a vidéktől, a falutól. Az elhagyás gyakorlati kivitelezését, tehát a visszaindulást minduntalan áthatja a vidék elhagyatottsága, legalábbis német avagy sváb szempontból.²⁸ Magába az utazásba, a környék regisztrálásába pedig ismételten beszüremkedik a múlt, az a múlt, mely időközben felszámolóddott: „Magam mögött hagyom a falut. Előttem az északi Bánát sík vidéke. A pusztá. Vadgesztenye- és szederfák az út mentén, a láthatáron satnya akácok. Valaha erdők voltak itt, kis akácok díszlegetek a szántók meg a legelők között, felszívták a belvizet. Jól kifundálták annakidején Bécsben a gyarmatosítást megtervező hivatalnokok. Mária Terézia császárvárosában. Ott rend volt a fejekben, és megpróbáltak mindent alávetni ennek a rendnek, még magát a természetet is. Isten hivatalnokai.”²⁹

Az elhagyás és az elhagyatottság szorosan összekapcsolódik az elbeszélésben, és miközben itt már – a szöveg jelenében – egy hosszabb ideje tartó ürességnek, kiüresedésnek lehetünk szemtanúi, mégis érzékelhetjük, amint maga az éppen aktuális elhagyás/visszaindulás gyakorlata is teremti és alakítja azt az elhagyatottságot, ami ráíródik a tájra. Ez a ráíródás az emlékezés aktusa révén teremődik meg, tehát magát az ürességet, az elhagyatottságot elsősorban az emlékező élettel teli emlékeinek fényében érzékelhetjük: „Áthajtok néhány falun. Ugyanolyanok most is, amilyenek mindig is voltak. Immár kétszáz esztendeje. Mintha zsinigre lennének felfűzve, egyik a másik után, egészen Aradig. [...] Csak a németek nincsenek már sehol. És mintha soha itt se lettek volna. Mit sem tud róluk a táj. A fák hallgatnak. A fű nem kommentál.”³⁰ A vidék jelenbeli képét Wagner regényében a hajdani múlt felelevenítése és a jelennel való szembesítése alkotja meg, és így ennek reprezentációját a hiány határozza meg.

Ez az elhagyatottság és hiány szervezi részben Johann Lippert regénytrilógiáját is, azonban ez sokkal átfogóbb perspektívából kerül bemutatásra a három kötetben, ahogyan lényegesen részletesebb reprezentációt kap a bántási falvak és svábság hétköznapi élete is az 1950-es évektől kezdődően egészen a 2000-es évek legelejéig. Részben ehhez hasonlóan jár el Iris Wolff szövege is, mely ugyan nem kíván olyan nagy ívű tablót rajzolni, mint Lippert, de Hannes és Florentine életén keresztül szintén alaposabb bepillantást nyerhetünk a bántási hétköznapiakba.

A Lippert-trilógia szerkezetét lényegesen meghatározzák az első két kötet (*Die Tür zur hinteren Küche, Das Feld räumen*) fejezetei előtt szereplő fényképleírás-

sok, ekfrázisok, melyek a Lehnert család tagjait ábrázolják különböző alkalmakkor. A képek – kompozíciójukat tekintve – szintén mesélnek, hiszen míg az első pár fotón a teljes nagycsaládot láthatjuk fekete-fehérben, ahogyan haladunk előre a regények elbeszélte idejében, egyre kevesebben bukkannak fel a fotókon, míg a második regény utolsó előtti fejezetének képleírása már csupán Anton Lehnert útlevélfotóját mutatja be, mint aki a lányai és családja után utolsóként kért útlevelet és vándorolt ki Németországba. A vizuális médium elbeszélésében hasonló narratíva körvonalazódik, mint Wagner regényében, főként, hogy a regényfolyam második részének végén Wiseschdiába, a kis bánsági faluba³¹ a kivándorlás után hazatérő Anton Lehnert halálának bekövetkeztével ez a rész egy temetőjelenettel végződik, konkrétan Anton sírjának leírásával: „A wiseschdiai temetőben, a magas és az alacsony kereszt között feküdt Lehnerték családi sírhelye. A sírt fedő betonlapot a temetés előtt feltörték, és visszahelyezése után a sírhant földjével tömték be a repedéseket, ezekben muskátlik és nebáncsvirágok nyíltak. A két fehérmárvány keresztet frissen csiszolták, az elhunytak nevét és születési-elhalálozási dátumát gót betűkkel vésték bele, az írást fekete festékekkel húzták ki. A szemlélődőnek feltűnhet, hogy az utolsó névnel csak az elhalálozás helyszíne szerepel: Anton Lehnert, szül. 1927. 7. 9. – megh. 1993. 5. 4. Wiseschdia.”³²

A második regény utolsó jelenete után megváltozik az elbeszélő a trilógia befejező részében, és egy homodiegetikus narrátor hangját halljuk, aki nem távolságtartóan és kívülről, hanem az elbeszélte események aktív részeseként meséli tovább a Lehnert-család történetét. Ez az elbeszélő nem más, mint Anton Lehnert már Németországban született unokája, Kurt Brauner,³³ Anton Susanne nevű lányának a fia, aki 16 évvel nagyapja halála után elutazik Wiseschdiára, mintegy megnézni anyja gyermekkorának helyszínét. Ez az utazás, a múltbéli dolgok felelevenítése Alois Binder, nagyapja hajdani barátja segítségével, aki utolsó svábként lakik a harmadik regény jelen idejében (2009-ben) Wiseschdián, alapvetően módosítja az első két regény elbeszélésének megítélését, hiszen a szöveg perspektívájából az ezt megelőző regények heterodiegetikus elbeszélőjeként szintén Kurt Braunert azonosíthatjuk. Mindez a már említett fényképek szempontjából is lényeges, hiszen a fényképeken keresztüli múltmesélés Richard Wagner említett regényében is megjelenik, amikor Werner Zillich egy családi album fotói segítségével próbálja megidézni családtagjainak és szülőfalujának a történetét.

Azonban Johann Lippert regénytrilógiájának fentebb vázolt narratív szerkezete és az elbeszélőt illető megállapítások részben egy másfajta, a Wagner regényétől eltérő Bánság-reprezentációt is megtapasztalhatóvá tesznek, hiszen míg az *Ingóságok* keretét az első pillanattól kezdve Werner Zillich utazása adja, addig Lippert szövegeiben csupán a harmadik regény teszi egyértelművé azt a retrospektív perspektívát és elbeszélői nézőpontot, mely lényegesen felerősíti a múlt és a jelen szembesítéséből fakadó feszültséget. Miközben Lippert regényeiben a cselekmény és az események jelentős része Wiseschdián játszódik, a családtörténet egyes tagjai élettörténetének bemutatása kapcsán – az iskolarendszer, a munkavállalások helyszínei, a hivatalos ügyek intézése, a helyi kereskedelem révén – kirajzolódik a Bánság tágabb régiója is a maga hajdani összetettségében és természetes multikulturális viszonylataiban is: „A gazdaság telephelye, ahol Anton dolgozott, két kilométernyire feküdt Wiseschdiától, és egy nagyobb állami gazdaság részét képezte, melynek székhelye a szomszédos faluban, Triebswetterben volt. A zöldségföldek, melyek egyik falutól a másikig nyúltak,

a Galatzka folyó két oldalán terültek el, mely egyszerre szolgált öntöző- és víz-elvezető csatornaként.”;³⁴ „A wiseschdiai általános iskola román osztályába még öt diák járt, Ion Pop tanár nyugdíjazás előtt állt, és kiválásával az osztály megszűnésre volt ítélve. Özvegy volt, a szomszédos községből, Komloschról származott, és nyolc évvel azelőtt helyezték onnan Wiseschdiára, amikor a román telepések a falu lakossága egy részének a Bărăganba való elhurcolása után itt letelepedtek.”³⁵; „Peter Huber és Helene Schmelzer esküvője az utolsó volt abban az évben a faluban. Robert Wille lelkész, aki Wiseschdián, Komloschon, Lungán és Gottlobon tartotta az istentiszteletet, s Gottlobon lakott a plébánián, egy példázattal zárta a prédikációját.”³⁶

Az itt kiemelt idézetek világosan szemléltetik, hogy a helyi állami gazdaságok nyújtotta munkalehetőségen, az iskola bemutatásán vagy éppen a rokoni szálak alakulásán keresztül nem egyszerűen a Lehnert család történetébe nyerhetünk bepillantást, hanem kirajzolódik a Bánság északi részének térképe. A különböző településeket, melyek többnyire vegyes lakossággal rendelkeztek,³⁷ számos hétköznapi gyakorlat köti össze, és ezen gyakorlatoknak köszönhetően jön létre a régió reprezentációja.

A rurális Bánság-reprezentációt erőteljesen hangsúlyozza a város megjelenítése, mely a Wiseschdiát környező kisvárosok mellett elsősorban Temesvár. A Bánság „fővárosaként” megjelenő nagyváros főként az egyetemi képzés vagy éppen a regionális közigazgatás (a hivatalos papírok intézése) kapcsán kerül előtérbe, ráadásul érdekes egyezésre figyelhetünk föl a Lippert-trilógia és Iris Wolff regénye kapcsán. Míg ez utóbbi szöveg is lényegében a kisebb települések életét villantja fel a már említett család történetének elbeszélése közben, mindkét regényben tapasztalhatunk hasonló cselekményegységeket, melyek egyrészt a vidék határrégió jellegét, másrészt a várost mint lehetőséget mutatják fel. Az előbbire példa az illegális határátlépés megjelenítése, mely Kurtnak, Anton Lehnert fiának nem sikerült, és a család magát aényt sem ismeri be, az elbeszélő csak utal rá, hogy a rejtélyes haláleset mögött feltételezhetően Kurt szökési kísérlete sejthető.³⁸ Hasonló határátlépési kísérlet található Wolff regényében is, amikor Hannes és Florentine fia, Samuel Oswald nevű barátjával egy házilag barkácsolt repülőgéppel egyik éjjel átszöknek a román–magyar határon.³⁹ Azon túl, hogy a két jelenet egy kudarcba fulladt és egy sikeres illegális határátlépést visz színre, mindkettő a határrégió nyújtotta/rejtette lehetőséget is megjeleníti, hiszen éppen ezek a jelenetek szemléltetik ennek hétköznapióságát.

A város, tehát Temesvár kapcsán azon kívül, hogy a továbbtanulás lehetőségeként és így mezőgazdasági munkából való kitörés esélyeként is megjelenik, a nyolcvanas évek végén játszódó történetek során a Németországba való kitelepedés elősegítésének helyszínéként is megmutatkozik. Míg Lippert második regényében Blumenmannként, azaz virágárusként jelenik meg a román titkosrendőrségnél dolgozó temesvári férfi, aki 10.000 márka ellenében igyekszik megszüntetni az útlevelek kiállítását, addig Wolff regényében a Gärtner, tehát a kertész az, aki hasonlóképpen jár el szintén Temesváron az útlevelek ügyében: „Elment az utca végéig, majd vissza, megvárta, míg nem senki sincs az utcán. Már be akart kiállítani, amikor megpillantotta a csengőt a kapufán. Egy háziasszonynak látszó nő jött keresztül az udvaron. Nem kérdezte, mit akar, egyszerűen csak beengedte. Hogy a férje ma még elfogad-e valamit, azt nem tudja. Csupán ennyit mondott a nő, aki kinyitotta az egyik szoba ajtaját, és eltűnt. A virágárus az asztalnál ült a tisztaszobában, munkaruhában: ha jól számolta, öt melegházuk volt. A virág-

árus szintén nem kérdezett semmit, még bár csak hellyel sem kínálta. Az asztal tele volt pénzzel, mind valuta. Ma már nem lehet, mondta.”⁴⁰ Wolffnál: „Amint az arca újra normálisnak tűnt, Oz bement Temesvárra a »kertészhez«. Nemcsak a román állam, amely a németek távozásának tarifáiról megegyezett a német szövetségi állammal (még a kiképzési és utazási költségek kifizetését is követelve), hanem a Securitate tisztjei és párt elvtársai is felismerték a kitelepedési papírjaikra várókban az anyagi lehetőséget.”⁴¹

Az itt körvonalazódó Temesvár sokkal inkább hasonlít a korábban már említett Herta Müller-regény (*A róka volt a vadász*) városrepresentációjához, hiszen Lippert vagy Wolff szövegeiben a város már kevésbé az otthonosság vagy az ismerősség révén idéződik meg, mint például Florescu *Der kurze Weg nach Hause* című regényében, sokkal inkább a kiszolgáltatottság tereként reprezentálódik tehát.

Míg a kilencvenes évek elején Müller szövegeiben egyértelműen az 1989-es változásokat megelőző Bánság- és Temesvár-representációval találkozhattunk, addig a később, immár a kétezres években született szövegekben ez a representáció a német irodalomban lényegesen kiegészült. Cătălin Dorian Florescu szövegében még elsősorban Temesvár állt a középpontban, azonban Wagner, Lippert és Wolff regényeiben a Bánság nem csupán Temesváron keresztül tárul az olvasó elé, hanem a régió árnyaltabban, számtalan összefüggéssel kiegészülve jelenik meg, és Temesvár a város körülvevő vidék tükrében és viszonyában értelmezhető. Ezekben a prózákban egy hangsúlyos Bánság- és Temesvár-képet láthatunk létrejönni, melyek részben beágyazódnak a későbbi kivándorlás(ok) keretébe, ugyanakkor egy többnyelvű, multikulturális régió látképét vázolják fel – ez leginkább immár a múltban gyökeredzik, azonban a körvonalazott jelen ehhez viszonyítva bontakozik ki. Ezek az alapvetően több szempontból is transzkulturálisnak tekinthető szövegek a transzvilvanizmus jelenkori változatának keretében is értelmezhetővé válnak, hiszen regisztrálnak és rögzítenek egy kultúrák közötti állapotot, ennek túlnyomórészt múltbeli vonatkozásait, és ezzel szembesítik sok esetben e kultúrák közötti állapotnak jelenbeli hiányát, avagy felszámolódását.

■ JEGYZETEK

1. Wolfgang Welsch: *Transkulturalität. Realität – Geschichte – Aufgabe*. New Academic Press, Wien, 2017. 12.
2. A transzkulturális írásmód kapcsán írja Németh Zoltán: „A transzkulturális írásmód a kettős kulturális örökség terepe, egyszerre jelenít meg legalább két kultúrát, mindkettőből erőt merítve, de egyúttal túl is helyezi magát a köztük lévő kulturális különbségeken, túlhaladva a kulturális korlátokon”. Németh Zoltán: *Transzkulturalizmus: elmélet és gyakorlat*. MTA-SZMAT, Bp., 2023. 11.
3. Boka László: *Transzvilvanizmusformák, transzvilvanizmusváltozatok*. In: Uő (szerk.): *Transzvilvanizmus. Észmék, korok, változatok*. MMA Kiadó, Bp., 2023. 8.
4. Uo. 56.
5. Tompa Andrea: *A hóhér háza*. Jelenkor, Bp., 2017.
6. Király Farkas: *Sortűz*. Sétatér Kulturális Egyesület, Kvár, 2017.
7. Dana Gheorghiu: *Die Fabrikler. Povestiri din Fabric*. Marineasa, Timișoara, 2007.
8. Radu Pavel Gheo: *Disco Titanic*. Polirom, Iași, 2016.; Radu Pavel Gheo: *Noapte bună, copii!* Polirom, Iași, 2010.
9. Goran Mrakić: *Povestiri din garaj*. Nemira, Buc., 2018.; Goran Mrakić: *Punk requiem*. Nemira, Buc., 2024.
10. A falvak zártságára, sajátos világképre mutat rá tanulmányában András Orsolya is, aki egyszerre térképezi fel a Müller-szövegek falu- és városképét. Vö. „A falu külön nyelvezete, aminek obszesszív emlegetése az idézett novella ritmusát megadja, annak a tünete, hogy ez a világ semmilyen más perspektívát nem tud elképzelni a saját normarendszerén kívül, és ennek a rendnek a látszatát mindenáron kész megőrizni.” András Orsolya: *Dália és asztfaltszőnyeg*. Herta Müller Bánság-térképe. Korunk 2020/12. 64.
11. Herta Müller: *Niederungen*. Kriterion, Buc., 1982.

12. Herta Müller: *Drückender Tango*. Kriterion, Buc., 1984.
13. Herta Müller: *Der Fuchs war damals schon der Jäger*. Rowohlt, Reinbek bei Hamburg, 1992.; Uő.: *A róka volt a vadász*. Ford. Nádori Lídia. Cartaphilus, Bp., 2010.
14. Vö. „A városi környezetben játszódo elbeszélő szövegek és a kapcsolódó esszék esetében fel-tűnő a heterotopikus terek ábrázolása, különös tekintettel a privát és nyilvános terek egymásba mosódására.” András: i. m. 65. Vagy: „Az elnyomó rendszerhez kapcsolódó periferikus terek nemcsak a szerző személyes tapasztalataihoz kapcsolódnak, vagyis ezek nem kivételes példák, hanem az egész közösséget érintik. Ennek reprezentatív tere a temesvári szegénységi terület, ahol a Securitate »elkaparta« az áldozatait”. Uo. 66.
15. Lásd Sabin Tambrea: *Vaterländer*. Gutkind, Berlin, 2024.
16. Claudiu M. Florian: *Zweieinhalb Störche. Roman einer Kindheit in Siebenbürgen*. Transit, Berlin, 2008.; Claudiu M. Florian: *Vârstele jocului. Strada Cetății*. Polirom, Iași, 2016.
17. Németh: i. m. 19.
18. Cătălin Dorian Florescu: *Der kurze Weg nach Hause*. Pendo, Zürich–München, 2002.
19. Uo. 65. Ahol nem magyar nyelvű változatot adok meg forrásként, a német nyelvű idézeteket saját fordításban közlöm. (V. F.)
20. „Mindig is úgy volt, hogy gyorsan felismertem a keletet. A ruhák, a falvak, az arcok, a zene, a természet, a nyelv dallama révén. Néha elég volt egy pillantás, hogy felismerjem. És egyálta-lán nem kellett senki megszólaljon. Nem arról volt szó, hogy mindig meg tudtam volna külön-böztetni a csehszlovákokat, lengyeleket, magyarokat, bolgárokat, ukránokat, oroszokat, albáno-akat vagy románokat. Gyakran az arcok is hasonlóan eltorzultak. Vagy a szekereket hasonlóan épít-tették. Vagy hasonlóan erős volt a női smink. A formáknak, a színeknek, a hangoknak és a moz-gásoknak köszönhetően nagyobb valószínűséggel ismertem fel egy régiót.” Uo. 67.
21. „Marosvásárhelyen az emberek agyára ment a lázadás. A diktátor elleni forradalom nem volt elég nekik. Senki sem volt ártatlan, de a bozgorok még inkább bűnösök voltak. Másfél millióan voltak, de olyan hangosak, mint húsz millió.” Uo. 161.
22. Uo. 206–207.
23. Az idegenként való jelenlétükre utal a katedrális előtti jelenet is: „A belvárosban, a katedrá-lis előtt állt a forradalom elesett hőseinek oltára. Körös-körül virágkoszorúk voltak. Még mielőtt Luca elővette volna a Nikonját, a járőrök számára egyértelmű volt, hogy máshonnan jöttünk. Egy jobb országból. Láthatták a mi kis jólétünket. A svájci rendszám nélkül is felismertek, hi-szen az autó máshol parkolt. Egyáltalán nem kellett megmozdulnunk, elég volt a megjelenésünk. De amikor mozogtunk, mintha rugalmasabbak és energikusabbak lettünk volna, mint a többiek. Sokan úgy jártak, mintha alvajárók lennének.” Uo. 192.
24. Richard Wagner: *Habseligkeiten*. Aufbau, Berlin, 2004.; magyarul: Uő.: *Ingóságok*. Ford. Kur-di Imre. Bookart, Csíkszereda, 2009. Az idézeteket Kurdi Imre fordításában közlöm. (V. F.)
25. Johann Lippert: *Die Tür zur hinteren Küche*. Wunderhorn, Heidelberg, 2000.; Uő.: *Das Feld räumen*, Wunderhorn, Heidelber, 2005.; Uő.: *Bruchstücke aus erster und zweiter Hand*. Pop, Ludwigsburg, 2012. Magyarul az első két regény egy kötetben és egy cím alatt jelent meg: Uő.: *Ajtó a hátsó konyhához*. Ford. Vincze Ferenc. Cédus Művészeti Alapítvány – Napkút, Bp., 2017.
26. Iris Wolff: *Die Unschärfe der Welt*. Klett-Cotta, Stuttgart, 2020.
27. Wagner: *Ingóságok*. 10.
28. Vö. „Akárhová is néz az ember, vége, ennyi volt. Ennek a világnak vége, ismétlgetem. A gon-dolat Marlitt-pátoszos. A bánati svábok önsajnálatra való hajlama még közmondásos szorgal-muknál is nagyobb. Kétszázötven esztendő válik semmivé. Oldódik fel a levegőben. Ennek a tör-ténetnek a morzsáin tengődünk, ha vasárnaponként megszólal Németországban a telefon, és a holtakra terelődik a szó. Drága, távoli halottainkra.” Uo. 13–14.
29. Uo. 17.
30. Uo. 32.
31. Az egykori Torontál vármegyei, ma Temes megyei sváb falucska neve magyarul Vizesdia, ro-mánul Vizejdia.
32. Lippert: *Ajtó a hátsó konyhába*. 463.
33. „És én? Kurt Brauner, 1,88, ovális arc, barna szemek, rövidre nyírt haj, 1987. július 7-én szü-letett, Gregor Brauner és Susanne Brauner, (született Lehnert) fia, egyetlen gyermek, befejezte a polgári szolgálatot, a Heidelbergi Egyetemen abbahagyta a német és politológia szakot, informa-tikára váltott, németül és angolul beszél, románul nem, anyja és nagyapja, Anton Lehnert nyo-mait keresve úton van a Bánságba. Így nézne ki egy rólam kiadott körözüvény.” Lippert: *Bruchstücke...* 8.
34. Lippert: *Ajtó a hátsó konyhába*. 25.
35. Uo. 37.
36. Uo. 69.

37. A multikulturális régió reprezentációját erősítik a településnevek is, melyeket mindenki a saját nyelvén és kultúrájának megfelelően használt, és az elnevezések szintén a multikulturalitást írják rá a vidékre. Vö. „Ez idő tájt Ceata volt a hivatalos helységnév. 1920-ban a korábbi Csatádot, ahol a költő Nikolaus Lenau született, Lenauheimra nevezték át. Ahogyan mindenki, Wiseschdia lakói is a környező helységeket a vidékszerthe használt német és hivatalos nevükön ismerték. Komloschra, Triebswetterre, Marienfeldre, Semikloschra, Hatzfeldbe utaztak vagy mentek, melyeket hivatalosan Comloşul-Marénak, Tomnaticnak, Teremia-Marénak, Sinnicolaul-Marénak, Jimbolianak neveztek. Csak Gottlobot hívták Gotlobnak.” Uo. 51–52.

38. Vö. „Hivatalosan Kurt Lehnert balesetben halt meg, egy traktor gázolta el. Nem sokkal a sötétség beállta előtt indult útnak a kollektíva traktorjával, hogy Huberék tehenének egy rakomány répalevelet hozzon. A termelészövetkezet cukorrépaföldjei a jugoszláv határ mellett feküdtek, késő őszi volt. Az előretolt lovas határőrkatona, maga elé tartott géppisztollyal megállította a traktort. Ismerte Kurtot, elkísérte a learatott cukorrépaföldig, és elbúcsúzott tőle, majd rágyújtott egy cigarettára. Kurt Lehnertre a traktor kerekei között találtak rá a határsávban.” Uo. 141.

39. Vö. „Három és négy között menekültek, amikor már a határőrök is elfáradtak. A légcsavar hangja elárulhatja őket. De mire az őrk rájöttek, hogy nem egy földműves trágázza a földjeit ebben szokatlan időpontban, már a magyar oldalon lennének. Olyan alacsonyan repülének, hogy a radar alatt maradnak. A benzin egészen az osztrák határig kitarított.” Wolff: *Die Unschärfe der Welt*. 135.

40. Lippert: *Ajtó a hátsó konyhába*. 262.

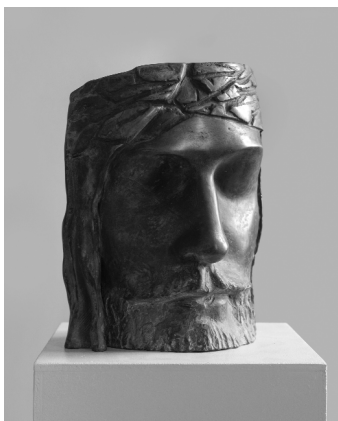
41. Wolff: *Die Unschärfe der Welt*. 127–128.

LŐRINCZ ILDIKÓ

„ÉN DOLGOZNI AKARTAM, VALAMI JÓT LÉTREHOZNI MINDIG”

Bak Áron teológus, festő és grafikus,
kísérletező alkotó erdélyi sorsa

Többen tekintették az erdélyiséget eszmei fogódzónak, törekedtek arra, hogy a kényszerből felvállalt sorsot szellemi hivatássá, értékalkotássá minősítsék át. Ilyen fogódzót vélek felfedezni azon képzőművészek alkotásaiban, akik 1950 után nem választhatták a tehetségüknek megfelelő pályát.

■ Az erdélyi művészi identitás keresése több korszakon átívelő és összetett probléma. Ilyen módon az erdélyiség fogalma a hazai magyar képzőművész életpályák tanulmányozása során több alkalommal is felmerült. Már korábban is történtek fontos lépések az erdélyi magyar képzőművészetnek mint önálló szellemi és művészeti értékkörnek a megismertetése érdekében.¹ A kisebbségi státus vállalásának, illetve elutasításának alakulása változatos életutak, zaklatott útkeresések irányait mutatja az elmúlt több mint 100 év során. A két világháború között és még utána is Kós Károly életműve és hatása eredményezi azt a fajta törekvést, hogy ne az elkülönülés, hanem az összefogás egyetemes magyar hivatását segítse a transzilvanizmus, akár a képzőművészeti alkotások berkeiben is. Ezt Entz Géza fogalmazta meg igencsak lényeglátóan a Barabás Miklós Céh 1943. évi kolozsvári kiállítása kapcsán: „A kiállítás szellemének elemzése alapján azt kell mondanunk, hogy van. De ez nem külsőségekben vagy lelki eltérésekben rejlik. A mai magyar művészet nagy egészébe napjaink erdélyi termése is beletartozik, onnan ki nem téphető. A Királyhágón inneni művészet sajátos zamatát érzem abban, hogy ösztönösen rátalált arra az útra, mely a legidősebb emberebb emberség és magyarabb magyarság felé vezet. Ez az erdélyiség tehát nem elkülönülés, hanem összefogás, egyetemes ma-

A címbeli idézet forrása: Levél Zsigmond Arankának, Kecsét, 1998. február 16. 5.

gyar hivatás. Szeretnők hinni, hogy ennek becsületes és öntudatos vállalásában követendő példát a jövő számára is éppen az erdélyi művészek fognak adni.”²

Az 1950 utáni képzőművész sorsok tanulmányozása viszont már újabb törekvéseket értelmező kulcsfogalmak megjelenését feltételezi. Talán közelebb kerülünk a lényeg megragadásához, ha e tekintetben átgondoljuk Cs. Gyimesi Évának a romániai magyar irodalom 1970–1990 közötti alakulását vitató debreceni értekezleten felvetett „neotranszilvanista” kulcsfogalmait – az „önismeret”, a „helytállás erkölcsé”, a „sajátosság méltósága” –, amelyekkel a két világháború közötti fogalmakat kiegészíti az újabb programatikus munkák figyelembevételével. Gáll Ernő elemzése a felvetettek jó összefoglalója.³ Ezek a kulcsfogalmak a korszakot valóban jellemzik, és a képzőművészeti életre is kivetíthetőek. 1980 után azonban megjelenik a hazátlanság és a szétszórtság életérzése, amikor a képzőművészek nagy számban telepednek külföldre. És az 1990 utáni sajtószerűségek sokféleségének összefogására talán még ezután találjuk meg a kulcsfogalmakat. Minden újabb alkotó felfedezése hozzátehet valamit a feltérképezéshez. Azt viszont senki sem vitatja, hogy Erdély alkotói sajátos művészeti kultúrát hoztak és hoznak létre, amelynek egy része bárhol a világon megállja a helyét.

A több mint négy évtizedes diktatúra olykor halálos csapásai egyéni és közösségi sérelmek sorozatát hozták el a képzőművészek számára is. Többen tekintették az erdélyiséget eszmei fogódzónak, törekedtek arra, hogy a kényszerből felvállalt sorsot szellemi hivatássá, értékalkotássá minősítsék át. Ilyen fogódzót vélek felfedezni azon képzőművészek alkotásaiban, akik 1950 után nem választhatták a tehetségüknek megfelelő pályát. Ők nem részesülhettek középiskolai és felsőbb fokú művészeti oktatásban, azonban megkeresték annak lehetőségét, hogy a művészeti érzékenységhez elengedhetetlen lelki tartalmakat egy másik irányból közelítsék meg. A papcsaládok vagy a nemesi felmenők gyermekei egy részét kizárták a képzőművészeti középiskolákból, főiskolákról, ezért inkább a papi-lelkészi pályát választották, majd lehetőségeikhez mérten keresték az alkotói kibontakozás lehetőségeit. Érdemes lenne az erdélyiség problémakörében a lelkészi és művészi pálya összefonódásának eseteit egy külön tanulmányban megvizsgálni. Jelen esetben Bak Áron életpályáját vázolom fel azzal a céllal, hogy életművéből a képzőművészeti részre helyezzem a hangsúlyt, és ezt a sajátosan alakuló képzőművészeti életművet megpróbálom elhelyezni az erdélyi művészeti identitáskeresések sorában. Bak Áron élete utolsó időszakában megszületett képzőművészeti munkássága méltatlanul kimarad a kutatók és a művészettörténészek összefoglalóiból, mivel a centrumoktól távol, egy kis faluban hozta létre életművét, és amikor kiállított, akkor sem jutott el a kánonokat meghatározó szakmai körökig.

Bak Áron 1945. május 1-én született a Vas megyei Veleméren, ahova szülei a háború idején menekültek, s ahonnan végül visszatértek Székelyföldre, ahol a gyermekkorát töltötte. Apja, Bak Sándor lelképásztor Patakfalván és Kányádban szolgált, valamennyi tehetséggel ő is rendelkezhetett, ugyanis ő festette meg az újszékelyi templom mennyezeti kazettáit, illetve a patakfalvi padelőket. Azonban amikor jó rajztehetséggel megáldott fia a marosvásárhelyi művészeti iskolába szeretett volna felvételizni 1959-ben, akkor őt ott származása miatt elutasították. Alternatívaként a székelyudvarhelyi Kő- és Agyagipari Szakiskola kerámia és kályhás szakát választotta. A szaklíceum elvégzése után, 1962 júniusa – 1963 októbere között Székelyudvarhelyen, az Építészeti tröszt aprómunkásaként az első tömbházak építésénél kályhás mesterként dolgozott. Az ipariskola oktató-

nak hívta meg, 1963 novemberétől 1966 júliusáig tanította a kályhás mesterséget. A szentkeresztbányai kórház csempékályháin is az ő munkacsoportja dolgozott, később a családban, illetve a kányádi, székelyszáldobosi és szentkeresztbányai parókián épített kályhákat. Közben esti tagozaton érettségizett 1966 júniusában a Tamási Áron Gimnáziumban (az akkori Dr. Petru Groza Líceumban), mivel szeretett volna tovább tanulni.

Székelyudvarhelyen 1962-től a Művelődési Házban Maszelka János képzőművész⁴ szakkörvezetőként dolgozott, ahol a tehetséges fiatalok számára szakmai irányítást nyújtott. Bak Áron székelyudvarhelyi tartózkodása idején, a szakiskola és a kályhás munka mellett rendszeresen látogatta Maszelka János szakkörét. Tehetsége már itt kezdett kibontakozni: műveit tartományi és országos kiállításokra is beválogatták, több alkalommal díjazták.⁵ Tudatosan készült a felvételizni a kolozsvári Ion Andreescu Művészeti Főiskolára, de a „rossz származás”⁶ miatt nem vették fel 1966-ban. Maradt a továbbtanulás célja mellett, azonban a teológiai tanulmányokat választotta, 1966–1970 között tanult Kolozsváron. Csak szabad idejében rajzolt és látogatott kiállításokat. 1970-ben szerzett teológiai oklevelet a kolozsvári protestáns teológián, majd tanulmányait Bukarestben és Nagyszebenben folytatta. 1972-ben tette le lelkészi vizsgáját, 1973. április 1-jén szentelték fel Kolozsváron.

1972-ben megnősült, Adorjáni Évával kötött házasságából három lánya született: Márta, Sára, Ágnes. A lelkészi hivatás teljes embert igényelt, segédlelkészi szolgálatot a Dési Egyházmegyéhez tartozó Mezőkeszűben teljesített 1972 szeptembere és 1973 júliusa között, közben helyettes lelkészként szolgált 1972 augusztusától 1974 októberéig a Dési Református Egyházmegyéhez tartozó Sajószentandrásán, majd itt és az ehhez tartozó leányegyházközségben, Sajóudvarhelyen volt rendes lelképásztor (1974–1981). Az egyházmegyéjénél 1977-től fejelemi bizottsági tag volt, 1981-től pedig tanácsos. Újszövetségi teológiából 1978 októbere és 1979 júliusa között Svájcban a Zürichi Egyetemen szakosodott. 1981 júliusától 1990 szeptemberéig a Hargita megyei Szentkeresztbánya (Szentegyháza) volt lelkészi szolgálatának helye. Ebben a periódusban a Székelyudvarhelyi Református Egyházmegye missziói előadója volt. Nagy bátorságról tett tanúbizonyságot 1989. november 21-én, a Ceaușescu-rendszerben, amikor több erdélyi református, katolikus lelképásztorral és tisztségviselővel együtt aláírta a Tőkés László mellett szolidaritást vállaló, Erdélyben elsőként publikált állásfoglalást, amelyet a Kolozsvári és Nagyvárad Református Egyházkerületek Főtiszteletű Igazgatótanácsának címeztek.⁷

1990-től 1993-ig a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet főkönyvtárosaként tevékenykedett, ahol megkezdte a könyvek számítógépes feldolgozását és a könyvtár átszervezését, rendszerezését, segítette a teológushallgatókat szakmai bibliográfiájuk összeállításában, sőt könyvtári címertervet is készített. Közben teológiai doktori tanulmányokat folytatott, dolgozatát megírta *A két testamentum kontinuitása és diszkontinuitása Lukács írásaiban, Keresztelő János üdvörténeti szerepének ábrázolásában* címmel. Bár a doktori értekezés megvédésére nem került sor, a két testamentum egységének teológiatörténeti kérdését kifejtő tanulmányát részben a *Református Szemle* közölte.⁸ A művészet iránti vonzalma ezekben az években sem szűnt meg, csupán kissé háttérbe szorult. Visszatérése a művészethez, ugyanakkor teológiai és művészettörténeti gondolkodásának kibontakozása ezt követően valósult meg.

1993-ban elvált családjától, gyülekezeti kinevezést kért Csiha Kálmán püspöktől, így rövid időre Csomakőrösre került. 1993. április 1-től Bágyban szolgált 1995 októberéig, majd a lelkészi pályáját lezárta. Betegnyugdíjasként 1995-ben a Farkaslaka községhez tartozó Kecsetben telepedett le. Nagyszülei falujában újra elkezdett rajzolni, festeni, fordítani, művészettörténeti tanulmányokat írni. 2012. szeptember 25-én hunyt el Kecsetben.

Alkotói módszere és művészi látásmódja megértéséhez tudomásul kell vennünk, hogy a kifejezésformák gazdag tárházát önképzéssel építette fel: képzőművészeti könyvekből és lexikonokból merítette elméleti és gyakorlati tudását. Az értő olvasás és a szemlélődés Bak Áront olyan gondolkodóvá tette, aki megtanulta a dolgokat és az eszméket több oldalról is szemügyre venni és mérlegelni, sőt kereste a lehetőséget azok vizuális megjelenítésére. Lázadó alkata, kitartó ismeretszerző érdeklődése, véleményformáló hozzáállása mindvégig elutasította a gondolkodás nélküli eszközzé válást. Ráadásul ő lelkészként is gondolkodott, folyamatosan tájékozódott és írt, teológiai műveket fordított, bibliaértelmezéseit és a művészettörténet területén kifejtett eszméinek egy részét a *Református Szemle*, az *Igehirdető*, a *Keresztény Magvető*, az *Erdélyi Művészet* és a *Székelyföld* közölte. Bár kevesen tudnak róla, művészeti írói munkássága is igencsak jelentős. Erre csak egy példa: posztumusz közleményként megjelent⁹ a budapesti Művészeti Múzeumban őrzött Anthony van Dyck 1618–1620 körül készült olajfestményéről írt értelmezése, amely szembemegy a művészettörténészekkel, akik szerint a kép János evangélistát ábrázolja. Bak Áron művészettörténeti és bibliai érvekkel bebizonyította, hogy a festményen semmi sem utal arra, hogy ezen a képen az evangélista lenne. Szerinte ezen a képen a szenvedés poharát elfogadó Jézus Krisztus szerepel. Értelmezése, amely egyben a Van Dyck-festmény ikonográfiai újragondolása, önálló szellemi állásfoglalásként is megállja a helyét. Jelen írásban a képzőművészeti munkásságának felmutatására kerül a hangsúly, de a teljesség igénye nélkül álljon itt még néhány fontosabb képzőművészeti tárgyú értekezésének címe: *Mit ábrázol a sajóudvarhelyi dombormű?*,¹⁰ *A művészet szolgálata*,¹¹ *Tiziano és az adógaras*,¹² *Lőfüröztetés*,¹³ *Főnix*,¹⁴ *Brummer József képmása*,¹⁵ *Ábrahám áldozata*,¹⁶ *Világi pieták*,¹⁷ *Az élet tánca*.¹⁸

A kilencvenes évek második felében az akkoriban Székesfehérváron élő Zsigmond Aranka képzőművész¹⁹ volt az, aki a szakma irányából először figyelt fel tehetségére, éveken keresztül alkotásra ösztönözte, szakmai tanácsokkal, szakönyvekkel, alkotáshoz szükséges anyagokkal látta el. Bak Áron Zsigmond Arankának írt levelében²⁰ kifejti, mennyire csodálta a mesterségbeli tudást térben és időben egymástól eltérő alkotóknál, az Aranykódex illusztrációit, a X. századi kínai rajzolókat, a különféle munkákon a művész gyakorlott keze nyomát, magabiztos ecsetkezelését, a határozott tusvonalakat. Mindeniket azonos értékűnek tartotta, éppen az emberi szebbet-jobbat akarás alapján. Alkotni viszont csakis itt, Erdélyben kívánt. Kecset csendje és emberi léptékű világa vált élete végéig tartó alkotói menedékhelyévé.

Bak Áronnak mindeddig hét kiállítása volt. Az elsőre Zsigmond Aranka képzőművésszel közösen, az ő biztatására került sor 1998-ban Székesfehérváron, a Pelikán Galériában. Ezt követően műveit 2002-ben Kolozsváron a Pro Iuventute Egyesület székházában és 2003-ban a Protestáns Teológiai Intézet művészlelkészeinek közös tárlatán, 2005-ben Szászrégenben a református egyházközség DIO Házában, 2006-ban Székelyudvarhelyen a Haáz Rezső Múzeum Képtárában mutatta be. 2023-ban Kolozsváron a Törökvágási Református Egyházközség Kánya-

fő Galériájában halálának tizenegyedik évfordulója alkalmából szerveztek kiállítást. Legutóbbi kiállításának megvalósulását e szöveg írója egyengette születésének 80. évfordulója alkalmából, a székelyudvarhelyi Haáz Rezső Múzeum Képtárában.²¹ Erre a kiállításra készülve Bak Áron lányaival beszélgettem, és Sára lánya mondta: „Általában bizonytalan volt a munkáival kapcsolatban, mindig várta a visszajelzést, hogy milyenek azok. Az első kolozsvári kiállítása után is azt mondta, hogy tulajdonképpen senki nem mondott semmi szakmait a munkáiról.” Szakmai visszajelzések híján kereste a maga útját, „Fő hangsúlyt a kép rajzosságára és megszerkesztésére fordítottam, hogy szembeötlő legyen az, amit én megláttam és megláttatni akartam.” – vallja önéletrajzában.

Személyes meglátása emeli a láttatás színvonalát. Bak Áron számára fontos volt alkotásai művészi töltete, állandóan kereste a kifejezés eszközeit, több technikával kísérletezett. 1995 és 2010 közötti intenzívebb alkotó időszakában készített pasztell-, olaj-, szén-, akvarell-, hidegtű-, monotípiaképeket, diópác-, kréta-, ceruza- és tusrajzokat. Sokféle témát kipróbált, de – akárcsak Maszelka –, a tájfestészetet, a természetet tartotta elsődlegesnek. Képein visszaköszönnék a kecseti tájak, a falut körülvevő domboldalak, szántók, tanyák, magányos fák. Sajátos víziójú tájképein erőteljes kontúrokkal választja el a tér alkotóelemeit egymástól. A jellegzetes élénk színű vidéki látvány, a barázdák és a kaszálók szőnyegmezői adják meg képei térszerkezetét, amit a perspektivikus ábrázolással, a vonal-, levegő- és színperspektívával fokoz. A rengeteg szín, a fény-árnyék játéka, a sötétfeke kontúrok, az átlós vonalak használata teszik tájképeinek formavilágát egyénivé. Különleges módon vezeti a tekintetet, a láttak kívágása mérvadó, tájkép-kompozícióiban minden a helyére került. Sára mesélte el, hogy gyakran rajzolt fotó után, vagy ha kiment a természetbe, vázlatot, fényképet készített a tájról, amit aztán otthon hosszú ideig rajzolt meg. Azt gondolhatnánk, erről a témáról nem lehet újat mondani, de az ő képein a természetben és a természettel együtt élő ember öröme sajátos színben és az elvonatkoztatás magasabb fokozatán jelenik meg.

A tájképeken kívül igencsak figyelemreméltóak a templomokról,²² a népi építészetről, a kertekről, utcákról, házakról, kapukról, összességében a falurészekről készült grafikái. A különféle technikákkal készült forma- és tértapasztalatai sajátos, öntudatos világot jelenítenek meg, az őt körülvevő látvány élményszerű, személyes megértését. Több szén- és tusrajzát pasztellszínekkel vagy olajjal is kivitelezte. Portréin hangsúlyt kapnak az idő nyomát letörölhetetlenül az arcra véső vonások, a szemet viszont, mint a lélekről árulkodó testrészt, mindig óvatosan jeleníti meg. Arcképei erős és valós ábrázolásai az emberi léleknek, amit lelkésként élesen látott és láttatott. Alakjait olykor felnagyítva ábrázolja, falusi embereivel nagyon jól transzponálta a valóságot egy képzelt, olykor számára elérhetetlen, mesebeli világba.

Megrendítő a *Gyász* című olajképe, amelyről előbb tusrajz is készült. Az arcát teljesen eltakaró, felnagyított nőalak magába zsugorodik. A megjelenített testi állapot és a színek a veszteség lelki fájdalmát fejezik ki. A bibliai alak neve Sámuel 2. könyvéből Rispa személyére utal, amely a kép felirataként is megjelenik. A gyászfolyamatot feldolgozó kép az alkotó lelkében hordozott magányra utal.

Szívesen készített csendéletet, akárcsak az ablakából, tornácából látható kertrészeket rajzait, újjgyakorlatokként kísérletezett velük, a téma adott volt. Sajátos módon ragadja meg a valóságot, és amit kiragad belőle, az segít megérteni a világot fenntartó erő lényegét. A kékek és szürkék mélysége, a vörösek és

sárgák melegsége, a fekete határozottsága – ezek mind Bak Áron lelkében lejátszódó történetek, amelyek kifejezésekor a saját útját keresi.

Emberi léte tartozéka volt a művészet, amelynek tisztaságában sohasem kételkedett. Amit a maga két kezével elkészíthetett, azt el is készítette. Maga alkotó kézi prése volt, dobozokat gyártott, könyvet kötött és javított. Bak Ágnes lánya elbeszélése szerint számukra több mindent megtervezett, például a könyvespolcaikat, ennek lekenéséhez maga készítette a diópácot, amivel művészet iránt fogékony lányaival együtt rajzoltak. Autodidakta módon szerzett kiváló mesterségbeli tudása, sajátos anyag- és eszközhasználata, alapossága tükröződik művein.

Képzőművészeti hagyatéka majdnem teljes, csak néhány képe került rokonokhoz, ismerősökhöz. A képeket rendszerezve, feliratokkal ellátva Bak Sára lánya gondolja. Az alkotó 1998-ban Zsigmond Arankának szóló levelében írta Kecsetből,²³ hogy voltak látogatói, kértek képeket eladásra, de nem ment bele, mivel fontosnak tartotta saját fejlődése követését az alkotásain keresztül: „...nem jön, hogy eladjak belőlük, mert az az érzésem, hogy az eladott munka önálló életre kel, képviseli az alkotót/szerzőt. Amíg pedig itt van a tulajdonomban, tudom, hogy melyiket mikor csináltam, és ha csak a magam szemszögéből is, de tudom látni, hogy honnan indultam és mennyire haladtam, illetve nem haladtam, vagy ha rossz irányba fordultam.” Az értékmegőrzés szándékán túl, képeit együtt szemlélve körvonalazódik egy önállóságában karakteres erdélyiség képe, amely éppen a sokfélesége révén vált hiteles értékkeremtéssé.

Röviden összefoglalva, Bak Áron művészetének jelentősége: autonóm, hiteles értékkeremtés Erdélyben. Mindvégig törekedett az emberi méltóság, a lelki szépség kifejezésére. „Tájképekkel kezdtem a munkát, majd csendéletekkel, portrékkal és kompozíciókkal folytattam. Szerettem volna felkelteni a figyelmet egyrészt a körülöttünk levő szépségekre, másrészt pedig arra a lelki szépségre, amely az emberben rejtőzik, s amelyet olyan könnyen el szokott takarni az emberi rosszindulat.”²⁴ Életérzése és világszemlélete érintkezett a korszellemmel, de művészetével és szolgálatával azt példázza, hogy lehet úton lenni és dolgozni, méltósággal csendben, figyelmesen. Lehet egyszerre kételkedni, keresni az igazságot – és elfogadni azt, ami eleve elrendeltetett.

■ JEGYZETEK

1. 1990 után a következő képzőművészeti lexikonok, szemlék jelentek meg a témával kapcsolatban: Banner Zoltán: *Erdélyi magyar művészet a XX. században*, Képzőművészeti Kiadó, Bp., 1990.; Murádin Jenő – Szűcs György: *Nagybánya 100 éve*. Misztótfalusi Kis Miklós Közművelődési Egyesület, Miskolc–Nagybánya, 1996.; Murádin Jenő: *Erdélyi festőiskolák*. Kriterion, Buk., 1997.; Vécsi Nagy Zoltán: *Szocrelatív – Erdélyi magyar művészet 1945–1965 között*, Erdélyi Művészeti Központ, Sepsiszentgyörgy, 2013.; Vécsi Nagy Zoltán: *„felezőidő” – Romániai magyar művészet 1965–75*. Ernst Múzeum, Bp., 2002.; újabb kiadása: Erdélyi Művészeti Központ, Sepsiszentgyörgy, 2014.; Szűcs György (szerk.): *Sors és jelkép. Erdélyi magyar képzőművészet 1920–1990*. Magyar Nemzeti Galéria, Bp., 2015.; Vécsi Nagy Zoltán: *Romániai magyar művészet 1975–1989 között*. Erdélyi Művészeti Központ, Sepsiszentgyörgy, 2021.; Vécsi Nagy Zoltán (szerk.): *100 év Erdélyi Magyar Képzőművészet*. Iskola Alapítvány, Kvár, 2019.; Demeter Ervin: *Erdélyiség. Egy elszakított nemzet rész művészete*. Exit, Kvár, 2024.

2. Entz Géza: *A Barabás Miklós-céh kiállítása Kolozsvárt*. Hítel 1943/12. 766–772.

3. Gáll Ernő: *Az erdélyiség metamorfózisa*. Kritika 1992/7.

4. Maszelka János (1929–2003) képzőművész, művelődésszervező volt. 1935-ben került Székelyudvarhelyre a családja. 1949–1955 között végezte el a Ion Andreescu Képzőművészeti Főiskolát, szaktanárai Ciupe Aurel, Nagy Imre, Abodi Nagy Béla, Bene József, Kádár Tibor, Miklóssy Gábor képzőművészek voltak. 1955-ben Székelyudvarhelyre tért vissza, 1962–89 között a városi Művelődési Ház szakirányítója, szakköreinek koordinátora volt. 1974–1976 között

a Gyergyószárhegyi Nemzetközi Alkotótábor igazgatója, több évben is résztvevője volt. 1978-ban megalapította és kapcsolatai révén értékes műgyűjteménnyel gyarapította a székelyudvarhelyi képtárat. Egyik vezetője, szervezője és gyarapítója volt a homoródszentmártoni képzőművészeti alkotótábornak 1978-tól. Nemcsak egyéni művészi pályáját, hanem a közkultúrát is folyamatosan szolgálta. Képei számos külföldi és hazai magángyűjteményben megtalálhatók. Tagja volt a Barabás Miklós Céhnek. Tájképeiből, portréiből szervezett kiállításai rendszeresen jelen volt a képzőművészeti életnek.

5. Bandi Dezső: *Tartományunk műkedvelő képzőművészeinek sikere a III. biennális országos kiállításon*. Vörös Zászló 1963. január 11.

6. Származása akkoriban osztályidegennek és rendszerellenesnek minősült. Édesapja, Bak Sándor református lelkész (1912–2005) olvasmányai miatt üldözésnek volt kitéve, ugyanis id. Hegyi István református lelkésztől elolvasásra kölcsönkapta Ravasz László *Isten rostájában* c. háromkötetes könyvét (Franklin-Társulat, Bp., 1941), amit elolvasott és másoknak is beszélt a benne foglaltakról. A brassói hadbírószáron, távollétében tíz évi börtönre ítélték, valószínűleg emiatt menekült a család a Vas megyei Velemérré 1944 novemberében, onnan 1945 júniusában jöttek vissza Székelyföldre. Részletek: a családban fennmaradt dokumentumok alapján, illetve Komoróczy György: *Szeretni kell ezt a népet! Portrékötet id. Hegyi István református lelképásztorról*. Exit Kiadó, Kvár, 2024.

7. Hegyi István: *Kik csatlakoztak novemberben Tőkés László igazához?* Hargita Népe 1990. január 17. 3.

8. Református Szemle 1992/4.

9. Bak Áron: *János Evangélista vagy Krisztus?* Református Szemle 2017/2. 195–201.

10. Református Szemle 1986/1.

11. Református Szemle 2006/2.

12. Református Szemle 2007/5.

13. Uo.

14. Református Szemle 2008/1.

15. Református Szemle 2019/6.

16. Református Szemle 2018/6.

17. Uo.

18. Református Szemle 2019/3.

19. Zsigmond Aranka Nagybaconban született 1948-ban, 1967-ben érettségizett a marosvásárhelyi Zene- és Képzőművészeti Líceumban Piskolti Gábor, Nagy Pál és Bordy András tanítványaként, majd 1967–1973 között kolozsvári Ion Andreescu Képzőművészeti Főiskola textil szakos hallgatója volt Szentimrei Judit, Bene József, Doina Hordovan irányításával. 1973 őszétől a székelyudvarhelyi Művészeti Általános Iskola tanára. 1985-ben a magyarországi Székesfehérvárra költözött, ahol művésztanárként tanított és folyamatosan alkotott. 1986-ban debütált a kaposvári Dunántúli Tárlaton három falikárpittal, 1992-ben alapító tagja volt a Fehérvári Művészek Társaságának, alkotásaival jelentkezett egyéni és csoportos kiállításokon, számos felkérésnek is eleget tett. 14 és fél évet New Yorkban élt, ahol dolgozott antik szőnyegek restaurálásával, majd alkotóként is bemutatkozhatott itt. 2019-től újra Székelyudvarhelyen él és alkot. Hálas köszönettel tartozom neki, hogy Bak Áronnal folytatott 1996–1998-as levelezését rendelkezésemre bocsátotta.

20. Levél Zsigmond Arankának, Kecset, 1998. február 16. 2.

21. A kiállítás a székelyudvarhelyi Haáz Rezső Múzeum Képtárában 2025. április 24. – június 2. között volt megtekinthető.

22. A *Református Szemle* 2007/5. számában megjelent egy összefoglaló az életútjáról, munkásságáról, amelyet szénrajzai egészítenek ki. A kiállításainak rövidebb sajtóbemutatásán kívül ez az egyetlen anyag, amely részletesebben is megjeleníti Bak Áron munkásságát és rajzeit.

23. Zsigmond Arankának, Kecset, 1998. február 16. 1.

24. Bak Áron: *Életrajzi összefoglaló*. Kecset-Kisfalud, 2002. augusztus 22. (Egy gépelt oldalon, a lányai tulajdonában.)

FILEP TAMÁS GUSZTÁV

A VÉG KEZDETE, A KEZDET VÉGE?

1

■ 1990-ben írtam első cikkemet Ligeti Ernőről, születésének centenáriuma.¹ Később többször visszatértem egy-egy tanulmányban személyéhez és életművéhez, míg aztán hat-hét évvel ezelőtt, korábbi dolgozataimat és jegyzeteimet is fölhasználva monográfiát írtam róla, mely néhány hónappal elkészülte után, 2019-ben megjelent Budapesten, a Magyar Művészeti Akadémia kiadásában. Ha jól emlékszem, a kézirat leadása idején még úgy tudtam, az MMA írókról szóló monográfiái címként annak az alkotónak a nevét viselik, akiről a könyv szól. Hamar kiderült, hogy ez csak az élő szerzőkről írott munkákra igaz; a kötet kiadójának vagy szerkesztőjének kérésére a kéziratnak alcímet kellett adnom. Nem tudom már, hogy azon hirtelen ötletek egyikével, amely könyveket író, szerkesztő emberekben pillanatok alatt támad, amikor szükség van rá az adott kiadvány munkálatai során, vagy korábban leszűrődött tapasztalatok, élmények és benyomások lappangó eredményeként – de mindenesetre a monográfia szellemének megfelelően – a főcím, azaz az író neve alá ezt írtam: *Egy urbánus transzszilvanista*.²

Ennek aztán lettek következményei. Az alcímben szereplő írásmódra most csak annak megemlékezéséig térek ki, hogy nemcsak a latin magyarsággal írt régi dokumentumokban szerepelt Transsylvania. A két háború között, a második világháború éveiben a nevet következetlenül használták; sokan vannak, akiknek írásaiban ez a formula szerepel, ami nyilván a kiértékelésben is érződött. Némiképpen azonban nem az írásmód okozott, hanem az alcímben szereplő másik úgynevezett idegen szó. Így például a diktatúrák bukása előtt Bukarestből Budapestre települő/menekülő, s a magyarországi demokratikus pártok létrejötte után a Magyar Demokrata Fórumhoz csatlakozó filozófus-politológus ismerősömnek könyvem címlapja láttán az volt az első benyomása, hogy egy par excellence magyarországi vitát próbálok átlátni Erdélybe.

Az 1989 után felnőtt generációk tagjai, akiknek nincs személyes tapasztalatuk az 1930-as évekből származó népi-urbánus viták utórezgéseiről, sokáig utolsónak vélt hullámairól, úgy tudhatják, hogy „népiek” (vagy pláne ahogy még ma is gyakran hibásan írják: „népiesek”) és „urbánusok” polémiájának a pusztá téma-, tárgy-, illetve közegválasztás volt a tárgya, s hogy az egyik csoport a vidéki, falusi, paraszti, a másik a városi, polgári környezet irodalmi ábrázolását tartotta fontosnak, illetve a magyar irodalom belül ennek dominanciájáért küzdött. Jó lett volna, ha csupán erről szólt volna a vita; erre lejjebb Kovács Imre egyik passzusa kapcsán visszatérek még. Valójában ez a szembenállás már az 1990-ben lezáruló diktatú-

ra idején lényeges ideológiai különbségekre épült, pontosabban – sok esetben – ideológiai tévhitekre, mítoszokra; ismerethiány, esetleg személyes érdek táplálta, és nagyfokú szimplifikáció volt. Emberek, akik egy fazékban főttek, ifjúkoromban a diktatúra fedője alatt gyakran ütköztek egymásnak, mint a tőrógombócok; volt, aki ebben az ütődöttségben az adott politikai rendszer nyelvezetét is használta, volt, aki nem. Ez a tagoltság tükröződött az első magyarországi szabad választások előtt létrejövő ellenzéki csoportok létrejöttében. Tapasztalataim szerint körülbelül 1987-ig – az évszám hozzávetőleges, bennem nagyjából az első lakiteleki találkozó tűnik föl határpontnak, ami nyilván megbocsátható – csak népiekről és urbánusokról beszéltünk. A jócskán leegyszerűsítő, de akkoriban teljesen irreálisnak nem tűnő magyarázat szerint az előbbiekből alakult meg a Magyar Demokrata Fórum, az 1990-es választások nyertese, az első demokratikus kormánykoalíció legerősebb pártja, az utóbbiból a Szabad Demokraták Szövetsége, s a választások utáni négy év iszonyú szellemi vitáiban az évtizedek alatt főlhalmozódott muníciót pufogtatták el egymásra. Érdekes, hogy ez a zenei etűdként fogcsikorgatásokkal aláfestett korszak a politikai emlékezetben – talán nem a felejtés, illetve a megszépítő emlékezet okán, hanem jól megfontolt érdekből – megszépült, utólag idillikusnak tűnik föl. Akkoriban nemegyszer megjegyeztem: aki évtizedekkel később tanulmányozni fogja a rendszerváltást követő évek sajtóját, nem fogja elhinni, hogy nem géppisztollyal a hátunkon jártuk a budapesti utcákat mindannyian, akik a közéletben, a kulturális életben valamilyen formában részt vettünk.

Lényeges pontként érzékelttem a társadalmi önszervezéstől-önszerveződéstől a rendszerváltáson és az első szabadon választott kormány működésén át a posztkommunista-liberális kormánykoalíció 1994-es megalkulásáig vezető úton, hogy „urbánus” barátaim némelyike éppen 1987 körül kezdte magát és szellemi körét liberálisnak nevezni. (Utólag persze az is szemet szúrt sokaknak, hogy az illegális munkát végző csoport, amely utóbb a Szabad Demokraták Szövetsége magját képezte, demokratikus ellenzéknek hívta és hívatta magát; ezt sokan a demokratikus jelző kisajátításaként értékelték, de ez most nem tartozik tárgyamhoz.) A diktatúra utolsó éveiben tehát urbánus és liberális ekvivalensnek tűnt, s ekkor kezdődött a „népi tábor” – melyben egyébként liberálisok, konzervatívok és kereszténydemokraták is voltak – populistának, pláne „völkisch”-nek minősítése a másik oldalról.

1990 előtt azonban a határok még nem voltak merevek, átjárhatatlannak. Az ellenzéki mozgalmak és csoportok párttá alakulása előtt, amikor az egyikhez való csatlakozás nem zárta ki a másikkal való együttműködést, számosan tagjai voltak a Magyar Demokrata Fórumnak és a Szabad Demokraták Szövetségének, s mellette akár még három új politikai képződménynek is, legalábbis aláírták, terjesztették azok nyilatkozatait. Engem valamikor az 1980-as évtized végén egy volt (egyébként Kolozsvárról áttelepült) barátom, utóbb az SZDSZ országgyűlési képviselője egyszerűen „felszólított”, hogy „lépjek át” a „népi” táborból a „liberálisba”.

1988-ban az MDF-nek lettem a(z alapító) tagja – amíg mozgalmom volt; a pártba nem léptem át –, 1987-ben és 1988-ban is ott voltam Lakiteleken, de ez nem volt kizáró ok arra, hogy meghívjanak az SZDSZ elődje, a Sza-

bad Kezdeményezések Hálózata hivatalos megalakulására – miután annak előzetes, 1988 tavaszán kibocsátott fölhívását aláírtam. Nem emlékeztem rá, vagy nem is appercepiáltam akkor, miért történhetett ez, később bonyolultabb magyarázatot próbáltam adni rá. Most internetes forrásokban látom, milyen egyszerű oka volt: ezt a felhívást körülbelül hétszázötvenen írták alá, s ebből az a kétszáz ember, akit a szervezők el tudtak érni, mind meghívást kapott a budapesti Rózsák terére nyíló ablakú vagy ajtajú Hági sörözőbe.

Aztán a frontok átmenetileg megmerevedtek. Az 1990-es változások után az első kormányzati ciklusban mindennap megtapasztalhattuk, hogy a két említett párt egymást tekinti igazi ellenfelének, nem a diktatúrát működtető politikai erő maradványait.

A vész kitört. Vértagyáló keze Emberfejekkel lapdázott az égre. Ezt a Vörösmarty-passzust szándékosan nem teszem idézőjelbe. Ez itt most nem citátum vagy allúzió: pontosan ez történt. Az 1990-es évek közéleti politikai-vitái által elszabadított indulatokba több országosan ismert ember belehalt. A máig gyűrűző politikai, ideológiai idegenkedés, konverzációs zavar, sőt gyűlölködés több szálon vezet vissza az urbánusok és népiek ellentétéig.

Az emberben, ha mélyen is, ott lappang a vakhit, hogy a fogalmak tisztázásával némileg oldani lehet a feszültséget. Az erdélyiség fogalma, pláne ha az urbánus terminussal párosítjuk, így kerül az egyik legakutabb magyar – szellemi, kultúrpolitikai, ideológiai – hisztéria közepébe. Keresztűzbe. Hirtelen nem is tudom, ennek ellenére vagy éppen ezért mondtam igent a *Transzilvanizmus* főcímű kötet³ szerkesztője, Boka László kérésére, aki Ligeti-monográfiám ismeretében arra kért, hogy írjak tanulmányt az urbánus transzilvanizmusról, illetve a szerintem ezt képviselő néhány alkotóról. Ő maga nyilván ismerte Ligeti azon mondatait, amelyeket azután a kötetben is idézett. Ligeti az órá és européer szemléletére hivatkozó fiataloknak a *Jelszó és mítosz* vitában azt mondta: az urbánust vallja, állítja, azt, hogy kis nyelvi határainkon felülemelkedő irodalmat kell teremteniük, de a regionális jegyeket egész egyszerűen nem törölhetjük le.

Aligha véletlen különben, hogy éppen „a” romániai magyar szamizdat, a nagyváradi *Ellenpontok* egyik szerkesztője, a más lehetőség híján szülőföldjét elhagyó, Magyarországra települő, utóbb továbbemigrálni kényszerülő Tóth Károly Antal barátom volt azok egyike, akik nem kívántak alkalmazkodni ehhez a fönt említett budapesti dichotómiához. Néhány évvel később így írta le azoknak az éveknek a zűrzavarához, az ellenzéki csoportok egyre nyíltabb szellemi belháborújához való viszonyát: „Be kell vallanom, magam is értetlen ember vagyok. A magyar nyelvterület különböző részein újra és újra fellángoló népi-urbánus vitákat lényegében mondvacsináltaknak tartottam. Számomra az igazság a gyakran szélsőséges formában megfogalmazott nézetek szintézisében rejlik. A kölcsönös személyes ellenszenvek – előttem mindinkább kibontakozó – aránytalan méretei is meghaladták a felfogóképességemet.” Ugyanitt arról is beszél, hogy az ellenzéki csoportok közös találkozóin *nem vitákban* alakultak a nézetek: „A két fő ellenlábás – a »népiek« és a »demokraták« – már határozott saját arculattal léptek színre (egyikben sem tudtam igazán gyönyör-

ködni – mindmáig).” „Mint az egyik fél vezetőjének akkor elmondtam: »Szerintem ráérttek az egypárturalom megdőlése után egymásnak esni.«”⁴

Éppen ez történt a demokrácia első éveiben vagy inkább éveitől. Később új politikai csoportok, konfigurációk keletkeztek – azt hiszem, mind-egyiknek a gyökerei visszaágnak az eredeti gyűlölködésig.

2

■ Amikor a tanulmányomat írtam, megpróbáltam végiggondolni néhány, a benne fölvetett kérdés legalább elméleti rendezéséhez adalékokkal szolgáló dolgot. Nem akartam, hogy az én szavam legyen a végső; reméltem, hogy közös munkával, pertraktálással többre jutunk. A bevezetőben röviden összefoglaltam, amit a téma néhány összetevőjéről már leírtam, esetleg nyilvánosan elmondtam, vagy csak gondoltam, s amelyek nélkül semmit sem fogunk érteni az egészből. Most ezekből néhányat el kell ismételniem. Bevezetesként annyit, hogy Magyarországon nem a 20. századi magyar történelmet tanítják, hanem Magyarország történetét, bár az utóbbi évtizedekben már bekerülhetett a tananyagba ez-az a magyar kisebbségek történetéből is; lassan harminc éve magam is írtam egy fejezetet egy alternatív tankönyvbe. Az utódállamokbeli magyarok történetében olyan társadalomszervezési és -szerveződési sajátosságokkal találkozhatunk, amelyek kérdésessé teszik a magyarországi történeti fogalmak kizárólagos érvényességét. Erre hoztam föl azt a példát, hogy Erdélyben és a Felföldön is létrejöhettek magyar egységpártok eltérő ideológiájú csoportokból – konzervatívokból, liberálisokból, radikálisokból –, amelyek az „anya”-államban nem működhetek együtt. Ennek kézenfekvő okai közül megemlítettem, hogy az utódállamokban, így Erdélyben sem volt vörös- és fehérterror, az ottani csoportokban nem alakulhatott ki egymással szemben olyan mértékű engesztelhetetlen ellentét, mint Magyarországon. Következésképpen konzervativizmus, liberalizmus, radikalizmus nem jelenti bizonyosan azt, amit ezeken Magyarországon többnyire értenek, s amely fogalomértelmezések a magyar nyelvterületen mára általánossá váltak.

A népi-urbánus vita Budapestről indult ki és terjedt el. Minthogy minden más magyar város (esetleg az 1948 utáni diktatúra alatt létrehozott iparvárosok kivételével) sokkal inkább be van ágyazva a tájba, mindegyik „vidék”, ez az ellentét nem alakulhatott ki máshol, mint a metropolisban. Abból pedig egyetlen van a magyar nyelvterületen.

Miért ne lehetne visszatérni az urbánus terminusnak ahhoz a jelentéséhez, ami logikai úton kielemezhető belőle? Erre is van példa, épp a legdrámaibb időszakból, a második világháború éveiből. Akkor írta le a népi írók csoportjának egyik legmarkánsabb alakja, Kovács Imre: „Hiába tiltakozik az úgynevezett urbánus író az úgynevezett népies [sic!] író magatartása ellen, és hiába kifogásolja, hogy mindig közösségről beszél, mert ő is a közösség érzelmeinek kifejezője. Sohasem kifogásoltam a polgári írók működését, s teljes mértékben megértettem Márai Sándort, amikor regényeiben a polgári társadalom életét boncolja még akkor is, ha ez mások szerint szalmacséplés vagy »papiros«-irodalmárkodás. Márait műveltsége és kultúrája, továbbá helye a társadalomban arra predesztinálja, hogy egy olyan osztály problémáiról írjon, melynek az élete a sok gondtól szintén

terhelt, a belső feszültségektől nehéz, bonyolult és sokszor tragikus, s éppen úgy meghatározza a sorsát az emberi együttélés minden jó és rossz törvénye, mint a többi társadalmi osztályokét.”⁵ Az egész szöveget érdemes elolvasni. Nekünk most talán ennyi is elég.

3

■ A *Transzilvanizmus*-kötetnek már eddig is nagyobb a recepciója a szokásosnál, ez azt jelzi, hogy a benne taglalt kérdések sokak szemében időszerűnek tűnnek föl. Nem kizárt, hogy ennek nyomán élénk és üdvös polemia alakulhat ki. Az alábbiak ehhez kapcsolódnak: az eddig megjelent bírálatok némelyikéből azt kellett leszűrni, hogy szerzőik nem olvasták figyelmesen a könyvet, és/vagy nem olvasták a bennük tárgyalt alkotók szövegeit. Több recenzió termékenynek, sőt revelatívának tartotta szempontjaimat, de félremagyarázásokba és értetlenségbe is beleütköztem; ezek sajnos tovább fognak hatni, mint a lassan ölő mérge. Nyomtatásban megjelent és az interneten olvasható téves vagy hamis állítások hatástalanítása képtelen feladat, ehhez képest Don Quijote szélmalomharca maga egy kéthetes adriai ingyenes nyaralás szállással és teljes ellátással, beleértve a szobakísasszony bájainak élvezetét.

A legtanácstalanabbul Horváth Sz. Ferenc német nyelvű recenziójának vonatkozó passzusa előtt álltam meg: „A kultúrtörténész Filep Tamás Gusztáv alapfelvetése, hogy ellentmondás urbánus transzilvanistákról beszélni, és épp ezért találnia kell ilyeneket, nem győzi meg teljesen a recenziót. Inkább az ellenkezője tűnik helytállónak, nevezetesen, hogy a transzilvanizmus városi értelmiségiek, politikusok és irodalmárok elméleti építménye volt, vagyis nem egy különösen vidéki jelenség.”⁶

A talány abból ered, hogy semmi olyasmit nem állítottam, amit Horváth vitat, hiszen tanulmányom nem is arról a kérdéstről szól, amit ő – nem tudom, mi okból – feltételezett. Az már szinte ironikus fényben tűnneti föl Horváth állítását, hogy tanulmány egyik fél mondatában majdnem szó szerint szerepel az, amit ő hiányol: „az eszmekör politikus és író képviselői (leszámítva természetesen a székely írókat) jobbára polgárok, értelmiségiek, akár több generációs városiak voltak, s ilyen családi prehistorikummal képviselték vállalt eszméiket”. Mindenesetre én arról írtam, hogy a transzilvanizmus *szépirodalmi megjelenítésével* kapcsolatban a köztudatban az él, hogy a jelenség népi, történeti, archaikus vonatkozásokkal teljes képződmény. Így most kicsit szánom a württembergi fogadósokat, a bajor vasutasokat és azt a néhány még megmaradt német értelmiségit, akik az évek vagy már évtizedek óta tapasztalható magyarellenesség németországi közhangulatban őriznek valamelyes érdeklődést az erdélyi magyarság története és sorsa iránt, és sosem fogják megtudni, mi az igazság a transzilvanizmus esetében. Azóta történt egyetlen személyes találkozásunk alkalmával Horváth Sz. szabadkozott: nem kizárt, hogy félreértette a tanulmányomat. Kicsit meghatódhattam; nem jegyeztem meg: nehéz dolgod lehetett.

Az alábbi idézet az *Erdélyi Múzeum* 2024/3. számában olvasható: „Filep Tamás Gusztáv *Urbánus transzilvanisták* című tanulmányában Tabéry Géza, Kádár Imre, Hunyadi [sic! – FTG] Sándor, Lakatos Imre, Karácsony Benő, Ligeti Ernő, Molter Károly és Senczei László helikoni kö-

rökben kifejtett munkásságát ismerteti. *A szöveg kihangsúlyozza, hogy az urbánus jelzõt nem a magyarországi népi-urbánus vita felõl kell értelmezni, bár az, hogy tulajdonképpen miben is áll a bemutatott szerzõk urbánus-sága, homályba vész.* Úgy gondolom, hogy a tanulmány nem indokolja meg eléggé, hogy miért pont ezek a szerzõk kerülnek egymás mellé. Annyiban azonban mindenképp figyelmet érdemel Filep Tamás Gusztáv szövege, hogy nem a leggyakrabban emlegetett transzilvanista alkotókról ír (kivéve talán Ligeti Ernõt, akinek írásaira a kötet sok más tanulmánya is támaszkodik), így jó pár nevet beemel az eszmekörrõl folyó diskurzusba.”⁷

Nem hinném, hogy magyarázkodnom kellene, miért van helye a tanulmányomban „pont” ennek a nyolc embernek – erre elég magyarázatul szolgál munkásságuk súlya, életmûvük jelentõsége. Majdnem mind városi polgárok, urbánus közegben élõ, egy híján ott is nevelkedõ városlakók voltak – s ami ugyanilyen fontos: *mindannyian* tagjai voltak a transzilvanizmust programszerûen valló Helikonnak. Nem sokat módosít a képen, hogy Hunyady egy vidéki, református, nemesi hagyományt is tovább élte-tõ család örökségét is hordozta; a lényeg az, hogy szülei fõvárosi mûvészemberek voltak, anyja színésznõ, apja pedig – megfagy az ereimben a vér, ha arra gondolok, hogy van, aki ezt sem tudja – Bródy Sándor. Van a nyolc között egyetlen falusi származék is – Molter –, aki a népbõl vétetett ugyan, de a magyar népi származású írókhoz aligha sorolhatná bárki, hiszen minden ismert felmenõje bácskai sváb volt, õ maga csak a kollégiumban tanult meg magyarul. Felnõttkora nagy részét Marosvásárhelyre kerülésétõl fogva városon élte. Minthogy van, aki az urbánusok megkülönböztetõ jegyeként tárgyszerûen vagy becsmérleõen utalni szokott arra, hogy többnyire „idegen” származásúak, utalhatok arra, hogy a fõnti nyolc íróból hatnak a neve magyarosított, Molteré német. A patinás magyar történelmi nevet viselõ Hunyadynak pedig zsidó volt az apja.

Abból a jóhiszemû feltételezésbõl kiindulva, hogy a recenzens elolvasta a könyvet, mielõtt írt róla, csodálkozom, hogy nem tűnt föl neki annak passzusokkal, citátumokkal (pl. Babits Mihálytól) bőven igazolt egyik alaptétele, hogy az irodalmi transzilvanizmus fellegvára a vécsi kastély, illetve a Helikon volt. Azt a recenzens is tudja, hogy az említtek mind ennek a tagjai voltak (idéztam is fõnnebb, hogy írásom szerinte az õ „helikoni körökben kifejtett” munkásságukat ismerteti). Állításaim vagy „tétel-em” igazolására aligha kereshettem volna máshol alkalmasabb alkotókat, mint a helikoni írók körében.

Remélem egyébként, hogy a tanulmány többi olvasója számára világos: az urbánusok transzilvanizmusáról szól, nem pedig a transzilvanisták urbánus voltáról. Lehet, hogy az a mondat, amelyben tételesen is ezt állítottam, csak az egyik elõadásomban hangzott el, és a szövegben nem jelent meg. Utánanézhetheték, de nem látom értelmét. Egyszóval kétségesnek tartom, hogy többet kellett volna mondanom hõseim urbánus voltának bizonyítása gyanánt annál, hogy városiak, városi polgárok, értelmiségiek és mûvészek voltak, és fõleg városi tematikát dolgoztak föl. Gyengébbek kedvéért hangsúlyoznom kellett volna talán, hogy többségüknek nem vagy alig voltak magyar felmenõi, s hogy a *magyar nemzet* tagjai voltak, de nem a *magyar népbõl* származtak?

Balog Alexandra a *Látó* című folyóiratban közölt recenziójában⁸ a másik végletet képviseli; az urbánusok némelyikének transzilvanizmusát nem látja bizonyítottnak, igaz, csak egyet nevez meg közülük: „Filep Tamás Gusztáv munkája váratlan fordulatot hoz a kötet logikájában, ugyanis Kós, Reményik, Bánffy, Dsida után nyolc másik, a Helikon szabad írói közösségéhez tartozó, de a transzilvanizmus diskurzusában figyelmet alig kapó tag e közösséghez kötődő munkásságát ismerteti. Tanulmánya *Urbánus transzilvanisták* cím alatt kapcsolja össze ezeket az értelmiségieket, és életművük rövid bemutatásán túl az *ubránus* [sic!] meghatározására is kísérletet tesz a népi–urbánus ellentétből következő urbánus–transzilvanizmus kontraszt enyhítésének szándékával. Tabéry Géza, Kádár Imre, Hunyady Sándor, Lakatos Imre, Karácsony Benő, Ligeti Ernő, Molter Károly és Szenczei László pályájának bemutatása kétségkívül növeli a kötet hiánypótló mivoltát, hisz kitágítja a kutatási területet, és a transzilvanizmus fogalmát elérhetőbb irányzatként mutatja be: a transzilvanizmus korábban említett exkluzivitása itt nem a kor szempontjából, inkább az azt alakító szereplők felől nézve bomlik meg. A kiválasztott szerzők kérdéses volta mellett mégsem szabad elmennünk, mivel némelyik esetben a transzilvanistaként való tárgyalásuk egyáltalán nem tűnik indokoltnak, és a kutatásnak sem sikerül ezt teljes mértékben alátámasztania: Filep a Hunyady Sándort fókuszba helyező részt az annak transzilvanizmusával kapcsolatos ellenérvek felsorolásával kezdi, viszont ezeket aztán nem sikerül teljesen érvényteleníteni, hisz Hunyady életművében inkább érződik az elszórt kapcsolódás az erdélyi múltjához, mintsem az erdélyi gondolathoz való tudatos közelítés.”⁹

Azon a pár oldalon, amely az eleve korlátozott terjedelmű tanulmányból Hunyady Sándorra jutott, említettem, hogy Kuncz Aladár volt a legjobb barátja, s kiderül az írásból, hogy az az évtized, amit a főhatalomváltás után mint újságíró Erdélyben töltött, épp Kuncz transzilvanizmusprogramja kidolgozásának ideje. Ennek népszerűsítésében volt társa Hunyady az *El-lenzék* című lapnál, ahol mindketten dolgoztak. Lábjegyzetben megadtam vagy tíz, a témába vágó írásának adatát, utaltam az Erdélyi Szépművés Céh kiadásában megjelent könyveire – nemcsak megjelenésük tényére, hanem témájukra is –, Magyarországon írt erdélyi tárgyú drámáira és regényére, arra, hogy a *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* a honi írók között tartja számon, idéztem Láng Gusztáv ottani szócikkéből a passzust, hogy Hunyady írói öntudata Erdélyhez kapcsolódik, és így tovább. Voltaképpen már az perdöntő bizonyíték, hogy a Helikon tagja volt, s hogy 1942-ben aláírta az írói társaság transzilvanista alapokra épülő nyilatkozatát, mint írtam, „tanúságot téve arról, hogy visszamenőleg is ehhez az írói körhöz tartozónak gondolja magát, azaz visszaállítva helikonista voltának folytonosságát”. Legkedvesebb íróm és politikai gondolkodóm, Kemény Zsigmond idézi a hadbírósági tárgyalása idején írt védiratában egyik kortársát Eszék várának biztosításáról: „Hát most az Isten szerelméért, mit kellett volna tenni többet?” Ha Hunyady tárgyalását a könyv témájával összefüggésben vitatni lehet, akkor az Erdélyt már Hunyadynál korábban faképnél hagyó Áprily Lajost is ki lehet venni a listából. Áprily egyébként a bécsi döntés utáni nyarakat Erdélyben töltötte, de a hivatkozott 1942-es helikoni nyilatkozaton nincs ott az aláírása. Érdekes lesz, ha beindul egy efféle

purifikációs üzlet; akkor valószínűleg Bartalis Jánost is törölni kell, hiszen 1933-ban nyilván véglegesnek szánta Magyarországra települését, s csak a bécsi döntés után ment vissza Észak-Erdélybe.

Az persze lehetséges, hogy a recenzens nem ért egyet a kötet egyik tanulságával, mely szerint a transzilvanizmussal kapcsolatban az egyértelmű, rövid és szabatos definíciók konstruálásának kísérlete csődöt mond. Az ő lehetséges transzilvanizmusértelmezésével, melynek Hunyady nem felelne meg, nem tudok vitatkozni. Ilyesmi ugyanis az írásában nem szerepel.

4

■ A nemes eszmék rendszerint, de legalábbis többnyire erősebbek azoknál, akik képviselik őket. Továbbá: a 20. század közéleti szereplői közül sokan többször változtattak nézőpontot, pártot, sőt ideológiát. Hogy (első pillantásra szélsőségesnek tűnő, de) szemléletes példát hozzak föl, olyan személyre utalok, akiről szerintem maradandó értékű szépirodalmi mű született – Kassák Lajos *Az út vége* című regénye. Kassai-Schallmayer Ferenc 1919-ben „vörös”, valószínűleg kommunista, később szociáldemokrata lett, hogy aztán idővel nyilaskeresztes ideológussá váljon, s Szálasi propagandaminisztereként végezze (egyébként bitófán). Valószínű, hogy a magyarországi proletárdiktatúra idején elfoglalt álláspontja nem fedte a szociáldemokrata elveket; amit nyilas párttagsága idején képviselt, az bizonyosan nem.

Sok alkalom adódott a transzilvanista eszmék részleges vagy általános megtagadására, már a bécsi döntés után is. Képviselői közül azok, akik életben maradtak és Erdélyben éltek, a kommunista diktatúra alatt hallgattak, illetve kényszerből vagy önként megtagadták ezeket. További vita tárgya lehet, hogy változtat-e ez az alapelvek érvényességén. Nyirő Józsefet *Erdély* című novellájának alkotói bizonyosan transzilvanistának gondolják, 1944–1945-ös szerepének bírálói aligha, s ennél van még rosszabb eset is: ha a transzilvanizmust azonosítják az akkori Nyirővel. Az ő esetében rosszabb a helyzet, mint akár tizenöt évvel ezelőtt volt: emléke beleveszett az újrateremtése körül kitört politika vita mocsarába. Ha nem lehetett volna vele kapcsolatban vagy az ő ürügyén politikait vitát produkálni, senkinek nem jutott volna eszébe részletesen kutatni szélsőjobboldalnak tekintett múltját. Bizonyára voltak ennek a vitának olyan szereplői, akiknek komolyan szándékukban állt Nyirő szerepének tisztázása. Mindenestre tudósok abszurdítások sorát írták le akkoriban, például azt, hogy a zsidók deportálását a magyar parlament megszavazta (valójában össze sem hívták, a német megszállás kezdetétől a Lakatos-kormány kinevezéséig öt alkalommal tartott ülést, ezek között volt, amelyik három, s amelyik öt percig tartott; főleg az elnapolás kimondása volt a céljuk), aztán hogy Szálasival együtt vagy őt követve hagyta el Magyarországot (valójában nem is együtt, nem is ugyanoda, nem is egy helyről mentek, nem is látták egymást soha többé, az író a parlamenti képviselőkkel együtt hagyta el az országot), eleve hogy a nyilas párthoz tartozott volna (valójában mindvégig az Erdélyi Párt tagja maradt).

Mióta mindent tisztáztak, azóta tehát még kevesebbet tudunk.

Sok mindent kellene előről kezdeni.

■ JEGYZETEK

1. Filep Tamás Gusztáv: *Száz éves született Ligeti Ernő. A Magyar Nemzet főmunkatársa volt.* Magyar Nemzet 1991. február 19. 7.
2. Filep Tamás Gusztáv: *Ligeti Ernő. Egy urbánus transzszilvanista.* MMA Kiadó, Bp., 2019.
3. Boka László (szerk.): *Transzsilvanizmus. Eszmék, korok, változatok.* MMA Kiadó, Bp., 2023.
4. Tóth Károly Antal: *Magyar ellenzék '87. Háttérvázlat a „Demokratikus Magyarországért” keletkezéséhez.* In uő: *Hova-tovább? Az Ellenpontok dokumentumai, esszék, tanulmányok.* Magyar Ökumenikus Önképzőkör – Savaria University Press, Stockholm–Szombathely, 1994. 174–175.
5. Kovács Imre: *Sznobok és viharadarak.* In: Uő: *Népiség, radikalizmus, demokrácia. Publicisztikai írások.* Sajtó alá rendezte Valuch Tibor. Gondolat – Nyilvánosság Klub – Századvég, Bp., 1992. 48–49.
6. Az eredetiben: „Gusztáv Filep, es sei ein Widerspruch, von urbanen Transsilvanisten zu sprechen, so dass er gerade deswegen solche nachweisen müsse, überzeugt den Rezensenten nicht vollends. Vielmehr scheint eher das Gegenteil zuzutreffen, nämlich, dass der Transsilvanismus ein theoretisches Gebilde städtischer Intellektueller, Politiker und Literaten, eben kein eminent rurales Phänomen war.” A cikk megjelent: *Ungarn-Jahrbuch. Zeitschrift für interdisziplinäre Hungarologie.* Band 39, Jahrgang 2023. 418–422.
7. Ferencz-Nagy Zoltán: *A transzsilvanizmus nagy piros könyve.* Erdélyi Múzeum 2024/3. 158–161.
8. Balog Alexandra: *Interdiszciplináris árnyalatok.* Látó 2025/7. 92–96.
9. Uo. 94.

BOCSKOR-SALLÓ LILLA

ROMÁN IRODALMI ÉS KULTURÁLIS HATÁSOK KOVÁCS ANDRÁS FERENC KÖLTÉSZETÉBEN

Kapcsolódás az Eminescu- és Sorescu-lírához

„Mert vannak versek, amelyek úgy hatnak, mintha a nyelvben
»preformálódva« már benne szunnyadtak vagy aludtak volna.
Költőnek kellett jönnie, varázslónak, aki felébressze őket.”

ÁPRILY LAJOS

„...jómagam a kiemelkedőbb teljesítmények és fordítók
hosszabb és méltán megérdemelt felsorolását mellőzve, itt
csak Dsida és Áprily (legalábbis számomra) mértékadó fordítói
munkáját említeném. Eminescut és magyar fordításváltozatait
átolvasva viszont azt tapasztaltam, hogy olykor versértő mester-
embereink, sőt még legjelesebb költőink is mellé-melléfordítgat-
nak: vagy meg sem hallják, vagy pedig síróssá túlozzák az emi-
nescui gondolatok hullámvázának melankolikus muzsikáját.”

KOVÁCS ANDRÁS FERENC

A műfordítás kérdései

■ A fordítás hermeneutikai gyakorlat: célja a kommunikáció, a másság megértése, az idegennek vélt gondolatok tolmácsolása. A világirodalom és nemzeti irodalom kölcsönös megértése a fordítások által lehetséges. A fordítás közvetítő szerepe a nemzeti irodalmak fejlődésére nagy hatással volt, ezek vizsgálata az összehasonlító irodalomtudomány és az alkalmazott nyelvészet tárgykörébe tartozik. A műfordítás olyan kapcsolatrendszereket, (intertextuális) hálózatokat alakított ki, amelyek gazdagították a nemzeti irodalmakat.¹ Walter Benjamin *A műfordító feladata*² című esszéjében a fordítás olyan tolmácsolásként tételeződik, amely a tiszta nyelv (*reine Sprache*) megértésére törekszik, amely a rokonságban álló nyelvek mögött álló lényeg. A fordítás lehetővé teszi, hogy tovább éljen (*Fortleben*) az eredeti jelentés. Paul De Man tanulmányában³ a dekonstrukció szemszögéből kritizálta a benjaminini elméletet, szerinte a fordítás rávilágít az eredeti jelentés feltárásának lehetetlenségére és a nyelvek feloldhatatlan különbözőségére. A „boldog Bábel”: *tanulmányok az irodalmi fordításról* című, 2005-ben megjelent kötet⁴ felsorakoztatja a dekonstrukció és a posztkoloniális fordításelmélet egymásnak sokszor ellentmondó szempontjait, de a műfordítások szükségességét, az új lehetőségek keresését a szerzők nem vitatják.

1918 után a romániai/erdélyi magyar irodalomban megnőtt a műfordítások kultúráközvetítő szerepe. A romániai könyvkiadást 1948-ban államosították, a műfordítás-kínálatot nagymértékben a kommunista ideológia határozta be, ugyanakkor a fordítások alkalmat adtak a világirodalmi tájékozódás felé is. A romániai magyar műfordítók közül Székely János⁵ kategorikusan állította, hogy jó fordítás nem létezik. Egy nyelv szórendje, hangszereltsége, dallama annyira egyedi, hogy átadása lehetetlen. Ugyanakkor – és ez ugyancsak Székely János gondolata – jóval kevesebbek lennénk műfordítások nélkül.

Ebben a tanulmányban Kovács András Ferenc poétikájának román költészethez való viszonyát vizsgálom, egy romantikus és egy modern költővel való kapcsolódását emelem ki: ez a két költő, Mihai Eminescu és Marin Sorescu a világirodalmi kánonhoz is szervesen kapcsolódik.

Kovács András Ferenc már nagyon fiatalon, középiskolás korában próbálkozott műfordításokkal, 1978-tól már közölt is különböző romániai lapokban (*Utunk, Igaz Szó* stb.). Főként francia nyelvből fordított, de a román költészetből is választott szövegeket: Mihai Eminescu, Matei Vişniec, Petru Romoşan,⁶ Ana Blandiana, Augustin Pop, Mircea Cărtărescu, A. E. Baconsky, Marin Sorescu verseit fordította.

A marosvásárhelyi *Igaz Szó* 1989-es, 6. számát Eminescu költészetének szentelte. A költő halálának 100. évfordulója az erdélyi költők és irodalomtörténészek számára jó alkalom volt, hogy újratárgyalják az addig kialakult magyar Eminescu-képet. Ebben a számban jelenik meg KAF *Idő, széljárta könyv* c. költeménye és Eminescu *De ce nu-mi vii* című versének kiváló fordítása, illetve a költő gondolatai a román költészetből való tolmácsolásról, ezen belül pedig az Eminescu-fordításokról: „Verseinek gazdagon árnyalt költői nyelvét magától értetődő természetességgel hozza mozgásba a látszólag legegyszerűbb közlésekben lakozó két-, avagy többértelműség – az az állandó feszültség, amely betölti és meg-megregegetti a szavak mögötti térséget. Megfigyelhető, hogy egy-egy szerelmes versének kezdeti fanyar-édeskés játszadozása hogyan súlyosodik s nehezebb el a várakozásban: miként válik lassan mozdulatlanná az idő emlékezetében, kozmikus kihűlt sorokban. Megtévesztő kissé az a könnyed dalszerűség, amelyben a népköltészet, a német Lied s a románc emléke zsong, hullámlázik fátyolos hanghatásokkal a költő könnyörtelen időélményében... Nehéz tehát ezeket az andalítóan rideg s a mindenség felé figyelő magányos verseket Eminescu valós dimenzióiba helyezni... S talán éppen ezért nem elég fordításkor a kötöttségeket így-úgy betartva eminens énektanárként leszolmizálni a verset, mert a vers legfeljebb érintetlen marad: nem küld viszontrezgéseket.”

A 16 éves Mihai Eminescu első verse a (magyar anyanyelvű⁸) Iosif Vulcan által vezetett *Familia* című lapban jelent meg 1866-ban Budapesten: „De-aş avea (De-aşiu avé).”⁹ Vulcan írja át Eminovici-ról Eminescura a nevet. Eminescu versei túlmutatnak a romantikán, filozófiai gondolatai a modernséghez közelítik őt. A népköltészethez és természethez való kötődése végigkövethető poétikájában, bölcséleti gondolatai világirodalmi – főként német¹⁰ (Goethe, Novalis, Hölderlin, Schopenhauer) – hatásról tanúskodnak. A kiváló romanista és Eminescu-kutató Gáldi László úgy véli, hogy Eminescu bécsi tartózkodása alatt Ioan Slavici közvetítésével megis-

merkedhetett Kölcsey és Vörösmarty lírájával, sőt verseiben felismerhető az említett költők hatása is.¹¹

Eminescu első magyarra fordított verse 1885-ben, tehát még a költő életében, több mint száz évvel ezelőtt jelent meg, a *Kolozsvári Közlöny*-ben. Az *Atît de fragedă* című verset Sándor József fordította, majd Laurențiu Bran és Szőcs Géza bánsági tanár és Révai Károly folytatta a tolmácsolást. Önálló kötetben Kibédi Sándor adta ki Eminescu verseit magyarul 1934-ben. Kacsó Sándor 1966-ban szerkesztette meg és adta ki Eminescu összes költeményét magyarul. Bajor Andor részt vett az igényes filológiai munkában: „A kötetben száznál több fordító és költő találkozott, sok verset akkor kellett először lefordíttatni, sokat pedig újrafordíttatni. Sőt tökéletesnek és véglegesnek tűnő megállapodásokat újjal kellett pótolni. Például a *Luceafărul* fordításának (Brán Lőrinc, Berde Mária, Áprily Lajos, Fekete Tivadar, Kibédi Sándor, Faragó Zoltán) hat változata végül nem tűnt elegendőnek. Amikor már Áprily Lajos rendkívül szép és kifejező fordítását fölvevttük a kötetbe, egy elemi csapás erejével hatott az a fölismerés, hogy az eredeti páros rímek helyett a magyar szövegben csak félrímeket találunk. Így végül Kiss Jenő formailag is hibátlan fordítása jelentette az igazi megoldást. Nehezen tudom elképzelni, hogy az elkövetkező időben valaki is meghaladja Kiss Jenő fordítói bravúráját.”¹² Bajor Andor a fordítás nehézségeiről, az átültetés, tolmácsolás lehetetlen voltáról, a két nyelv közötti feloldhatatlan ellentétéről is értekezik: „Tisztelességgel meg kell mondanom, hogy a fordítás téjeit többnyire elvesztettem. Például a román alexandrinus költői muzsikája a *Kép és keret* (*Icoană și prînz*) tolmácsolása közben aranyból sárgarézzé változott. Ami az eredetiben aranytallér, a fordításban rézpatkó. A színük hasonlít ugyan, de ami Eminescunál cseng, az a fordításban kopog. Tehát egy kincstárnak aranyban történő elszámolását áthangszereltem betyártáncra. És minél jobban próbáltam vigyázni, annál betyárosabb nóta sikeredett. Ehhez módosult a tartalom is, ami Eminescunál bölcselet és okosság, az a hű fordításban bölcsködés és okoskodás. Ugyanis Eminescut nagyon nehéz magyarra fordítani, lévén, hogy a szöveg egyszerű és természetes, zenéje dalszerűen könnyed, gondolatai világosak. Mindebből következik a tolmácsolás rendkívüli nehézsége. Bonyolulttá lehet tenni, a muzsikát át lehet változtatni egy fúvószenekar vasárnapi térzenéjévé, a gondolat pedig banalitásra váltható. Ezeknek a tényeknek a tudatában lehet igazán értékelni a magyar műfordítás-irodalom valódi teljesítményét. Eminescu költői nagyságát képes érzékelni magyarul is az olvasó, és világirodalmi rangján becsülheti. Nem tudom, melyik európai kultúra közössége mondhatja még el ugyanezt magáról.”¹³ A legjobban sikerült Eminescu-átültetéseket olyan fordítóknak köszönhetjük, mint Áprily Lajos, Berde Mária, Dsida Jenő, Jékely Zoltán, Kacsó Sándor, Képes Géza, Kiss Jenő, Szabédi László, Szemlér Ferenc.

Az *Igaz Szó* kerekasztal-értekezletének résztvevői az Eminescu-költészet román, magyar és világirodalomban elfoglalt helyéről tartottak előadásokat: Lőrinczi László¹⁴ szerint a román költészet Eminescu által vált európaivá, forradalmasította a költői nyelvet, a tizenkilencedik század román realista és romantikus hagyományait meghaladta, és költészete szimbolista vonásai a modernséghez és a huszadik századhoz közelített-

ték. Az első Eminescu-fordítások viszont nem mindig követték az alakhűséget, a nyelvi és stiláris pontosságot. Áprily Lajos, Berde Mária, Dsida Jenő, Szemlér Ferenc és Jékely Zoltán, Szabó Lőrinc már jóval körültekintőbb a fordítások esztétikai szabályait illetően. Markó Béla¹⁵ szerint a magyar fordítások (Lőrinczi László, Franyó Zoltán nemzedéke) gyakran Eminescu költészetének félreértéséről szólnak, szecessziós hangulatúak, túldíszítettek és érzelősek, nem egyszerűek és népiesek, mint az eredeti szövegek. Székely János¹⁶ szerint a költészet elértéktelenedett, helyét a tudomány, a hírközlés és a politika vette át. Itt jelenti ki: verset fordítani lehetetlen: „A vers, ha igazi vers, nyelvi jelenség. Egyetlen nyelv szelleméből fogant, »lelkéből lelkedzett«, nem lehet áttenni más nyelvre.” Tehát nem lehet verset írni és nem lehet fordítani. Ugyanakkor azt is elismeri, hogy: „A műfordítás kétes, reménytelen útja olykor váratlan célba vezet. El sem mondhatom, mennyivel szegényebbek lennénk, ha a *Hamlet*nek vagy az *Ódának* egy görög vázához, vagy mondjuk a *Glosszának* nem volna remekbe készült magyar változata.” Jánosházy György¹⁷ is kemény kritikával illeti a fordítói önkényességet, szerinte a versfordítónak tiszteletben kell tartania a költői koncepciót, a fordításnak művészi értékű átültetésnek kell lennie. Az 1966-os kötetből szerinte egy mesterkélt, kusza, harsány és dagályos Eminescu-kép rajzolódik ki. Ostorozza Dsidát, hogy a költő két versét (*Peste viurfuri, Somnoroase păsărele*) trocheus helyett jambusban fordítja, és kritizálja Finta Gerő (*Pe aceași ulicioară*) ügyetlen fordítását. Szerinte Kacsó Sándor *Revedere*-fordítása *érdes törmelék*, Szabédi László *Glossza*-fordítása pedig *nehézkés*. Gelu Păteanu¹⁸ szerint a kultúrát művelő emberek rokonlelkek, ezért is létezik a műfordítás, hiszen az alkotók kíváncsiak egymás érzéseire, gondolataira.

A vers, amelyet KAF Eminescu halálának 100. évfordulójára írt, Eminescu-motívumokra, szubjektíven is árnyalja a román költőről kialakult képet. A költőre nagy hatással volt a román líra lágysága, zeneisége, hangzása. A metaforikus és jelzős szerkezetű cím két kulcsszava, az *idő* és a *könyv* az Eminescu-líra posztmodern olvasatát jelzi. Metaforája az *idő megérthetőségét és olvashatóságát* a kultúrához köti. Az aposztrophé szövegszervező elve Culler szerint az olvasót az intertextualitás kultúráközvetítő hálózatába kapcsolja a *költői jelenlét*¹⁹ segítségével. Az intertextuális vonatkozások számos szöveget megidéznak a versben: Kosztolányit a *nősz-ősz* rímpárral, Berzsenyit és Vörösmartyt, Borgest az *idő* és a *könyv* tematizálásával, Reviczky Gyulát a könny-könyv szópárral, a hársfa utalhat Walther von der Vogelweide híres versének fordítására, ugyanakkor megidézi az Eminescu verseiben gyakran felbukkanó hárs, nyárfa- és erdő-motívumát²⁰ (*Dorința, Luceafărul, Floare de tei, Povestea teiului, Pe lângă plopul fără soț, Ce te legeni...*). Mindez az anakreóni hetes jambikus lejtésével azt a jól ismert KAF-i szövegüniverzumot idézi, melyben a világirodalmi vonatkozások a lelki és gondolati rokonságot emelik ki az idézetek között.

A szöveg első sora megismétli a cím szavait, mintegy rájátszva a román lírikus refrénjeire. Ezt az ismétlést a páros rímek is alátámasztják, amelyek a strófák belső két sorát, illetve páros strófákban az első és utolsó sorokat fonják össze. Az első szakaszban megjelenik a szubjektivitás, a

vallomás, a lírai én, amely a harmadik szakaszban már a román költő alakját veszi magára.

A vers hangzásvilága a román nyelv dallamosságát, zeneiségét idézi: a jambusokat és a rímkonstrukciót kiegészítik az alliterációk és a *hangzás* tematizáltsága.

Idő, széljárta könyv! Vers <i>Eminescu</i>-motívumokra Idő széljárta <u>könyv</u> nősz Suhansz a szív terében Üres lapod fehéren Fölöttem átsuhog Hová hullt annyi <u>könny</u> s ősz Forrás tükrén a <u>hársak</u> Hol vannak már a társak Fényverte májusok Mért lettem esti <u>nyárfa</u> Halk csillagot lehellő Álomzila szellő Ha lombot hajt a tón	Miért vágy égi hárfa Lélek bolond <u>kolompja</u> Bolygó <u>hangját</u> hol ontja Sugárba <u>hallhatón</u> Hová hullt annyi ábránd Kihűlt űrben kerengő Megőrült árva <u>erdő</u> Tajtékzó tengerár Magához hány világ ránt Szavaknak hány közöny vet Idő széljárta könyved Örvénylő csendje vár 1989
---	---

A műfordítás nehézségei. *Eminescu: De ce nu-mi vii?* (Miért nem jössz már?)

Mihai Eminescu: De ce nu-mi vii? <i>Vezi, rîndunelele se duc, Se scutur frunzele de nuc, S-așează bruma peste vii - De ce nu-mi vii, de ce nu-mi vii?</i> O, vino iar în al meu braț, Să te privesc cu mult nesăț, Să razim dulce capul meu De sînul tău, de sînul tău! Ți-aduci aminte cum pe-atunci Cînd ne primblam prin vîi si lunci, Te ridicam de subsuori <u>De-ațitea ori, de-ațitea ori?</u> În lumea asta sunt femei Cu ochi ce izvorăsc scînteii... Dar, oricît ele sunt de sus, Ca tine nu-s, ca tine nu-s! Căci tu înșeninezi mereu Viața sufletului meu,	Mihai Eminescu: Miért nem jössz már? <i>Nézd, minden fecske útra kél, Diófalombba tûr a szél, Dérverte szőlő ködre vár – <u>Mért nem jössz már, mért nem jössz már?</u></i> Ó, jöjj karomba, kis bohóm, Hadd nézzelek megint mohón, Melledre hadd hajtom fejem, Egyetlenem, egyetlenem! Hányszor kószáltunk hajdanán, S a völgyek lankás hajlatán Magasba mint emelt e kéz, <u>Hogy messze nézz, hogy messze nézz!</u> Van még a földön annyi nő, Szemük szikrákat rebbenő... De téged, bár minő, szép s kacér, Föl egy sem ér, föl egy sem ér! Te tündökölsz csak, légy örök Lelkemben, mint a fénykörök,
--	--

Mai mîndră decît orice stea, Iubita mea, iubita mea! Tîrzie toamna e acum, Se scutur frunzele pe drum, Si lanurile sunt pustii... De ce nu-mi vii, de ce nu-mi vii? 1887	Te csillagoknál ékeesebb, Legédesebb, legédesebb! Megőszül, ködbe hull a föld, A holt avar mindent betölt, A tág határ kihült, kopár. .. <u>Mért nem jössz már, mért nem jössz már?</u> 1989 Kovács András Ferenc fordítása
--	---

Kovács András Ferenc a műfordítás mesterének tekintette Áprily Lajost, akinek több Eminescu-tolmácsolást is köszönhetünk. Mindkét költőre nagy hatást gyakorolt a román lírikus, ugyanakkor mindketten azt vallják, hogy fordítása nehézkes, a nyelvek különbözősége miatt. Áprily annyira tiszteli az eminescui lírát, hogy nem fordítja le egyik híres versét, amelynek fordításával később többen is próbálkoznak, közöttük, mint láthattuk, Kovács András Ferenc is. Áprily így vall Eminescuról és a fordítás nehézségeiről: „S miért nem fordítottam le híressé vált elégikus dalát, a *De ce nu-mi vii*-t, mely többször is csábított lefordításra? Azért, amiért a *Chanson d'automne* fordításával is adós maradtam. A francia versben az *o* magánhangzó hordozza az őszi mélabút, a *langueur monotone*-t. A román versben – sokkal erősebben – az *u*. (A vágyat kifejező magas hang: *De ce nu-mi vii?* ebből a mélyhangú muzsikából szökken ki.) Negyvenhét *u* hangja van ennek a rövid, huszonnég soros őszi versnek (*se scutur frunzele de nuc*). Megnéztem egyik magyar fordítását, s abban három *u* hangot találtam. Aki itt fordításra vállalkozik, hiába őrzi meg az eredeti jambikus ritmusát, a rímpárosságot és a sorok szótagszámát – a vers mélabús, szinte remegtetően erős természethangulatát hordozó vokalizmusa nélkül (*tîrzie toamnă e acum*) nem érheti el az egyenértékűséget, sőt meg sem közelítheti. Eminescu férfias, mély zöngéhangjai ebben a versében is benne vannak. *Intraductibil* – állapítja meg az Arghezi-kötet bevezetése a ma is élő román költő verséről. *Intraductibil* – mondhatjuk el erről az Eminescu-versről – mint Poe *Annabel Lee*jéről is –, s elgondolkozhatunk a műfordítás határkérdésein.”²¹

A verset Eminescu élete végén írja, 1887-ben, egyszerűség, a népdalokhoz hasonlatos letisztultság jellemzi. Többen is próbálkoztak a vers fordításával: közöttük Brán Lőrinc, Berde Mária, Franyó Zoltán, Finta Gerő, Képes Géza, Nagy Kálmán²² és Kovács András Ferenc. Horváth Tibor tanulmányában²³ Finta Gerő és Képes Géza fordítását hasonlítja össze, és azt a következtetést vonja le, hogy: „...ha az eredetihez mérjük a két fordítást, meg kell állapítanunk, hogy annak egyikük sem pontos mása. Eltéréseket főképpen a hangvételben s a hangulati hatásban észlelni. A Fintáé valamivel tartózkodóbb, hidegebb hatású, mint az eredeti, a Képesé ellenben izzóbb, bensőségeesebb, szenvedélyesebb hangú. És egyben az összes eddigi közül a legegységesebb, a legkövetkezetesebben átgondolt fordítás. Benne alig találni egyenetlenségeket. Munkája a szép magyar vers benyomását teszi. Belső egysége és őszinte, meggyőző hangvétele miatt az eredeti méltó magyar párjául állíthatjuk.”²⁴

A vers első szakaszának fordítása jól mutatja a műhelyi dilemmákat: már maga a cím fordítása/értelmezése is merőben eltér, bár többen is megtartják az egyszerűséget. Franyó és Képes Géza fordítása az indulatszót hangsúlyozza, sőt Képes Géza a kérdőjel elhagyásával megváltoztatja a cím jelentését, a befejezetlenséget, töredezettséget erősít, Franyó pedig az **ide** helyhatározószóval a tükörfordítást próbálja követni: miért nem jössz hozzám? Az első sorban a „*Vezi*” megszólítás Brán Lőrincnél: „*Lásd*”, Berde Máriánál: „*Nézd*”, Képes Gézánál, Finta Gerőnél és Nagy Kálmánál: „*Látod*”. Franyó Zoltán nem tartja fontosnak a megszólítást, nála teljesen elmarad, ami szintén jelentésváltozással jár. Az Áprily által említett *u* hang az első szakaszban kilencszer jelenik meg, a magyar fordításokban egyszer, legfeljebb kétszer. Az első szakasz utolsó sorának ismétlése is a műfordítói szubjektivitásra irányítja a figyelmet: bár a legtöbben megismétlik a cím szavait, megtartva a szórendet, Nagy Kálmán a kérdőszót ismétli meg háromszor. A rím játékosága is messze elmarad a román eredeti mögött: a *duc-nuc* rímpár talán a *kél-diófalevél* párosban érzékelhető, de a *vii* jelentése nem adható át, hiszen az azonos hangalakúság (*jössz* és a *szőlő*) csak a román nyelvben marad meg, ezért a fordítók az *ősz-jössz* rímpárral helyettesítik.

Miért nem jössz? Lásd, a fecskék messze szállnak, Hull a lombja a vén fának. Éket, pompát elvisz az ősz, – Miért nem jössz, miért nem jössz? Brán Lőrinc/Laurențiu Bran fordítása 1889	Miért nem jössz? Nézd, indul már a fecskehad, Diófáról a lomb szakad. Szőlők felé dért küld az ősz, Miért nem jössz, miért nem jössz? Berde Mária fordítása 1939/1972
Óh, miért nem jössz ide? Már <u>ú</u>tra kelt a fecske mind, Diólevél pereg le kint, A szőlőt dér teríti be – Óh, miért, óh miért nem jössz ide? Franyó Zoltán fordítása 1960/1968	Miért nem jössz? Látod, a fecske <u>ú</u>tra kél, Hull már a diófalevél, Szőlőkre deret ejt az ősz, Miért nem jössz? Miért nem jössz? Finta Gerő fordítása 1929/1939
Ó, jössz-e már... Látod, a fecske <u>ú</u>tra kél, Hull a sápadt diólevél; Deres a szőlő, őszre jár – Ó, jössz-e már, ó, jössz-e már? Képes Géza fordítása 1947/1974	Miért nem jössz? Látod, a fecske <u>ú</u>tra kél, Le<u>h</u>ull a diófalevél, Rászáll a szőlőre a dér – Miért nem jössz? Miért? Miért? Nagy Kálmán fordítása 1969

Kovács András Ferenc a cím egyszerűségét és a megszólítást meghagyja, a rímek játékoságát is hűen követi. Szóhasználata szabad költői erede-

tiséget hoz magával: *diófalomb, dérvete*. A hangszimbolikát is követi a fordítás: a magas és mély magánhangzók váltakozása kiegyenlítődik. Nézzük az első szakaszban:

e i î u e e e e u	é i e e e ú é
e u u u e e e u	i ó a o a ú a é
a e a a u a e e i i	é e e ő ő ő á
e e u i i i e e u i i i	é e ő á é e ő á

A román és magyar nyelv különbségei a hangszereltségben is tetten érhetők: a románban jóval több a magánhangzó, mely jobban kedvez a lágy-ságnak, zeneiségnek, dallamosságnak, a belső rímek egybecsengése is kevésbé behatárolt. Az első sor fordítása bravúros: a *nézd-kél* belső rímpár lekerekíti a hangszimbolikát, és ráüt a második sor végével. A hangszimbolikát az alliterációk: „*Diófalombba-Dérvete*”, „*megint mohón*”, „*hadd hajtom*”, „*hányszor...hajdanán...hajlatán*”, „*szemük szikrákat*”, „*te tündökölsz*”, „*kihűlt, kopár*” és az asszonáncok fokozzák: „*nézd-kél*”, „*melledre-fejem*”, „*emelt e kéz*”, „*Megőszül, ködbe hull a föld*.”

Ugyancsak a második sorban a *túr* a *scutur* hű/hangzó másolata (a legtöbb fordító a *hull* szót választotta). Az indulatszó a második szakaszban szintén az eredeti román szöveg hű másolata. Ebben a szakaszban viszont már jóval több a költői szabadság, a verssorok szórendjének felcserélése. A harmadik szakaszban szintén változtatni kénytelen: a kérdés felkiáltássá alakul, és a megszólítás is elmarad. A negyedik szakaszban visszatér a szó szerinti fordítás igénye, amely a *scînteî-szikrákat*, a *dar-de, sunt sus-szép kacér* szó párokkal csúcsosodik ki. Az ötödik szakaszban az egyes szám második személy megismétlődése kiemeli a kedves hiányát, a *tu-te* személyes névmás alaki hasonlósága szintén az eredeti vers hangzásához közelít. Az utolsó szakasz az elégikusságot emeli ki, az évszakmetafora az elmúlást és hiábavaló vágyakozást melankóliává alakítja, amely az Eminescu-líra sajátossága.

Írónia és parodisztikus látásmód. Kapcsolódás Marin Sorescu költészetéhez

A Nobel-díjra is jelölt Marin Sorescu 1964-ben debütált szatirikus, parodisztikus kötetével, amelyet fanyar írónia jellemez, címe: *Singur printre poeți (Egyedül a költők között)*. A kötet elutasítja a korábbi költészeti sémákat, demitizálja a konzervatív lírát. Versbeszéde egyszerű, hétköznapi, szándékosan „nem költői”, a szöveg egésze szerveződik egyetlen költői képpé. Legtöbb művét Balogh József fordította magyarra. Kányádi Sándor is kedvelte Marin Sorescu verseit, barátként tekintett rá: „Nagyon tetszett nekem, hogy tulajdonképpen ilyen elvont, anekdotaszerű verseket ír, és az, hogy nincs verse költői gondolat nélkül. Egy verset az tesz verssé, hogy költői gondolat van benne, függetlenül, hogy szabad vers-e vagy kötött, zárt. Sorescunál elsősorban a frappáns gondolatok vonzottak, és az is, hogy nagyon nehéz fordítani. Körülbelül negyven versét ültettem át magyarra, de ezeket a fordításaimat is revízió alá kell vennem majdani antológiám szá-

mára. Sorescunál ugyanis látszatra a nyersfordítás is visszaadja a gondolatot, de... nagyon könnyen éppen a poézis sikkad el; a poézis, a gondolat életető eleme. S mire észrevennők, a vers kiszenved, mint a szárazra vetett hal. Igen, azért nehéz fordítani, mert végtelenül egyszerűnek tűnik. Különben csakugyan az az érzésem, hogy valahol rokonok vagyunk.”²⁵

Kovács András Ferenc Sorescu több versét is lefordította (*Szalmaszál, A hosszútávfutó, Pilátus*), az alábbi versfordítás pedig csak egyik példája annak, hogy a román líra sajátosságai hogy kapcsolódnak az erdélyi magyar költészethez.

MARIN SORESCU: Mania persecuției	Üldözési mánia
Tu îmi storci vraga Și eu cred că tu Îmi storci vraga.	Te kiszípolyozol engem, És én azt képzelem, hogy Te kiszípolyozol engem.
Tu îmi duci copilul La război Și eu cred că tu Îmi duci copilul La război.	Te háborúba hurcolod Gyermekeimet, És én azt képzelem, hogy Te háborúba hurcolod Gyermekeimet.
Tu îmi iei zilele Și eu cred că tu Îmi iei Zilele.	Te véget vetsz életemnek, És én azt képzelem, hogy Te vetsz véget Életemnek.
1970	1987 Kovács András Ferenc fordítása

Marin Sorescu verseskötetéhez²⁶ írott előszavában magát Sorescut idézi: „A költészet fájdalmas művészet. A vers csak annyira fájhat, amennyire a művészet, mégis a világ valahány művészete egyszerre sem sajog oly égetően, mint a vers maga. Vajon miért? Mivel ő az emberiség rezgésmérője. A szó – sokkalta inkább, mint holmi szobor, festmény vagy épület – finoman bevonja a nyöszörgő világ sóhaját, átítatódik vele, kerékbe tört lesz, megsebzett, szétszaggatott. A költő lebénul a szabad választási lehetőségek között, merthogy lényegénél fogva nem a tettek embere. Az ő habozása, tétova dadogása, folytonos fontolgatása eleve metafora.”²⁷ Majd így folytatja: „Sorescu költészete mindenestre kerülni látszik a metaforákat, s nézetem szerint így változhat egyetlen metaforává. Valóban – sokszor szikárnak tűnő verseit egyetlen metafora forró röpte ragyogja be.”²⁸

A fordítás hűen követi Sorescu beszélt nyelvhez közelítő, lecsupaszított poétikáját. A címben található görög eredetű szó, a *mánia* mindkét nyelvben gyökeret vert, így jelentés- és hangzásvilága azonos. Más a helyzet az üldözés szó esetében, amely hangzásában más, de jelentésében már hasonló az eredetihez. Bár úgy tűnik, hogy Eminescu költészete sokkal közelebb áll Kovács András Ferenc poétikájához, líraiságához, költői szemléletéhez, Sorescu ironikus pozíciója, szórenddel való játéka, a nézőpont változtatása hatással volt az erdélyi költő lírájára. Az ismétlés a sza-

kaszokban a valóságképelet megkettőződött játékát olvasztja egybe. Ezt a dualitást a cím felülírja, performativitása megkérdőjelezi az elsődleges jelentést, így válik metaforává. Az olvasóban születhet meg az eldöntetlen kérdés megválaszolhatósága, így a dialogicitás poétikája és az ironia Paul de Man szerinti performatív és esztétikai értelmezése érvényesül Sorescu költészetében. Az én megkettőződése a reflexió dialektikájában a valóság megkérdőjelezése. Az ironia ebben az olvasatban halálosan komoly, az én integritásának eszköze.

JEGYZETEK

1. Kabdebó Lóránt – Kulcsár Szabó Ernő et alii (szerk.): *A fordítás és intertextualitás alakzatai*. Anonymus, Bp., 1998.
2. Walter Benjamin: *A műfordító feladata*. In: Uő: *Angelus Novus*. Magyar Helikon, Bp., 1980. 69–87.
3. Paul de Man: *Walter Benjamin A műfordító feladata című írásáról*. Átváltozások 1994/2. 65–81.
4. Józán Ildikó – Szegedy-Maszák Mihály (szerk.): *A „boldog Babel”: tanulmányok az irodalmi fordításról*. Gondolat, Bp., 2005, Lőrincz Julianna: *Azonosság és máság, a műfordítás-elmélet néhány terminológiai kérdése*. Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények 2007/1. 21–28.
5. *Teljeség – hitelesség. Befejezhetetlen kerekasztal-értekezlet*. Igaz Szó 1989/6. 550.
6. A KAF-életmű szempontjából releváns az alábbi Petru Romoşan-fordítást említeni, a Látó 1990/5-ös számából: „Íme, itt van ő! A nagy görög. / Négy egyenlő részre szeli a citromot. / Zöld fülbevalója túlon túl tündököl. / A fanyar lé előmlik az állon, a fehér ívpapíron. // Ismét kérdezlek, Konsztandinosz P. Kavafisz, / Költeményed Alkibiadészről elkészült-e végre? / Alkibiadész elég örülten sikerült? / A Szépségről és a Bölcsességről mindent tudsz, / de Alkibiadészed eléggé eszeveszett? (A nagy görög, Kovács András Ferenc fordítása)
7. Kovács András Ferenc: *A műfordítás reményteljessége*. In: Uő: *Scintilla animae*. Komp-Press, Korunk Baráti Társaság, Kvár, 1995. 18.
8. Iosif Vulcan édesanyja Irinyi Viktória, a feltaláló Irinyi János és Irinyi József nővére.
9. Familia 9 martiu 1866. 68.
10. Şerban Cioculescu: *Eminesciana*. Minerva, Buc., 1985.
11. Gáldi László: *Magyar-román szellemi kapcsolatok*. Magyar Szemle Társaság, Bp., 1942. 75.
12. Bajor Andor: *Eminescu magyarul*. Igaz Szó 1989/6. 529.
13. Uo. 530.
14. Lőrinczi László, Igaz Szó 1989/6. 538–544.
15. Markó Béla, uo. 547–548.
16. Székely János, uo. 549–550.
17. Jánosházy György, uo. 550–552.
18. Gelu Păteanu, uo. 554–556.
19. Jonathan Culler: *Aposztrophé*. Ford. Széles Csongor. Helikon 2000/3. 377.
20. A bukaresti Bellu temetőben hársfa alatt nyugszik Eminescu, kortársai szerint nagyon szerette, inspirációt jelentett neki a hárs. Van egy hársfája Jászvárosban is, a költő állítólag gyakran találkozott alatta szerelmével, Veronica Miclével és barátjával, Ion Creangával. Szintén Jászvárosban található a nyárfa, amely Eminescu egyik versének „múzsája.”
21. Áprily Lajos: *Mihai Eminescu*. In: *Álom egy könyvtárról*. Szépirodalmi, Bp., 1981. 309.
22. Mózes Huba (szerk.): *Eminescu a magyar irodalomban*. Kriterion, Buk., 1989. 234–239. Ebben a kötetben olvasható Dsida Jenő vallomása, aki háromszor is lefordította Eminescu *Glossza* című versét (*Titkok a versfordítás műhelyéből*, 394–398.), és amelyhez Szabédi László fűzött egy vitacikket: *Glosszák Eminescu Glosszájához* (398–409.)
23. Horváth Tibor: *Miért nem jössz?* Uo. 414–418.
24. Uo. 418.
25. Beke György: *Kányádi Sándor*. In: Uő: *Tolmács nélkül*. Kriterion, Buk., 1972. 487–488.
26. *Marin Sorescu legszebb versei*. Ford. Balogh József, Franyó Zoltán, Kovács András Ferenc, Lendvay Éva, Majtényi Erik, Markó Béla. Albatrosz, Buk., 1987.
27. Kovács András Ferenc: *Bevezetés a kábulatba. Marin Sorescu költészetéről*, In: Uő: *Scintilla animae*, 6.
28. Uo.

DEMÉNY PÉTER

RÉSEKBEN MŰKÖDIK

Fekete Vince: *Gyönyörű apokalipszis*

■ Szilágyi Domokos, Szőcs Géza, Kovács András Ferenc – ők jutnak eszembe, amikor Fekete Vince új kötetének megszerkesztettségére gondolok. Nem véletlenül: Feketének még a sárga cetlijei is KAF-ra emlékeztetnek, s a hat mottó és a jegyzetek szintén. A *Gyönyörű apokalipszis* elsősorban kötetként igazi költészet.

A mottók különben egyáltalán nem utalnak a kis kontextusra, azaz Fekete Vince erdélyi eredetére: Juhász Ferenc, Bartók Imre, Szabó Lőrinc, Ezra Pound, Judith Schallansky és Beney Zsuzsa a sorrend, és látható, hogy a szerző igyekezett a nagy(obb) kontextus irányába terelni az olvasót. Én sem tévedtem azonban, amennyiben azokat az erdélyi szerzőket soroltam, akiknél a legszerveesebb a világirodalmi tájékozódás.

Annál inkább látszik az erdélyiség a versekben: helynevek és a legkarakteresebb népcsoport és nyelvjárási, a *székely* emlegetése révén – Fekete Vince egy Kézdivásárhely mellőli faluból származik, és noha évek óta Budapesten él, a múltját nem tudja, nem is akarja levetkőzni.

A versek epikusak, reflexívek, soha nem közvetlenül szólnak, mindig történeteken vagy éppen séggel „hallomásokon” keresztül. A *Talponálló* ciklusban a legnyilvánvalóbb ez: ott valóban még inkább

a beszélt nyelv résein látunk bele az ábrázolt kisvilágba, mint egyébként. „De hogy mekkora / rózsakertje volt istenem / mennyi rózsa az udvaron / csak neki nem kellett rózsa / ő a sifont kérte nem is azt / a szekrényt a sifonért ahogy / ő mondta bár nem az volt” (*Rózsakert* – 100.) Itt Tolnai Ottó hangja is erősen hallatszik, s az az ars poetica, hogy a költészet valahogy a dolgok felsorolásából áradó feszültségből árad.

Meg, mint már mondtam, a történetekből. A szülőkéből és a gyermekeikéből, akiket alkoholizmus és megcsalás gyötört, és akiknek az életét nem úgy meséli el a szerző, hogy kezdetük legyen, életüknek követhető meséje és egyértelmű befejezése. A „gyönyörű” onnan is származik talán, hogy semminek nincs vége sohasem, ez tolja az ember szavait a napvilágra – „a mondhatatlant zsúfolta a szám”, mint a *Tücsökzenéből* vett mottó mondja.

Ez az elegy, a kimondás muszája és a mesélés áradása, ez adja Fekete Vince verseinek erejét. „Jaj, Drága, Drága, Drága, a világ végéről a világ / Másik végére, de inkább onnan ide, a világnak / Erre a végére, Isten háta mögé, hegyes-dombos- / Borvizes vidékre onnan, a nagyvilág szívéből, / A nagyvilág valóságos központjából, államából, / Országából, a legnagyobbból, sokaknak a leginkább / Áhítottból, hogy on-

nan érkezik meglepetésszerű / Hívás ide, olyankor, amikor már ott sem kellene / Neki lennie azon a helyen...” (*Kétszemélyes nyelv* – 132.) Részletekből, ismételt, egyre ismételt, időnként fárasztóan ismételt részletezésből áll ez a költészet, úgy jut el a befejezésig, sziklákon és kavicsokon át, mint a hegyi patak, amelynek a szépségét szintén nehéz lenne elmagyarázni. „...ezen a csupán / Kétszemélyes nyelven, amelyen (rajtuk kívül) senki / Más meg nem értené kettejük közös, kétszemélyes / Szépséges, varázslatos anyanyelvét...” (133.) Legutóbb egy másik erdélyi, Vermesser Levente kötetében tapasztaltam olyan témák giccstelen felbukkanását, amelyekből könnyen lehetne érzelmesség, mégsem lesz egyik szerzőnél sem.

Mint ahogy nem lesz az akkor sem, amikor a szerelemről beszélnek a versek. „Élni!” – ezzel a felkiáltójellel végződik a *Luxor* (198.), mégsem érezzük szentimentális túlzásnak. Talán az infinitívusz miatt: „Megérkezni egy városba, ahol nemrég / még együtt voltak. Végigmenni azon az / úton, ahol kéz a kézben sétáltak szinte / pontosan egy hónappal azelőtt. Kiülni / egy kávézó elé, ahol nyár elején még / kettesben is, és inni egy kávé.”

És ha már nagy költők, Rakovszky Zsuzsa is itt van. „Csak a jövő múlik el. Hogy majd / holnap, holnapután, vagy hogy / egyáltalán egy év vagy évek vagy évtizedek múlva. Csak a / ma marad.” (*Buborék* – 11.) A *Gyönyörű apokalipszis* úgy idézi meg a nagy elődöket, hogy szervesen ma-

gába olvasztja őket. És leginkább az idővel foglalkozó, nagy ölelésű elődök érdeklik. Fekete Vince nem tudna mit kezdeni például Horváth Imrével, aki „gyufaszálakból katedrálist” épített Lászlóffy Aladár szerint, vagy Pilinszky szálkáival. „A végtelen óceán énekbeszéde és hullámlocsogása” – jellemzi Orbán Ottó Tandori költészetét a *Viszonyunk a poszt-premodernhez* című versben. Fekete Vince verseiben is ezt a hullámlocsogást hallok, és szinte látom, ahogy az élet elemei áradnak vele. Kiskocsmák, válások, szegyenek, szerelmek, székelyek, Székelyföld, közeli mesterek és barátok, mint Bogdán László és Farkas Árpád, Mózes Attila és Kovács András Ferenc neve jelzi, hányan itt hagytak bennünket, akik fontosak voltak a mi számunkra.

A *Gyönyörű apokalipszis* azért gyönyörű valóban, mert a cím ellenére nem a sötét dominál benne, nem az uralja a tájat. Ennek magyarázatául számomra ismét csak a történetek kínálóznak. A csodálatos *Álomszer* című záróvers egy gyermek meg-nem-születését írja meg. De nem daccal, konokul, zakatolva, mint Kertész (ezt pusztán leíró szándékkal írom, a *Kaddis* az egyik kedvenc könyvem), hanem úgy, mint Kosztolányi a *Régi, boldog idillben*, a valóságot és a képzeletet két szakaszban, mintegy egymással szembe fordítva őket.

Ezekben a különös résekben van a Fekete-költészet, ezekben működik az az egyéni feszültség, amely verseinek szép dinamikáját adja.

A VÁLTOZATOK TRANSZILVANIZMUSA

Boka László (szerk.): *Transzilvanizmus. Eszmék, korok, változatok*

■ A *Transzilvanizmus. Eszmék, korok változatok* című kötet a transzilvanizmus diskurzusának áttekintését kívánja nyújtani. A hol eszmerendszernek, hol ideológiának nevezett irodalmi és kulturális jelenség a romániai magyar kisebbség meghatározó szellemi mozgalma volt a két világháború közötti időszakban, melynek egyik markáns megfogalmazása az 1921-ben megjelent *Kiáltó* szó röpirat volt. Bár a szóban forgó kötet mentes minden egyoldalú magasztalástól és pátoztól, mégis, a tanulmányok egészen érződik egyfajta kegyeleti gesztus a témával kapcsolatban, amit a százévnnyi diskurzus és a téma komplexitása teljességgel indokol. Ezt a felütést a bevezető tanulmány, a szerkesztő Boka László *Transzilvanizmusformák, transzilvanizmusváltozatok* című írása alapozza meg, illetve az utána következő írások is továbbviszik. A kötet arra vállalkozik, hogy a transzilvanizmust érintő legfontosabb tematikus csomópontokat tekintse át, gyűjtse össze, mindezt a múltbeli előzmények, valamint a hatás és utóhatás keresztmetszetében. A téma iránt érdeklődő olvasó szakmailag megalapozott, külalakra elegáns könyvet tart a kezében, amolyan modern kódexet a transzilvanizmus témájában.

Kós Károly *Erdély* című kultúr-történeti vázlatának bevezetőjében ezt a kérdést teszi fel a transzilvanizmussal kapcsolatban: „[V]an-é

különvaló erdélyi lélek, minden emberi észjárástól különböző gondolkozásmód és világszemlélet, temperamentum és mentalitás, ami az ittvaló szellemi életmunka eredményeinek minden más eredménytől való különvalóságát, viszont minden itt való eredménynek közösségét félreismerhetetlenül és természetesen determinálja? [...] Lehet-e, van-e egyáltalában erdélyi kultúra és ha van, mi okból kellett lennie?” Ez a kérdés számtalan vetületben tevődött fel a két világháború közötti időszakban, amire igenlő és kételkedő válaszok is születtek. Mindez pezsgő vitákat eredményezett a *Jelszó és mítosz* vitával kezdődően a *sajátosság méltóságán* át az 1990-es évek ifjú titánjainak kérdéséig az *erdélyi magyar irodalom léteével* kapcsolatban. Bármilyen legyen Kós Károly kérdésére a válasz, az tény, hogy a transzilvanizmus kultúrát teremtett, amiben a könyvek, a lapok, a képzőművészeti alkotások és a kánonalkotó viták is fontos szerepet játszottak. Boka László a már említett bevezető tanulmányban a két világháború közötti időszak vonatkozásában is „heterogén alakzatnak, közösségi ideológiának vagy hitmozzanatként” nevezi a transzilvanizmust, aminek „pontos, koherens és egyértelmű, mindenki által elfogadott történeti definíciója nem létezik”. (7.) A tanulmánykötet többi szerzője is megerősíti, hogy céljuk nem

valamiféle kész válasz adása, mivel ez teljességgel lehetetlen. A fentiek értelmében a kötet célja nem a kérdésekre adott egyértelmű válasz, illetve a koronként felppezsdült vitás mondatok végére kitett pont, hanem éppen annak a sokszínű diskurzusnak a megmutatása és továbbgondolása, amit jobb híján transzilvanizmusnak vagy erdélyi gondolatnak nevezünk. Azért a 'jobb híján', mivel a téma egyik vitatott pontja maga az elnevezés: a név, ami szó szerint nem fed pontosan a hozzá tartozó régiók egészét... Partium, Máramaros és a Bánság kultúráját, illetve bizonyos értelemben mégis. Egy expanzív fogalom, és a névben rejlő ellentmondás is a téma komplexitását predestinálja.

Boka László bevezető tanulmánya a 20. század elejének magyar irodalomtörténeti kontextusába ágyazottan vezeti fel az erdélyiség fogalmának alakulását, rámutatva a budapesti írócsoportosulások és az erdélyiek közötti kölcsönhatásokra, amit nyilvánvalóan a hazatelepülők (Benedek Elek, Kuncz Aladár, Bánffy Miklós), majd az emigrációt választók is erősítenek (pl. Áprily Lajos). A szerző rámutat a húszas évek szerteágazó, de mégis konszolidált diskurzusaira, amiben a baloldali nézetektől a konzervatív szemléletmódig terjed a skála. Kitér továbbá a harmincas évek kényszerpályáira az egyre növekvő nacionalizmus közepette, ami a belső ellentéteket és a nemzedéki különbségeket is kiélezte, hogy a fogalom utóéletében kelt értelmezésekkel fejezze be. A tanulmány zárófejezete különösen jó összefoglalása annak a terminológiai bázisnak, ami a transzilvanizmus két világháború közötti időszakában, illetve az után keletkezett. A bevezető ta-

nulmány másik erőssége, hogy meggyőzően bizonyítja Kuncz, Ligeti, Bánffy és mások leírt gondolatainak idézésével, hogy az erdélyi gondolat képviselői nem bezárkózó regionalizmusra, hanem európai igényességre törekedtek. Ugyanezt a vezérfonalat követi a szerkesztő Boka László másik tanulmánya is, ami Kuncz Aladár irodalomszervezői gyakorlatába enged bepillantást (*Erdélyiség-koncepciók mint hídszerepek és szellemi autonómiaformák. Kuncz Aladár „élete esszenciája”*), melynek vezérmotívuma európaiság és regionalizmus. Ezek nem egymást kizáró fogalmak, sokkal inkább egymást feltételező pillérek Kuncz gondolkodásában. Boka László mindkét tanulmánya azt hivatott kifejteni, hogy a transzilvanizmus beágyazódik a 20. század elejének magyar irodalmi folyamataiba, a magyar irodalmi modernség egy sajátos, a történelmi kontextus által meghatározott csapásvonala, amit Kuncz európai mércéjű, „felfelé tekintő” attitűdje is erősített.

A kötet többi tanulmánya révén is kihangsúlyozódik az erdélyi irodalmi élet szellemi nyitottsága, valamint a transzilvanizmus sokarcúsága is. Nem titkolt szerkesztői szándék a különböző életművek révén bizonyítani, hogy az erdélyi gondolat teret adott az egyéni értékkülönbségeknek és a művészi szabadságnak. K. Lengyel Zsolt nagyívű, mintegy száz oldal terjedelmű írásában (*Szabálytalan párhuzamok. Kós Károly és Reményik Sándor erdélyisége 1911 – 1941*) a korszak két meghatározó karaktere, Kós Károly és Reményik Sándor egymásé-
től különböző transzilvanizmusát mutatja be, amelyek a maguk párhuzamosságában mégis erősítették és kiegészítették egymást. A szerző azt is meggyőzően bizonyítja, hogy

mindkettejük esetében időben hogyan változott az erdélyiségről, az erdélyi kultúra különállóságáról vallott nézet. Felvázolja Kós Károly útját a birodalmi ótranszilvanizmustól a kalotaszegi identitáson át a „művelt Erdély” és az *erdélyi szellem* eszméjéig, aminek többek között fontos pontja volt a *Kiáltó* szó röpirat. Kós politikai aktivizmusában és a *Napkelet* hasábjain is hangoztatott transzilvanizmusában Reményik kezdetben a magyar nemzettudatról való leválást és egyfajta kényszerűséget látott. A tanulmány végigköveti, hogyan változik a Végvári-verseket író Reményik passzív és lázadó magatartása a *Pásztortűz* hasábjain az eszményekbe kapaszkodó, mégis cselekvő programmá, hogy aztán egész életművét egy hármasságra – magyarság, erdélyiség, európaiság – alapozza, amiben az erdélyiség – Kós szemléletéhez hasonlóan – központi elemmé válik. Izgalmas a tanulmány írójával együtt haladni Erdély e két szellemi frontemberének egymástól különböző utakon járó, de mégis közös célért – az erdélyi magyar kultúra megmaradásáért – küzdő pályáját követve végig. Mindezt K. Lengyel a korabeli lapok, például a *Napkelet* és a *Pásztortűz* 1920-as évek eleji vitaanyagából is bőven merítve mutatja be, ami által nemcsak Kós és Reményik, hanem a kor szellemi és politikai küzdelmeinek egészét is felvázolja.

Az erdélyi kultúra és irodalom szellemi nagykövete, Bánffy Miklós munkásságának jelentőségét Szász László *Változatok transzilvanizmusra: Bánffy Miklós mecénási, nemzetgazdai szerepe* című tanulmánya mutatja be. Szász, aki egyébként Bánffy monográfiája is, rámutat, hogy erre a szerepre Bánffyt származása, neveltetése eleve pre-

destinálta, aminek felelősségteljesen próbált megfelelni. Nem írásban értekezett a transzilvanizmusról, „[e]lzenben ott állt mindenütt az erdélyi magyarság túlélését biztosítani hivatott szellemi mozgalom mögött, intézményeket, egyesületeket, társadalmi szervezeteket és baráti kapcsolatokat életbe lendítve; szépirodalmi művei pedig, egyenként és összhatásukban is a transzilvanizmus szellemiségének az értékfordozói.” (242.). A tanulmány Bánffy gazdag és szerteágazó életművéből az 1926 utáni korszakot mutatja be, amikor visszavonulva a politika élvonalából, az erdélyi magyar kisebbség megmaradásáért és kulturális intézményeinek kiépítéséért munkálkodott. Szász kihangsúlyozza Bánffy magától értetődő vezérszerepét az erdélyi magyar intézményhálózat kialakításában, valamint a helikoni írócsoportosulás megszervezésének kezdeményezésében, amelyekhez megfelelő partnert talált Kós Károly és Kemény János személyében. A tanulmány nagy körültekintéssel mutatja be Bánffy alakjának koronkénti megítélését is. Különösen izgalmas a szerző visszaemlékezése a kolozsvári egyetem hallgatójaként tapasztalt kimondott és kimondatlan értékelésről Bánffy alakjával kapcsolatban.

Mindezek után ide kíváncszna Áprily Lajos költői, szerkesztői munkásságának bemutatása is. Áprily írta 1928-ban az *Erdélyi Helikon* első lapszámában a folyóirat „erdélyiségéről”, hogy az „világ-figyelő tető, nem szemhatár-szűkítő provincializmus”. Gondolkodása, elkötelezett munkája az eddig bemutatott életművekkel rokon, különösen Reményikével. Érthető ugyanakkor, hogy az amúgy is terjedelmes kötet minden jelentős életmű bemutatását nem vállalhata fel.

A helikoni írócsoportosulás másodnemzedékének sorából Dsida változatos hangszerelésű erdélyiségéről Láng Gusztáv ír tanulmányt (*Dsida Jenő és az erdélyiség-eszme*). Rámutat az irodalmi „apák”, azaz Benedek Elek, Reményik Sándor és Kuncz Aladár hatására, továbbá Dsida saját erdélyiség-eszméjének beérésére, amit a *Nagycsütörtök* című vers és az azonos című kötet jelent, amelyben a krisztusi szenvedés az erdélyi viszonyok között értelmezett, továbbá kitér a harmincas évek második felében kifejezett kiábrándulására is, aminek legbeszédesebb példája a *Psalmus Hungaricus*. A tanulmány rámutat, hogy Dsida rövid idő alatt kibontakozó, de jelentős életműve is kiválóan példázza a másodnemzedék formálódását, bár „lázadása” teljesen sajátosan, nemzedéktársaitól eltérően mutatkozott meg.

A helikoni seregszemlét Filep Tamás Gusztáv *Urbánus transzilvanisták* című tanulmánya zárja. A szerző célja, amint az a bevezetőben olvasható, hogy a transzilvanizmusra öntudatlanul tapadt 'archaikus', 'népies' vagy éppen 'vidékiek' asszociációt árnyalja, rámutatva, hogy az úgynevezett transzilvanista szerzők jelentős része városi, polgári környezetben élt és alkotott, és ez a millió műveik témájául is szolgált. Az erdélyi gondolat irodalmába tehát nemcsak a tájlíra, a történelmi regény és az erdélyi falu tartozik, hanem a városi környezet ábrázolása is. Az urbánus transzilvanisták sorában említett szerzők közül többen emigránsok, illetve „októbristák” voltak. Filep nyolc íróat mutat be, Tabéry Gézá, Kádár Imrét, Hunyady Sándort, Lakatos Imrét, Karácsony Benőt, Ligeti Ernőt, Molter Károlyt és Szenczei Lászlót, kiemelve mindegyik író sajátos

transzilvanizmusát, így Tabérynek az irodalmi decentralizmusért, Kádár Imrének az erdélyi színjátszás ügyéért vállalt küzdelmét, Hunyady Erdély-témájú szépirodalmi és publicisztikai írásait, Lakatos Imre és Ligeti nyugatos műveltségű lapszerkesztői és publicista tevékenységét, Karácsony Benő regényeinek Erdély-illatát (hozzáteszem, ez erdélyi város-illat), valamint Molter Károly műveinek és irodalomszervezői tevékenységének szerepét, illetve Szenczei egyszerre ironikus és egyszerre azonosuló viszonyulását az erdélyi gondolathoz. Véleményem szerint Filep tanulmányának jelentősége abban áll, hogy felhívja a figyelmet az említett szerzők kimondottan városias színezetű transzilvanizmusára, illetve arra, hogy a transzilvanizmus irodalmában az erdélyi társadalom minden színtere megjelenik – beleértve a várost is.

A transzilván seregszemle után a kötet három írása a kor egy-egy fontos megnyilatkozási fórumát vizsgálja. Vallasek Júlia *Irodalom hírek közé tördelve* című tanulmányában az erdélyi városokban működő napilapok szerepét hangsúlyozza az irodalmi élet megszervezésében, különös tekintettel a *Keleti Újság* és az *Ellenzék* céltudatos munkájára. Kihangsúlyozza, hogy a húszas években, különösen az *Erdélyi Helikon* indulásáig, a napilapok irodalmi anyagának, mellékleteinek meghatározó szerepe volt a tágabb olvasóközönség ízlésének formálásában, az irodalmi pályázatok révén új szerzők megtalálásában (például Tamási Áron esetében), és ebben nemcsak a két említett kolozsvári lap, hanem a *Brassói Lapok*, a *Nagyvárad* *Napló* és a *Temesvári Hírlap* is nagy szerepet vállalt. Emellett az irodalmi élet számos vitája napilapokban zajlott ebben az időszakban.

Murádin Jenő *Az erdélyi magyar képzőművészet transzilvanista-helikoni korszaka* címmel azokat az eredményeket mutatja be, amelyek a képzőművészet területén megvalósultak: az első közös összerdélyi tárlatokat, az 1924-ben alakult Szépművészeti Főiskolát, ahol román és magyar fiatalok tanultak, valamint az 1929-ben létrejött Barabás Miklós Céhet, ami fölött a helikoni íróközösség bábáskodott, különösképpen Kós Károly és Bánffy Miklós. A tanulmányból kitetszik az alkotók sajátos ábrázolásmódja, ami az erdélyi témáknak és egy sajátos életérzésnek köszönhető, valamint a helikoni íróközösséggel való aktív kapcsolat. Mindez alátámasztja, hogy a transzilvanizmus egy tágabb értelmiségi közösség (nemcsak az irodalmárok) művészeti programja volt az adott korszakban. Murádin kitér a kultúrkapcsolatok témájára is, ami a tanulmánykötetben egyébként nem kap helyet más írásokban, azaz a román és szász képzőművészekkel való együttműködés eredményeire és buktatóira.

Patócs Molnár János *A transzilvanizmus esélye és vallási vonatkozásai* című tanulmánya a transzilvanizmust mint hitmozzanatot elemzi, mely vonás a leggyakrabban megfogalmazott vád volt vele kapcsolatban. Azokat a képeket, frázisokat, szófordulatokat vizsgálja, amelyek a keresztény vallásgyakorlás szokészetéből származnak, ezek Kós *Kiáltó szó* című röpiratában, valamint Makkai Sándor és László Dezső írásaiban is tetten érhetők, továbbá az első vitapontok egyike volt a korunkos Aradi Viktor, később Szemlér Ferenc bírálataiban. Ugyancsak a hitmozzanattal jellegre utalt Cs. Gyimesi Éva *Gyöngy és homok* című tanulmá-

nya is, kritikai élel. Patócs tanulmányában szó van arról, hogy bár a transzilvanizmus egész gondolkörének teoretikusai inkább a protestáns felekezet tagjai voltak, a mindennapi egyházi gyakorlatban, a prédikációkban csak nagyon ritkán kapott teret az „erdélyi gondolat”, konklúziója, hogy a szélesebb tömegekhez nem igazán jutott el, hanem az értelmiség identitásának volt fontos eleme.

Míg az eddigi tanulmányok különböző aspektusokból a transzilvanizmus két világháború közötti működésének szinkrón vizsgálatát nyújtották, a kötet három írása a jelzett korszakhoz képest diakrón nézőpontú vizsgálatot nyújt – a múlt és a jövő, azaz hatás és utóhatás szempontjából. Balázs Mihály tanulmánya a kötetben a második, mely a *Transzilvanizmus korai újkori előzményeiről* címmel az erdélyiség gondolatának 16–17. századi formálódásáról számol be. Tényszerűen mutatja meg ennek politikai aspirációktól sem mentes alakulását, amelynek minden vitatott volta ellenére fontos jegye volt a vallási türelem és egy – Európában a kora újkorban szokatlan –, az egyéni szabadságot figyelembe vevő vezetői magatartás. Heltai Gáspár munkásságától kezdődően egészen Bethlen István és Cserei Mihály, valamint Szalárdy János említéséig szövegszerű utalásokkal bizonyítja a korábbi tanulmányokban Tóth Zsombor által is hangsúlyozottakat: az említett szerzők írásaiban a 16–17. század folyamán körvonalazódik egy markáns *Erdély-tudat*, ami nem volt ellentétes a *haza-fogalommal*, azaz Magyarországgal. Balázs Mihály ugyanakkor rámutat, hogy az erdélyi fejedelemség öröksége egyfajta református küldetésstudat is, a protestáns fejedel-

meknek és tisztségviselőknek köszönhetően, aminek a folytonossága kimutatható a 20. század eleji transzilván gondolat képviselőinek magatartásában is.

Balázs Imre József a transzilvanizmus két világháború utáni lehetőségeiről, a gondolkör továbbéléséről ír *Transzilvanizmusalakzatok 1945 után* című tanulmányában. Valójában azt az irodalmi és társadalmi kontextust vázolja fel, amelynek révén a transzilvanizmust és ennek irodalmi ökökségét megpróbálták a szocialista állam diskurszusába integrálni. Ebben a folyamatban az a Szemlér Ferenc játszott kulcszerepet, aki az 1937-es *Jelszó és mítosz* vita kioktatója volt, 1945 után pedig az új kultúrpolitika egyik kanonizátora. Érdeemes hozzátenni, hogy körülbelül két évtizeden keresztül csak nagyon óvatos lépésekkel lehetett „közeledni” a helikoni írók életműéhez. Balázs Imre József azt vizsgálja, hogy az 1968-as „nyitást” követően milyen fogalmi csúsztatások révén igyekszik Szemlér és mások is „a transzilvanizmust az akkori, szocialista Romániában bevettnek számító internacionalista diskurszusokhoz, illetve romániaiság-képzetekhez adaptálni, és ezáltal mintegy újjahonosítani a hetvenes évek eszmecseréi számára”. (421.) Balázs a továbbiakban a hetvenes évek úgynevezett neotranszilvanizmusával foglalkozik, ami a második Forrás-nemzedék körében jelentkezik a szülőföld iránti kötődés és a közösségi szemlélet hangsúlyozásával, különösen Király László és Farkas Árpád költészetében, de jelen van a hetvenes évek példázatos történelmi drámáiban is (Sütő András, Székely János, Páskándi Géza darabjait értve ez alatt), amelyek a két világháború közötti törté-

nelmi regényekkel mutatnak folytonosságot. Rámutat a polémiákra is, a „sajátosság méltóságáért” síkra szálló Csipkerózsika-vitára, valamint a Cs. Gyimesi Éva *Gyöngy és homok* című tanulmánya által felvetett kérdésekre.

Itt utalok a kötet függelékében közölt, a nyolcvanas években keletkezett és a transzilvanizmus újraértelmezéseként, vitájaként felfogható két tanulmányra, melyek közül az egyik Pomogáts Béla *A transzilvánista ideológia*, másik Cs. Gyimesi Éva a kötetben sokat idézett *Gyöngy és homok* című tanulmánya. Mindketten felvetik azt a kérdést, ami a transzilvanizmussal szemben az idők során már a húszas évektől kezdve felmerült: vajon ez egy szűk értelmiségi elit ideológiája, amiből kánonalkotó elvek születtek, vagy egy tágabb közösség cselekvési programja is alakítható eszmarendszere? Továbbá a szenvedés-etika kritikája is megfogalmazódik. Nem véletlen, hogy a kötet ezekkel az emblemikus szövegekkel zárul. Érzésem szerint a szerkesztő célja egyrészt a főhajtás a mesterek előtt, másrészt a kérdések otthagynak, fenntartása, amivel a kötet további eszmecserére, konstruktív párbeszédre hív a témával kapcsolatban. Egyébként Pomogáts írásának nagy szerepe, hogy felhívta a magyarországi közvélemény figyelmét az erdélyi irodalom értékeire (a nyolcvanas években!), míg Cs. Gyimesi Éva tanulmánya – ami ugyancsak a nyolcvanas években keletkezett, de 1992-es megjelenésig csak amolyan lappangó írás volt – a fiatal nemzedéknek szegezte a kérdést az erdélyi magyarság identitásáról és cselekvési lehetőségeiről, akik egyébként a mai középgeneráció teoretikusai, közéleti szereplők, közülük többen jelen kötet

szerzői is. Tegyük hozzá, hogy Gyimesi kérdései mást jelentettek a nyolcvanas években, és mást a rendszerváltás után, anélkül, hogy relevanciájukból veszítettek volna.

Ennek jegyében folytatja a transzilvanizmusról szóló gondolatmenetet Markó Béla esszéje *Ki beszél még transzilvánul?* címmel. A szerző, aki irodalmárként és politikusként meghatározó szerepet játszott a rendszerváltás utáni erdélyi magyar kultúra és közélet alakulásában, tulajdonképpen azt vizsgálja, hogy az elmúlt harminc évben miként öltött formát, illetve halványult el az erdélyiség gondolata. A tanulmányban végig kérdés marad az erdélyi hagyományok restitúciója, illetve modernizációja, az összmagyarsághoz és az Európához való integráció, és az erdélyi különállóság kérdése. Markó szerint a rendszerváltás után az erdélyi magyarság identitása(i) e három fogalom – erdélyiség, magyarság, európaiság – játéktérében alakul(nak). A magyar nemzetközösségnek és az erdélyi társadalomnak is üzen a szöveg azon passzusa, mely mintegy szentenciaszerűen összegzi a transzilvanizmus kérdését a jelen nézőpontjából: „Erdély a történelemben többször volt kénytelen önállóan működni, és ez olyan multikulturális tapasztalatot jelent, amit nem letagadni kell, hanem éppenséggel felhasználni a közös magyar kultúra gazdagítására vagy akár modernizációjának felgyorsítására. Idősebb és fiatalabb erdélyi prózaírók egyaránt bizonyítják műveikkel, még hogyha egyikük-másikuk nem is ismeri ezt be, hogy Erdély külön ihletforrás. (453.)

A könyv egészéről elmondható, hogy a transzilvanizmusról való elmélkedésre hívja az olvasót, összegzi az elmúlt bő száz év irodalmi és kulturális termését, beleszámítva a vitákat is. Itt jegyzem meg, hogy nyilvánvalóan további témák is bekerülhettek volna a kötetbe, például a színház és az előadó-művészet a transzilvanizmussal való összefüggésben (lásd Tessitori Nóra versmondói tevékenységét), valamint a kultúrkapcsolatok működése, amiről leginkább a képzőművészet kapcsán van említés. A kötet szerzői a maguk szűkebb témájához (is) igazítva igyekeznek a transzilvanizmus definiálására, ami azért érdekes, mert mindegyik esetben a gondolatkör egy-egy megnyilvánulási formáját láthatjuk, ami még inkább erősíti a bevezetőben is felvetetteket az erdélyi gondolat többarcúságáról, vagy ahogyan Vallasek Júlia említi, a „transzilvanizmusokról”. A szerzők mindegyike a témában szaktekintélynek számít, amit a témában közölt számos publikáció, tanulmány és szakkönyv igazol. A kötet alapos, igényes szerkesztői munkáról tanúskodik a fentiek függvényében is, izgalmas szellemi kalandra hív, egyúttal a transzilvanizmus újragondolására. A borító pedig önmagáért beszél: az erdélyi színeket (népviseletben, építészetben) megidézve, Kós Károly *Erdély kövei* című Sztánán, az író műhelyében száz évvel korábban készült könyvének borítójával kimondatlanul is kérdezi, lesz-e további vita a transzilvanizmusról? (Milyen) lesz (az) erdélyi magyar kultúra?

Albu-Balogh Andrea

ABSTRACTS

Balázs Antal

■ *How They Dismantle It: The Critique of Transylvaniam in Absurdist Prose*

Keywords: *absurd, fiction, ideology, literary canon, Transylvaniam*

In this article, I attempt to demonstrate the dialogue between absurdist prose – the most striking post-World War II wave of the Transylvanian regional canon – and the discourse of Transylvaniam. In the case of prose writers, the theory of generational belonging proves far less tenable than with poets: while the poets of the Forrás book series can to some extent be grouped in terms of a generational cohesion in their spirit, the prose writers are grouped by their age. My analysis shows, however, that it is possible to speak of a prose generation parallel to the so-called second Forrás generation of poets – a group that, while the poets advocated a kind of neo-Transylvaniam under the principle of “serving the people,” emphasized precisely the loss of those values once enshrined by classical Transylvaniam. Although my primary concern refers to the ideological dimensions of the writings of the “absurdist generation,” the question of form remains unavoidable: in order to articulate social issues unspeakable under conditions of censorship, these authors stretched the possibilities of prose beyond the confines of realism, arriving at the borderlands of the so-called Hungarian “prose turn” of the 1980s – though with different aims and conceptions.

Imre József Balázs

■ *The Transylvanian Dimensions of Gusztáv Láng's Work*

Keywords: *essay, hybridity, identity, literary history, Transylvaniam*

The article explores the Transylvanian dimensions of Gusztáv Láng's literary, critical, and teaching career. Closely connected to the journal *Korunk* and to his co-author Lajos Kántor, Láng's oeuvre

reflects a lifelong engagement with the intellectual and cultural identity of Transylvanian Hungarian literature. His early works, such as *Boríték nélkül* (*No Envelope*), already emphasize the moral and spiritual dynamics of “provinciality” as an inner condition, while later studies – especially on Transylvaniam – redefine the relationship between local tradition and cultural hybridity. Through analyses of authors like Jenő Dsida, Láng articulates a nuanced view of regional identity grounded in agency, dialogue, and ethical reflection. His essays and teaching methods combined critical depth with conversational openness, shaping generations of readers and students. The article concludes that Láng's intellectual legacy continues to influence both Transylvanian and broader Hungarian literary thought in a transnational context.

Nándor Bárdi

■ *Political Transylvaniamism*

Keywords: *ideology, minority, politics, regionalism, Transylvaniam*

In a dialogue with Imre József Balázs, historian Nándor Bárdi analyzes the evolution of Transylvaniam from a political-historical perspective. He traces its transformation from an early-20th-century ideology of regional autonomy into a complex minority identity discourse within Romanian–Hungarian relations. Before 1989, research on Transylvaniam was largely literary and centered on its spiritual aspects, later shifting toward institutional and political history. Bárdi distinguishes between the Transylvanist vision as an intellectual construct and the practical strategies of the interwar Hungarian minority elite, highlighting their pursuit of social organization and cultural preservation. He also explores the role of figures such as Károly Kós and Miklós Bánffy, the community service ethos, and post-1945 reinterpretations of the regional identity. The discussion extends to post-1990 attempts – like the

Provincia group's regionalism – to revive the concept in the eve of European integration, concluding that Transylvaniam's enduring significance lies in its tension between political accommodation and cultural autonomy.

Lilla Bocskor-Salló

■ ***Romanian Literary and Cultural Influences in the Poetry of András Ferenc Kovács***

Keywords: *communist Romania, literary debate, minority literature, translation, world literature*

After 1918, the role of literary translation as a cultural mediator increased in Romanian/Transylvanian Hungarian literature. Romanian book publishing was nationalized in 1948, and translations were constrained by communist ideology; however, translations also provided an opportunity for an orientation towards world literature. The article presents the theoretical positions and debates of Hungarian translators from Romania in the period. In this context, I examine the relationship of András Ferenc Kovács's poetics to Romanian poetry, highlighting his connection with a romantic and a modern poet: these two poets, Mihai Eminescu and Marin Sorescu are also organically linked to the canon of world literature.

László Boka

■ ***Transylvanisms: the Vitality of a Multifaceted Concept***

Keywords: *identity building, interwar period, regionalism, transnationalism, Transylvaniam*

The article examines the diversity and plurality of Transylvaniam, its forms and qualities as manifested in network-like expressions that have taken different forms in different eras, covering varying areas and addressing partly different target audiences, tracing an arc from its historical manifestations in the distant past to the present day. The ideology and phenomenon of Transylvaniam underwent many changes and reinterpretations

during the 20th century, but certain elements of it were often reactivated during different historical periods. The author draws attention to numerous aspects of the interwar period, deriving from them the differences between literary and political aspects, while pointing out that certain elements (its regionalist program, literary forms, basis for collective identity building, or even its progressive, transnational elements) continue to have an impact in the present. The author therefore sees the vitality and potential of Transylvaniam in its fluidity and adaptable forms.

Gusztáv Tamás Filep

■ ***The Beginning of the End, the End of the Beginning?***

Keywords: *conflict, debate, rural literature, Transylvaniam, urban literature*

In an earlier text published in the collection *Transylvaniam: Ideas, Eras, Variations* in 2023, the author discussed “urban Transylvaniam”, noting that Hungarian public opinion and a significant portion of the professional community consider these two concepts to be incompatible, mainly due to the ideological overload of the term “urban literature” in Hungarian literary history. His pessimism has since been confirmed by the reception of the volume. In addition to responding to some of the doubts raised in certain review articles, this article seeks to draw attention to the fact that political conflicts originating (mainly) in Hungary, but appearing throughout the Hungarian-speaking territories can be traced back to the historical conflict of the “rural and urban” that arose in the metropolis, Budapest, and which influenced the interpretation and evaluation of literary phenomena.

Zsolt Karácsonyi

■ ***The Alternative Stages of Transylvaniam***

Keywords: *alternative stage, experimental art, politics, theatre, Transylvaniam*
The author examines the emergence

and significance of alternative minority theatrical spaces in Transylvania, the Partium, and the Banat from the 1960s to the 1980s. These amateur, student, and semi-professional theatres – such as the Cluj Studio Stage, the Temesvár Thália Studio, and the Arad Periszkop Theatre – played a crucial role in popularizing contemporary Hungarian drama and poetry under restrictive political conditions in Romania. Drawing on the insights of critics like Lajos Kántor and János Szekernyés, the paper shows how these “peripheral” troupes became laboratories of experimentation, creativity, and cultural resistance. Their repertoire combined classical reinterpretations, modernist and absurdist plays and literary adaptations, creating a dynamic public sphere for Hungarian-language performance. Karácsonyi argues that these initiatives sustained minority cultural identity and artistic innovation, while also embodying the dignity of experimentation – transforming theatre into a form of collective expression and self-preservation during Romania’s late socialist era.

Gusztáv Láng

■ ***Introductory Remarks: Transylvan-ism as a Worldview of Poets and Writers***

Keywords: *analysis, cultural experience, literature, Transylvan-ism, worldview*

The article is the introduction of a posthumous book by literary historian Gusztáv Láng, where he outlines the scope of his volume about Transylvan-ism. The author’s book aims to make the literary and poetic formation of Transylvan-ism as an artistic worldview analytically accessible. Since a comprehensive account of Transylvan-ian Hungarian literature is yet to be written, there are conceptual inconsistencies regarding the subject. To address this, the author proposes examining Transylvan-ism through objectively analyzable literary features – its artistic transformation within creative works. Manifestos, critical

essays, and declarations about the “Transylvan-ian idea” serve only as starting points, revealing authors’ intentions but not how these notions take shape as thematic, structural, or stylistic elements in literary texts. The study treats the Transylvan-ian worldview not as a subjective construct or ideological statement, but as a literary response to the collective expectations and shared cultural experience of the Hungarian readership in Transylvania.

Ildikó Lőrincz

■ ***Áron Bak: The Transylvan-ian Fate of a Theologian and Visual Artist***

Keywords: *artistic career, historical context, ideology, Transylvan-ism, visual art*

The search for a Transylvan-ian artistic identity represents a complex and multi-layered problem extending across several historical periods. In this regard, the concept of “Transylvan-ian-ness” has repeatedly surfaced in the study of Hungarian artistic careers within Romania. The evolving attitudes toward the acceptance or rejection of minority status reflect diverse life paths and the often turbulent processes of identity-seeking over the past century. The more than four decades of dictatorship after 1948 brought a series of personal and collective grievances for visual artists, sometimes even resulting in fatal blows. For many, the idea of “Transylvan-ian-ness” served as an ideological point of reference – a means to transform a fate assumed under constraint into a spiritual vocation and a process of value creation. Such a point of reference can be discerned in the works of those artists who, after 1950, were no longer free to choose a career path aligned with their talents. Excluded from secondary and higher-level art education, they sought alternative ways to engage with the inner resources essential to artistic sensibility. Descendants of clerical families or families of noble descent were often barred from attending art schools or academies and, as a result, many chose

pastoral vocation instead. Within the limits of these circumstances, they continued to seek opportunities for creative expression and artistic fulfilment. In the present case, I aim to outline the life and career of Áron Bak (1945–2012), with the specific intention of focusing on the visual arts dimension of his oeuvre. I seek to situate this uniquely evolving body of artistic work within the broader framework of Transylvanian artistic identity quests. The visual art practice that emerged during the final period of Áron Bak's life has been unjustly overlooked in both scholarly and art historical accounts – primarily because he created his oeuvre in a small village, far from cultural centres, and even when he exhibited, his work remained outside the reach of the larger professional circles that shape the canon. I consider his art as a self-determined and autonomous form of value creation within the Transylvanian context.

■ ***Pearls and Sand, Dreams and Reason: Roundtable Discussion at the Hungarian Literary Studies Department of the Babeş-Bolyai University***

Keywords: *dissidence, education, ideology, literary history, Transylvaniam*

The discussion dedicated to the memory of literary historian and university professor Éva Cs. Gyimesi focuses on two of her major works, *Álom és értelem* (Dream and Reason) and *Gyöngy és homok* (Pearl and Sand), which are examined from multiple perspectives. Participants include faculty members from the Hungarian Literary Studies Department of the Babeş-Bolyai University – István Berszán, Zsolt Seres-tély, Csilla Gábor, Gyöngyi Orbán, Enikő Molnár Bodrogi, Anna Farmati, Imre József Balázs, Anna Ábrahám, and Márta Zabán – whose contributions aim to situate Gyimesi's thought within broader cultural and theoretical contexts. A key question that connects both volumes in discussion: the problematics of Transylvaniam, explored as a critical framework for understand-

ing identity, regional consciousness, and intellectual tradition in Transylvanian Hungarian literature. The roundtable thus continues the dialogue on Gyimesi's legacy as a thinker bridging regional identity and universal human inquiry.

Andrea Tompa

■ ***"To Die Is Permitted": The Role of Hamlet as a Model for Jenő Janovics in 1919***

Keywords: *censorship, cultural survival, Hamlet, politics, resistance*

The article explores the role of Hamlet as a political and cultural model for Jenő Janovics, director of the Kolozsvár [Cluj] National Theatre, in the turbulent year of 1919. Drawing on Janovics's diary, the author examines how the Shakespearean drama provided interpretive and ethical frameworks in a moment of regime change, censorship, and institutional dispossession. The analysis highlights parallels between Hamlet's imposed role and Janovics's forced position as Hungarian theatre director under Romanian administration. Using Erving Goffman's concepts of role and performance, the paper investigates how Janovics enacted resistance and identity through his artistic and institutional choices. The diary itself is read as a monologic form of testimony, shaped by censorship and deferred publication. The article situates Hamlet not only as a universal political drama but also, through János Arany's canonical translation, as a cornerstone of Hungarian national culture. Thus, Janovics's interpretation of Hamlet's role illustrates how theatre becomes a medium of political agency, cultural survival, and moral responsibility in times of historical dislocation.

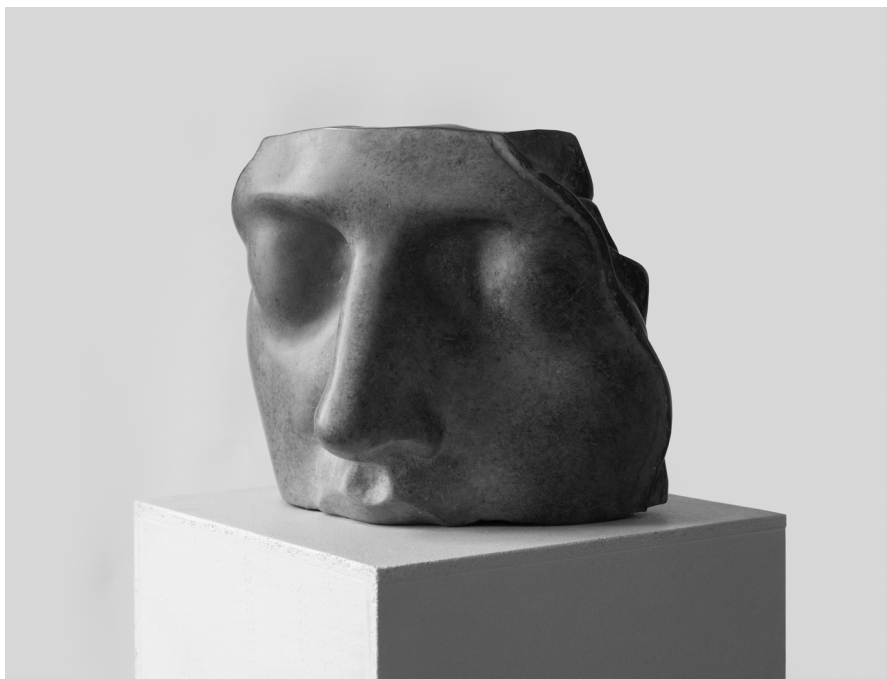
Ferenc Vincze

■ ***Regional Representations in Contemporary German-language Literature: Transcultural/Transylvanist Readings***

Keywords: *Banat, migration, rural literature, transculturalism, Transylvaniam*

While in the early 1990s Herta Müller's works focused primarily on representations of Banat and Timișoara before the 1989 regime change, later narratives – emerging in the 2000s – significantly expanded this portrayal within German-language literature. In Cătălin Dorian Florescu's texts, Timișoara remains the focal point, but in the novels of Richard Wagner, William Totok, Ernest Wichner, and others such as Johann Lippert and Iris Wolff, Banat appears as a more nuanced region, contextualized through its surrounding rural landscape. These works

construct a complex image of Banat and Timișoara, embedded in migration experiences and framed within a multilingual, multicultural past. According to the article, although this pluralistic world largely belongs to history, it still shapes the interpretation of the present. As inherently transcultural narratives, these texts can be read as contemporary manifestations of Transylvanism: they record intercultural coexistence, confront its decline in modern times, and explore the cultural memory of a once-diverse Central European space.

SZÁMUNK SZERZŐI

A lapszámot szerkesztette:

Balázs Imre József és Boka László

Albu-Balogh Andrea (1981) – irodalomtörténész, PhD, egyetemi adjunktus, Partiumi Keresztény Egyetem, Nagyvárad

Antal Balázs (1977) – irodalomtörténész, egyetemi docens, Nyíregyházi Egyetem

Ábrahám Anna (1987) – irodalomkutató, PhD, egyetemi adjunktus, BBTE, Kolozsvár

Balázs Imre József (1976) – irodalomtörténész, egyetemi docens, BBTE, tudományos kutató, Lucian Blaga Egyetem, Szeged, főszerkesztő-helyettes, Korunk, Kolozsvár

Bárdi Nándor (1962) – történész, ELTE Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet, Budapest

Berszán István (1966) – irodalomkutató, intézetvezető egyetemi tanár, BBTE, Kolozsvár

Bocskor-Salló Lilla (1977) – doktorandusz, ELTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, Budapest

Boka László (1974) – irodalomtörténész, tudományos főmunkatárs, ELTE Humán Tudományok Kutatóközpontja, Irodalomtudományi Kutatóintézet, Budapest, egyetemi docens, Partiumi Keresztény Egyetem, Nagyvárad

Demény Péter (1972) – költő, főszerkesztő, Matca, Bukarest

Farmati Anna (1972) – irodalomtörténész, PhD, egyetemi adjunktus, BBTE, Kolozsvár

Filep Tamás Gusztáv (1961) – történész, ELTE Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet, Budapest

Gábor Csilla (1963) – irodalomtörténész, az MTA külső tagja, egyetemi tanár, BBTE, Kolozsvár

Karácsonyi Zsolt (1977) – költő, színházkritikus, PhD, főszerkesztő, Helikon, Kolozsvár

Keszthelyi György (1955) – költő, Kolozsvár

Kolozsi Tibor (1965) – szobrászművész, Kolozsvár

Láng Gusztáv (1936–2025) – irodalomtörténész, ny. egyetemi tanár

Lőrincz Ildikó (1971) – művészettörténész, doktorandusz, BBTE, Kolozsvár, muzeológus, Haász Rezső Múzeum, Székelyudvarhely

Molnár Bodrogi Enikő (1967) – irodalomtörténész, műfordító, egyetemi docens, BBTE, Kolozsvár

Orbán Gyöngyi (1955) – irodalomkutató, ny. egyetemi tanár, BBTE, Kolozsvár

Serestély Zsolt (1988) – irodalomkutató, PhD, egyetemi adjunktus, BBTE, Kolozsvár

Tompa Andrea (1971) – író, egyetemi docens, BBTE Magyar Színházi Intézet, Kolozsvár

Vincze Ferenc (1979) – habilitált egyetemi docens, ELTE BTK, Román Filológiai Tanszék, Budapest

Zabán Márta (1982) – irodalomtörténész, PhD, egyetemi adjunktus, BBTE, Kolozsvár

TÁMOGATÓK

Nemzeti
Kulturális
Alap

MINISTERUL
CULTURII

Hungarian American
Coalition

iskola
alapítvány

„...A transzilvanizmus így módon megszűnik az erdélyi és az összmagyar műveltséget elkülönítő törekvések igazolása lenni, sőt éppen a kettő közötti szoros kapcsolat bizonyossága lehet. Éspedig nem úgy, hogy a transzilvanizmust egy 20. század eleji magyar eszmeáramlat regionális változatának tekintem, mely így akár a »lesüllyedt kultúrjavak« körébe sorolható, hanem olyan folytatásnak, mely az összmagyar szellemi életbe az általa létrehozott új értékek formájában térül vissza. Könyvemben az így felfogott transzilvanizmus írói-költői világképpé formálását próbálom elemezhetővé tenni. Aminek szintén lehet kihatása irodalomtörténet-szemléletünkre.”

(Láng Gusztáv)

ISSN 1222 8338

10 LEJ
950 FT

TRANSILVANISME
TRANSYLVANISMS